

Ибровум ҲАҚҚУЛ

2

ИАВОУЙГА
ҚАҮТУШ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ

АЛИШЕР НАВОЙИ НОМИДАГИ ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИ

Шброҳим ҲАҚҚУЛ

НАВОЙГА ҚАЙТИШ

Генитоб

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
“Фан” нашриёти
Тошкент – 2011

"Навоийга қайтиш"нинг иккинчи китобидан буюк мутафаккир ҳаёти, асарларининг ёзилиш тарихи билан боғлиқ янги факт ва таҳлиллар, улуғ шоир ижодини түғри тадқик, этиш йўлидаги методологик ёндашувлар акс этган мақолалар, ғазал, рубоий, қитъалар талқин-шарҳи ва навоийхонлик сұхбатлари ўрин олган. Мазкур сериянинг биринчи китоби 2007 йил "Фан" нашриётида худди шу номда чоп этилган ва у қўпчилик эътиборини қозонган эди. Қўлингиздаги ушбу иккинчи китоб ҳам сизни бефарқ қолдирмайди, деган умиддамиз.

Китоб адабиётшунос олимлар, олий ўқув юртлари ўзбек филологияси факультетлари талабалари, адабиётшунослик йўналиши бўйича изланиш олиб бораётган тадқиқотчилар ҳамда Алишер Навоий ижоди билан қизиқувчи кенг китобхонлар оммасига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:
Боқижон ТЎХЛИЕВ,
филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:
Сайфиддин РАФИДДИНОВ,
филология фанлари номзоди

Эргаш ОЧИЛОВ,
филология фанлари номзоди

Нашрга тайёрловчи:
Сирдарёхон УТАНОВА,
филология фанлари номзоди

ISBN 978-9943-09-326-3

© Узбекистон Республикаси ФА "Фан" нашриёти, 2011 йил

Ушбу китобни устод Абдурауф Фитратнинг
азиз хотирасига бағишилайман.

Муаллиф

МОҲИЯТ ВА ЯЛГЛАШ ЗИЁСИ

МИЛЛАТ ВА МАНГУЛИК ТУМСОЛИ

Эйким, бори шеър аҳлиға сен хон янглиғ!
Шеъринг бори шеърларға султон янглиғ...

Заҳириддин Муҳаммад Бобур

✓ Башарият нигоҳини ўзига қаратса билган санъаткорлар жаҳон адабиёти майдонида ҳам унчалик кўп эмас. Зоро, бундай даҳолар бадиий ижодда мавқе қозониши ҳамон фақат адабиётда эмас, миллат фикр ҳаёти, қалб дунёсида фавқулодда ўзгариш ва янгиланишлар юзага келиши муқаррардир. Буни Шарқда ҳам, ғарб ҳалқлари адабиёти ва ҳаётида ҳам такрор-такрор кузатиш мумкин. Беш ярим асрдан ортиқ муддатки, Алишер Навоийни ҳалқимизнинг фахри, тилимиз байроқдори, шеърият мулкининг султони, маданият ва маънавиятимизнинг сўнмас қуёши сифатида эъзозланишининг бош сабаби ҳам мана шунда. ✓

Албатта, Навоийга ўхшаш доҳий шоирлар тасодифан дунёга келмайди. Бунинг учун яхши шаклланган ижтимоий-маданий муҳит ва ривожланган иқтисодий-сиёсий шароит зарур. Навоий ўн бешинчи аср фарзанди. Лекин унинг ижодий шахсияти ва дунёқараши жаҳонгир Амир Темур асос солған улкан салтанат билан, ундаги беқиёс маърифий-маънавий кўтарилишлар билан мустаҳкам боғлиқ эди.

Амир Темур донишманд олим ва ҳукмдор Мирзо Улуғбек тақдирида қанчалик муҳим ролни бажарган бўлса, темурийзода Ҳусайн Бойқаро ҳам Навоийнинг Навоий бўлишида алоҳида ҳисса қўшган. Шунинг учун Амир Темур ҳукмдорлиги даврларида шаклланган ва ижтимоий-иқтисодий, сиёсий-маданий турмушнинг деярли барча тармоқларида ибратли натижалар берган давлатчиликдаги бирлик, аҳиллик,

ташаббускорлик ва бунёдкорлик түйғуси Навоийни кўп илҳомлантирганди. Академик Иzzат Султонга кўра эса, "Хуро-сон ва Мовароуннаҳрнинг бу давр тарихи гениал шоирнинг дунёга келишига замин ҳозирлаган ва Навоий ўз тақдири ва тарихий миссияси билан бу давр орасида узвий, чамбарчас алоқа борлигини сезар эди". Шу боисдан ҳам фикри очиқ, миллий-маданий савияси баланд китобхон учун ижод қилиш эҳтиёжини Навоий бошданоқ теран ҳис этганди. Энг муҳими, мутафаккир шоир бутун ижодиёти мобайнида "Сўзда, Навоий, не десанг, чин дегил", деган талаб ва даъватдан ҳеч чекинмай қалам тебрата билди. Бу – ижод тажрибасида бағоят сийрак учрайдиган ҳолат.

Маълумки, адабиёт тилга таянади. У ёки бу жанрдаги бадиий асарда бизга ҳаяжон бағишлайдиган гўзал ва самовий ҳис-туйғулар, тафаккуримизда бир янги дунё яратган хаёллар, таассурот ёки таъсирлар фақат ва фақат сўз орқали юзага чиқарилади. Мусиқада оҳанг, расмда ранг, меъморчиликда тош нима бўлса, адабиётда ҳам сўз худди шудир. Ҳис қилиш, англаш, тенгсиз бир хаёл кучига соҳиб бўлмоқ, шубҳасиз, муҳим. Аммо ҳис-туйғу, кайфият, дард, армон ва кечинмалар тасвирида энг мувофиқ сўзларни топиб, танлаб шеър яратиш учун, аввало, тил санъаткори бўлиш лозимдир. Навоий қўлга киритган ижодий ютуқларнинг гўзаллиги ва ифода имкониятларини очишда беҳад илгарилақ кетганидир.

Сўз ва ҳаёт, маъно ва воқелик, ҳақиқат ва талант муносабатлари нуқтаи назаридан баҳс юритиладиган бўлса, Шарқ мумтоз шеърияти, ростини айтганда, Farb ўқувчисига ҳаётдан анча ажралган, китобий, қонун-қоидалари қолиплашган якранг бир шеърият бўлиб куринади. Дарҳақиқат, нуқул ишқ-муҳаббатни куйлаб, юзинг ой, қузларинг юлдуз, ўзинг қуёш дея аёлни осмону фалакка кўтариб мадҳ этилса-ю, лекин унинг ичкаридаги аҳвол-руҳияси, ҳасрат ва армонлари билан умуман қизиқилмаса, буни қандай изоҳлаш мумкин? Ёки турмушнинг санаб саноғига, айтиб адoғига етиб бўлмаган бир ижтимоий, иқтисодий ва ахлоқий муаммоларини кўриб, англаб туриб умумий тарзда нуқул дунё-

ни ёмонлаш, тарки дунё қил дейишдан нарига ўтилмаса, бу ҳам ғалати бир күнікма. Даҳо ижодкор шунинг учун ҳам даҳоки, у бадиий ижоддаги күпдан-күп нұқсон ва камчиликларга бирданыңа барҳам берганидек, Навоий ҳам туркий адабиётни қисқа бир муддатда мисли күрілмаган тараққиёт босқичларига олиб чиқди ва:

Не мулк ичраки бир фармон йибордин,
Аннинг забтиға бир девон йибордин, –

дейишига у тұла ҳақли эди. Шунингдек, унинг:

Түрк назмида чу мен тортиб алам,
Айладим ул мамлакатни яққалам, –

деган сүзларида ҳам зарра қадар бұлсин, муболағага эрк берилмаганди.

Дарҳақиқат, тұрт мустақил девондан таркиб топған "Хазойин ул-маоний" куллиётининг дунёга келиши, алоҳида алоҳида беш гүзәл достонни үзіда бирлаштирган "Хамса"нинг яратилиши туркий адабиёт тарихидаги бутунлай янги ҳодиса эди. Үндаги ҳар достоннинг үзи бир оламдирки, шоир илгари сурған ғоялар, ҳақиқатлар ва неча үнлаб қаҳрамонлар образы шахс күнглини агадул-абад илхомлантиришга қодир. Чунки "Хамса"даги марказий масалалардан бири, балким энг би-ринчиси, юрти, халқи, дини, давлатига содиқ комил шахсни вояга етказишига дикқатни тортишdir.

Алишер Навоийнинг буюклиги ва миллат тарихидаги хизматлари фақат шоирлиги билан белгиланмайды, албатта. Навоий бадиий ижод жабхасида қанчалик тентсиз бұлса, илмда, яъни олимлиқда ҳам шунчалик беназирдир. Унинг "Мұхокамат ул-луғатайн", "Мезон ул-авзон", "Насойим ул-муҳаббат" каби тильтунослик, шеъртунослик, тарих ва тасаввуфуносликка бағишлиланған китoblари ҳанузгача үзининг илмий-таълимий қимматини бой бергани йүқ. Тилимиз, тарих ва адабиётимиз муаммоларини түғри ҳал қилишда бу нодир тадқиқотларга, хусусан, ёш авлод қайта-қайта мурожаат қилиши зарурдир. Шуни таъкидлаш жоизки, ёшларимиз Навоий ёдгор қолдирған адабий-илмий меросни қанчалик чуқур ва пухта

билса, маърифат, ҳуррият, журъат ва жасорат сир-асрорини ўшанча теранроқ эгаллайди. Дилига Навоий сўзлари ўрнашган одам, ўзи истасин-истамасин, одамийлик шарафи, ҳаёт завқ-шавқи ва комиллик куч-қудратини кенг идрок этади. Навоий сабоқларига амал қилган киши ўз-ўзидан халқ дарду ташвишларига шерик бўлишга бел боғлади. Фикрни – фикрсизликка, илм-маърифатни – нодонлик, гумроҳлик ва жаҳолатга қарши қурол ўрнида ишлатади. Мутафаккир бобомизнинг таъкидлашларига кўра эса:

Ҳақни ботилдин бирорким қилди фарқ,
Адли бирла равшан этти ғарбу шарқ.

Хуллас, Навоийни меҳр ва ихлос ила етарли даражада билиш – дину диёнат, имону эътиқод, мурувват ва шафқат кучига ишонч демак.

Ана шунинг учун ҳам Навоийни англаш "мақоми"га кўтарилиш ҳар бир юртдош учун том маъноси ила маънавий бир шараф ва саодат. Бунга фақат муттасил қунт, изчил мутолаа ва мушоҳада билан, маълум бир ҳаёт тажрибасига соҳиб бўлиш орқали эришилади. Навоий ҳазратларининг ижод қасрларига кириш – муқаддас бир ибодатгоҳга, муҳташам бир санъат кошонасига киришдек маҳсус тайёргарликни талаб қиласиди. Навоийнинг руҳонияти шу қадар юксак, Навоийнинг тафаккур дунёси шу даражада хосиятли.

Навоий – ўша Навоий, Навоийнинг ижоди – ўша ижод, яъни орадан қанча вақт ва замон ўтган бўлмасин, шеъриятилиз сultonининг шахсиятида ҳам, ижодиётида ҳам ҳеч нарса ўзгармаган. Аммо Навоийга бизнинг қарашимиз, Навоий асарларини ўрганишимиз сезиларли зайлда ўзгарди. Ватан мустақиллиги ва истиқлол мафкураси бизга Навоийни эркин, асл моҳиятини бузмай ўқиб-ўрганиш ҳамда куч-қувват етгуни қадар кашф қилишга кенг имкон берди.

Шарқ мумтоз адабиёти нафақат маъно ва туйғуда, балки тил ва ифодада ҳам анъанавийлик қонун-қоидаларига асосланганлиги маълум. Шунга қарамасдан, Навоий адабиётни ҳаёт билан ҳамнафас қилиб, унинг нигоҳини инсон тақдиди ва күнгил

кечинмаларига қаратди. Навоий девонларидағи юз-юзлаб дилбар ғазаллар, күркем рубойлар, бир-биридан сермазмун қитъалар ва бошқа жанрлардаги шеърларни үқиган үқувчи инсоннинг завқи, қайғу ва армони, ишонч-эътиқоди, хаёл ва түйғуларини Навоий самимий ва мукаммал тасвирлаганлигига асло шубҳаланмайди. Бу йўлда сўз ва мазмун дейсизми, вазн, қоғия, тимсол ёки тасвир усуулларими, оҳанг ва рангми – ҳамма-ҳаммасидан Навоий бағоят моҳирлик билан фойдаланган. Шунинг учун шоир шеъриятида турфа-турфа фикрлар, түйғулар, суврат ва манзаралар, ранг ва оҳанглар биришиб, уйғунлашиб кетган. Табиат ва дунё уйғунликларини буюк санъаткорлар ҳеч қачон рангу бўёқлардан айри тарзда тасаввур этишолмайди. Уларнинг фикр ва мушоҳада йули, айни пайтда, ранг ва оҳанг йўли ҳамдир. Алишер Навоий шеъриятига муҳиб бўлган үқувчи, биринчидан, борлиқ ва воқелик гўзалликларига муқобил рашишда улуғ шоирнинг кўнгил дунёси ҳам хилма-хил рангларга бойлигини англаса, иккинчидан, инсон ҳолати, кайфият ва маънавий-руҳий интилишларини акс эттиришда айтарли бирор бир ранг ёки бўёқ Навоийнинг нигоҳидан четда қолмаганлигига ишонч ҳосил қиласи. Табиатдаги ҳар бир нарса, ҳар қайси мавжудлик узининг хусусий рангига соҳиб бўлганидек, Навоий шеърларидаги сўз, маъно ва ҳақиқатлар ҳам ўзига хос ранг ҳамда бўёқлари билан жилоланиб туради. Айниқса, ошиқона шеърларида у шоир-мусаввир сифатида ранглар дунёсига ниҳоятда теран кириб боради, чиройи, тафти ва таъсири билан бири иккинчисидан ажралиб турадиган ранглар латофатини ҳар гал янгидан кашф этиб беради.

Навоий турли жанрдаги шеърларида нафс, рух, кўнгил, ақл тўғрисида кенг фикр юритади. Бу фикр-мушоҳадаларнинг замирига қаралса, ҳар қандай ранг – у оқми, қорами, қизил, кўк, сариқ, ёки бошқами – инсон моҳияти ва ҳолатларини очиш учун бир восита бўлганлиги ўз-ўзидан равшанлашади. Яшил ва сариқ ранг диний-ирофоний нуқтаи назарда бир ҳол ё маънони тамсил этса, оқ, қора ва қизил ўзга бир ҳақиқат ва кайфиятга ишорат этган. Шунга кўра Навоийнинг:

Хилъатин то айламиш жонон қизил, сариф, яшил,
Шуълайи оҳим чиқар ҳар ён қизил, сариф, яшил...

Орази, холинг била хаттинг хаёлидин эрур,
Қўзларимнинг оллида даврон қизил, сариф, яшил, –

каби байтларини тўппа-тўғри қабул этмаслик зарур. Зеро, яшил Ҳақ йўлида камолга етишувга ишорат бўлса, қизил ва сариқ шунгача эришилган ҳол сувратидан далолатdir. Бундан ташқари, қизил ранг руҳнинг қувватланиши, сариқ унинг нафс устидан тула ғалаба сафоси билан бирлашуви маъноларини ифодалаган. Демак, Навоий шеъриятида ранг маъносининг ўзига хос сирли ва нозик жиҳатлари мавжудлигини билиш ҳам мутафаккир шоир асарларини саёз англашдан сақланишда ўқувчига ёрдам беради. Шу ўринда XX аср бошларидан бўён турлича қараш ва тортишувларга сабаб бўлиб келаётган бир масала – Навоий ижодиётининг тасаввуф таълимотига дахлдорлиги хусусида мухтасар тұхталиб ўтиш зарурга ўхшайди.

Навоийни даҳрий фикр-қараш тарафдори қилиб кўрсатишга уриниш нечоғлиқ, бемаъни ва бесамар бўлган бўлса, уни сўфийлар гуруҳига қўшишга уриниш янада зўракиликдир.

Навоий бутун ижодиёти мобайнида миллат ва Ватан дарду ташвишлари билан нафас олган, шахс эрки, ҳақиқат ва адолат тантанаси учун курашган халқпарвар санъаткор эканлигини ҳеч ким инкор қилолмайди. Туркий халқлар бадиий тафаккури ва умуминсоний тушунчаларини Навоий энг баланд, энг ёрқин босқичга қутариб, тарих саҳнасида мутафаккир, файласуф, аллома ва бекиёс шоир сиймосида мангуга қад ростлаганди. Шу ҳақиқатнинг ўзиёқ Навоийга сўфийлик ёрлигини ёпишириш мумкин эмаслигига тұла-тұқис кафолат беради. Бундан ташқари, давр, замон ва тарих буюк Навоий зиммасига юклаган инсоний ва ижодий вазифа, соғ тасаввуфий маъно ва қарашларни шеър орқали тарғибу ташвиқ қилишга нисбатан жуда күп маратаба долзарб, жуда күп карра масъулиятли эди. Ҳеч шубҳасиз, Навоийнинг тасаввуф таълимотига қизиқиши теран кечган. Буюк шоир шафқатсиз ҳаёт қарама-қаршиликлари ва инсон

қисматига дахлдор ниҳоятда мураккаб, чигал муаммоларни ҳал қилишда тасаввуф мафкурасига таянганлиги, ундан нажот кутганигини сира-сира инкор этиб бўлмайди. Шунга қарамасдан, Навоий шеърияти тараққиёти учун тасаввуф ёрдамчи, янада аниқроғи, бир восита вазифасини бажарган. Тасаввуфнинг мавзу тармоқларини умумий ва қисқа тарзда, нафсни ислоҳ қилиш, ёмон ва тубан ахлоқий хусусиятлардан покланиш, касратдан кечиб ваҳдатга етишиш, комиллик мақомида хусни мутлақ висолига восил булиш деб белгилайдиган бўлсак, булардан бирортаси ҳам Навоий назаридан четда қолмаганлигини эътироф этиш лозим бўлади.

Навоий шеъриятида тафаккур ва маърифат, ишқ ва руҳоният, комиллик ва ҳуррият тасвирлари мисли кўрилмаган баландликларга кўтарилган. Буни шоирнинг туркий ва форсийдаги шеърий девонлари ҳам, достонлари ҳам тұла тасдиқлайди. Навоий тасаввуфни, биринчи галда, инсонни хулқий ноқислик, жаҳолат ва худпарастлик, риёкорлик ва ақидапарастлик тузоги ва оғусидан муҳофаза қилиб, инсонга ўзлигини танитадиган, яъни илоҳий-ишқий манзил ва мақомларга кенг йўл очувчи бир маслак деб билди. Бунда, албатта, нақшбандийлик тариқати талаб ва одоб шартлари ҳам аҳамият касб этганди.

Хулласи калом, Навоий шеъриятидан ким нимани ахтарса, шуни топади. Фикран ва руҳан ким нимага талабгор бўлса, унда барчаси мавжуд. Ҳатто золим ва жоҳил ҳам бу шеъриятдан шифо топади. Чунки Навоий шеъриятида битта бош мақсад бор – комиллик. Асосий биргина нур, зиё манбаи бор – ИШҚ:

Бўлмаса ишқ, икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун...

Жону жаҳонни ёритувчи ана шу ишқ Навоий шеърларининг қадр-қийматини кўкларга кўтаргандир.

Навоий яшаган асрдан токим бугунги замонгача ўзбек адабиётининг юксалишига ҳисса қўша олган бирор-бир ёрқин истеъодод йўқки, Навоий ижодиётидан таъсирланмаган ва ўрганмаган бўлсин – уларнинг ҳамма-ҳаммаси улуғ санъат-

кор мактабидан сабоқ олиб, буни турли шаклларда изҳор ҳам қилиб келишган. Дарҳақиқат, Навоий нафаси теккан сўз ва маъно, Навоий санъатидан илҳомланиб яратилган шеърнинг ранги ҳам, оҳанг ва ифодаси ҳам ўзгача булиши юз йиллар мобайнида исботланиб келинганинг энг намунали мисоли Заҳириддин Мұхаммад Бобур шеъриятидир.

Навоий наинки ўзбек, умуман, туркий адабиётнинг марказий сиймоси. Буни озарбойжоннинг оташнафас шоири Мұхаммад Фузулий, туркман классиги Махтумқули, қозоқ оқини Абай, қорақалпоқ ёзма адабиётининг асосчиларидан бири Бердақ каби қалам соҳибларининг эътирофларидан ҳам англаш мумкин. Демак, Навоий ижодиёти қардош халқлар билан бўлган асрий алоқалар, дўстлик муносабатларини мустаҳкамлаш ва янги босқичларга кутаришда ўзига хос мустаҳкам асос вазифасини ўтаган. Шу маънода Президент Ислом Каримовнинг: “Таъбир жоиз бўлса, оламда туркий ва форсий тилда сўзловчи бирон-бир инсон йўкки. у Навоийни билмаса, Навоийни севмаса, Навоийга садоқат ва эътиқод билан қарамаса”, – деган сўzlари айни ҳақиқатdir.

Алишер Навоийнинг бадиий ва илмий меросини ўқиб-ўрганиш илгарилари, асосан, зиёли ҳамда мутахассислар эҳтиёжи чегарасида кечган бўлса, бугун энди Навоий орзу қилган мустақил давлат ва эркин миллат эҳтиёжига айланиб бормоқда. “Навоийни бугун ҳам, кейин ҳам жуда яхши билиш лозим!” – дейилганда, “Кеча, яъни шўро давлати ҳукм юритган пайтларда нега яхши ўрганилмади?” – деган саволга ҳам холис жавоб қайтариш керак. Зоро, Навоий каби санъаткорлар ижодиётини мукаммал билиш ва бор ҳолича оммага етказиш учун биринчи галда миллатнинг тафаккури, тили, дини, тарихига қараши эркин булиши зарур. Мустабид шўро салтанати бунга қачон имкон ва имтиёз берган? Сўнгги нафасигача у буларга зимдан душманлигини тўхтатмаганлиги учун навоий-шунослиқда ҳам ҳамиша бир чалалик, бартараф этишга асло имкон берилмаган бир чекланганлик ҳукм суриб келган.

Тўғри, шўро ҳокимияти замонида бобокалон шоиримизнинг алоҳида тўплам ва асарларидан ташқари томликлари, 1986-2003

йилларда эса йигирма жилдлик "Мукаммал асарлар тұплами" нашр этилди. Буларнинг бариси навоийшунос олимлар меңнати ва тортган зақматлари туфайли амалга оширилған. Бу – энди бир тарих. Уни эса үзгартыриб бўлмайди – ўтганга холис баҳо бериш лозим. Холис баҳодаги асосий бир жиҳат шуки, совет давлати ва сиёсати Навоий асарларини жафокаш ўзбек халқи ҳар жиҳатдан қаноатланарли ва етук савияда ўқиб-ўрганишдан манфаатдор эмас эди... Шунингдек, шоирнинг:

Ўз вужудингға тафаккур айлагил,
Ҳарне истарсен ўзунгдин истагил, –

каби сўз ва чорловларини ҳаққоний мушоҳада этишга ҳам имкон берилмасди. Бугун ҳаммаси үзгариб, таъқибу тазийклар барҳам топди ва бир неча асрлардан кейин тарихда биринчи марта озод мамлакат, эркин илмий-маданий мухитда Алишер Навоийнинг барча китобларини ўзида жамлаган кўп томликни чиқаришга киришилди.

БАДШИЙ МАТН ВА ТАХЛИЛ МУСАФФОЛАРЫ

Шоирлик аслида шеърни шеъриятга алоқаси йүқ, нарсалардан тозалай билишdir. Чунки шеърнинг гўзалиги, аввало, ана шу мусаффоликда акс этади. Шеърдаги софлик – туйғува тушунчадаги софлик демак. Шеър билан шеърхон орасидаги давомли ички алоқа шундан бошланади. Тўғри, бевосита матнга диққатни қаратиш, уни тадқиқ ва таҳлил қилиш адабиётнинг барча муҳим жиҳати, ўзига хос ҳолатларини ёритишга тўла-тўкис имкон беролмайди. Аммо у адабиёт илмини умумий, бир ёқлама, гоҳо фаросатсизларча тўқилган фикр-мулоҳазалардан ҳимоялаши шак-шубҳасиз. Зеро, ҳақиқий адабиёт – санъаткорлик завқи или яратилган асардан бошқа бир нарса эмас. Унинг билан тўғридан-тўғри муносабат ўрнатишгина шахсий таассурот ва тасаввурни юзага келтиради. Бироқ ҳеч қандай адабий матн, муайян бир усул, тушунча ва ҳақиқатга таянилиб ўқилмагунча, ўз-ўзидан туйғу ва фикр уйғотолмайди.

Мукаммал асар матнини табиатга қиёслаш мумкин. У ҳам ўзига хусусий саволлар билан мурожаат қилинганда, фақат ва фақат ана шундай ҳолатда ўқувчига сир-асорини кенг очади. Шунда матн таҳлили аталмиш усульнинг афзалликлари, кўп нарсани юза ва чала билишдан ниҳоятда фойдали экани ҳам равшанлашади. Бундан ташқари, энг гўзал, энг оригинал адабиёт намуналарини ўжарлик ва ўзбошимчалик чанталидан қутқазишнинг бир чораси ҳам матн таҳлилидир. Тарихий-қиёсий ё биографик методда бажарилган илмий ишларнинг афзалликларини қадрлаш, яхши жиҳатларини, албатта, ривожлантириш керак. Қуруқ инкорчилик, ёқимсиз бир чечанлик билан илмда ҳеч нимага эришиб бўлмайди. Шу билан бирга, илм-фанда очиқлик, янги изланишлар зарурлигига бепарво қолмаслик жоиз. Бизда поэтик матн тадқиқи дейилган-

да, асосан, ғоя ва мазмундан баҳс юритиш, вазн, қофия, бади-й санъатлар хусусида сўзлаш тушунилади. Рости гап, бу бир қадар жўн қаноат ва қолиплашган тажриба. Ҳолбуки, чина-кам таҳлил ва талқин матнда мавжуд ҳамма нарсани, ҳаттоқи, ҳарф товушлари, оҳанг, ранг товланишларини ҳам маъно-лаштириш, муаллифнинг шахсий ҳолат, кайфият, руҳоний се-зимлари билан алоқадорликда ёритиши талаб қилади. Ахир, давр руҳи, замон нафаси, жамият дарди ҳам дастлаб ижодкор шахсига таъсирини ўтказиб, ундан сўнг асарларига қўчади. Шарқлик буюк шоир ва адаб борки, деярли ҳаммаси ўзининг нафс ва характеристига бир санъат асари янглиғ сайқал бериб, уни бутун шахсият ҳолига қўтарган. Мутасаввиф санъаткор-лар учун бундай шахсият орзузи инсоннинг башарий иродасини илоҳий ирова мақомига юксалтириб, уларни ўзаро бирлаштира олишдир. Бундан инсон ҳеч нима ютқазмайди ва ҳеч қанақа зиён ҳам кўрмайди. Аксинча, вужудидаги кучсизлик, чиркинлик ва ёвузликлардан бир йўла қутулади.

Ажабланарли жойи шундаки, ҳанузгача бизда кенгроқ ўйлаб ҳам кўрилмаган бу мураккаб муаммо, ғарб шарқшунослигида ўтган асрнинг биринчи ярмидаёқ ўрганила бошланган. Диққатга молик иш сифатида улкан инглиз олими ва румийшуноси Рональд Никольсоннинг "Тасаввуда илоҳий шахсият тушунчаси" номли тадқиқотини эслатиш мақсадга мувофиқдир. Ушбу асар ҳақиқатда катта меҳнат ва билимдонлик билан ёзилган. Унинг Мансур Ҳаллож, Имом Ғаззолий ва Жалолиддин Румийга бағишлиланган фасллари кишида кўп мулоҳаза, мушоҳада ўйғотади. Аммо араб алломаси, Никольсоннинг содик шогирди Абул Аъло Афифий усто-зининг китобларидан бирига ёзган мазмундор сўзбошисида ўша тадқиқотнинг асосий камчилиги тўғрисида, "Муаллиф, бутун куч-қувватини, христиан илоҳиётидан олинган шахсият тушунчасини умумлаштириш ва унинг муқобилини тасаввуд-дан топишга сарф қилган. Ҳолбуки, христиан нуқтаи назари билан, ислом нуқтаи назари ўртасида жуда катта фарқ бор", дейди. Айнан шу фарқ билан ҳисоблашмагани туфайли Алишер Навоий лирик қаҳрамонлари дунёқарашиб шахсияти

ёритилган айрим тадқиқотларда шеърий матндан асл моҳият ва ҳақиқатга ҳеч мувофиқ келмайдиган фикр-қарашлар илгари сурилган. Бунинг бош сабаби эса матннинг ғоявий-бадиий таркибини туғри ва теран мушоҳада этмасдан рус адабиёт-шунослигидаги илмий-назарий тушунча ва холосаларни унга татбиқ қилингандырып. Бунақа тажриба эҳтимол ўша замонларда зарур бўлгандир. Ҳозир эса унга ҳеч зарурият йўқ. Шахс ва шахсият комилликини Навоий қандай англаб, қанақа миқёсларда талқин қилган бўлса, илмда худди шундай тарзда кўрсатиш лозим, вассалом.

Модомики, гап шахсият ҳақида экан, ижодий шахсиятга дахлдор бир ҳақиқатга ҳам тұхталиб ўтиш ортиқчалик қилмайди. Чунки, хусусий услугга эга бўлиш – бу хусусий бир шахсиятга эга бўлиш демак. Масалага кенгроқ ёндашилса, ижодий шахсиятни ёрқин намоён қиласиган аломат, туйғу ва тушунча эмас, балки услубдир, деган холосага келинади. Ижодкор мавзуу, завқ, гоҳо хаёлларнинг маълум бир қисмини бошқалардан олмоғи мумкин. Бу унинг улуғлигига асло монелик этмайди. Улкан санъаткорлар кўп мавзуларни ўзгалардан ўзлаштиргани адабиёт тарихидан яхши аён. Ҳамма гап, у ёки бу ғояни қандай шаклда англатиш, қандоқ ҳарорат ва моҳирлик илиа тасвиirlаш, яъни услубдадир. Шунинг учун ижодиётида қатор ўхшашликлар мавжудлигига қарамасдан, Алишер Навоийнинг буюк ва қудратли шахсияти, услуби барча салафлари, замондош қаламкашлардан ажралиб туради. Унинг руҳий ҳаёти, шеърни руҳнинг тили, мусиқаси ҳолига етказиш маҳорати бутунлай ўзгача. Навоий шеърлари таҳлилида шуларни ёритишга уриниш зарур. Афсуски, кўпинча, бунга яқин ҳам борилмайди. Сабаб нима? Сабаб кўп. Биз улардан фақат айримларига эътиборни қаратмоқчимиз.

Мавлоно Жалолиддин Румийга кура, “тадқиқ” бир ноқисликнинг тазаҳхури саналади. Шу боисдан гўзаллик текширилмайди, қуруқ ва совуқ бир мантиқ билан чайналмайди, балки кашф этилади. Бу алоҳида дикқатга лойиқ фикр.

Ғарб психологлари “эстетик туйғу” деб номлаган туйғуни Шарқ шоирлари одамнинг ўзида бўлмаган ёки унинг табиати-

га бегона гўзаллик туйғусини йўқдан бор қилиш эмас, аксинча, инсонда мавжуд гўзаллик ҳиссиётини уйғотиш, онг ва идрок остидаги латифликларни ҳаракатлантириш деб билишган ва ёзилган ҳар бир асар шунга мўлжалланган. Демак, хулоса аниқ; инсон моҳиятда гўзаллик туйғусига молик бўлмаса, санъат асари қаршисида у ҳеч ким. Адабиёт ва дин, фалсафа ва бадиий ижод, санъаткорлик ва тарихнавислик алоқаларини бехато фарқлашга ҳатто илм ҳам унга қўмак беролмайди. Мукаммал бадиий матн йўқ жойда – адабиёт йўқ. Адабиёт ва санъаткорлик йўқми, демак у бошқа бир нарса. Уни ўз номи билан аташ, ўз характер хусусиятларига мувофиқ усусларда тадқиқ қилиш керак. Жуда кўп соҳа вакиллари хусусий мақсадлари йўлида адабиётдан фойдаланишга уринишган. Жумладан, дин ва тасаввуф арбоблари ҳам. Вазн ва қофиядан бўлак шеъриятга асло алоқаси бўлмаган диний-тасаввуфий асарлар бадиий матн мезонлари бўйича баҳоланмаса, мумтоз адабиётимизни хас-хошокдан асраш яқин йилларда жуда қийинлашиб қолади. Чунки бир хато ҳеч кутилмаган ўзга бир хатога ҳамиша замин ҳозирлаб, йўл очади. Биз истаймизми, истамаймизми, Шарқ адабиётида инсонни дунёга таҳқир ва нафрат кўзи билан қарашга чорлаган, банданинг ожизу нотавонлигидан баҳс этиб, тафаккур ва ҳурлик шуурини сўндиришдан ором топган қаламкашлар бўлган. Диний бир бадбинлик ва маҳдудлик излари ўзбек адабиёти тарихида ҳам назарга ташланади. Бундан ташқари, ботинийлик тушунчалари суқулиб кирган тасаввуф тармоқлари ва фалсафий тасаввуф ошуфтаси булиб қолганлар ҳабибийлик, воқифийлик, авлиёйлик, ҳолия, илҳомия каби тариқатлар тарғиб этган мақсад ва ҳаракатлар инсон ахлоқи, маънавий мақсадларига нечоғлиқ мувофиқ келишини, албатта, ўйлаб олишлари керак. Акс ҳолда бир найрангдан қутулиб ғайриихтиёрий равишда бошқасига тутилиш ҳеч гапмас.

Шўро давлатининг қитмирлик ўйинларидан бири – Шарқ мумтоз адабиёти, санъати ва мусиқаси маъно-моҳиятини тарихий руҳи ва нафасига мувофиқ тарзда англашга тўсиқ қўйгани эди. Шу маънода иккита мисол келтирмоқчимиз. Дунёвий адабиёт деган тушунча ўзбек адабиётшунослигига

қандай ва нима мақсадда олиб кирилган, деган саволга, бизнингча, бугун ҳеч ким аниқ жавоб беролмаса керак. Дунёвий адабиёт тушунчаси ҳам, атамаси ҳам дастлаб олмонлар орасида пайдо бўлиб, кейин бошқа ғарб ўлкаларига тарқалган. Дунёвий адабиёт, завқ ва ҳузур манбаи бўлмиш моддий ва зоҳирий оламни идеаллаштириб, ҳаётнинг дин билан, илоҳиёт билан алоқасини бутунлай узиш ғоясини илгари сурган. Шунуктаи назардан қаралганда, дунёвий адабиёт дегани – бу мумтоз шоирларимизнинг моддий дунёга муносабати. Ундан туғилган қалб ҳақиқатлари ва энг эътиборли ирфоний, ишқий ҳиссиётларини инкор этиш дегани. Модомики, шундай экан, Навоий ғазалиёти билан туркий тилда қалам тебратган устозлари шеъриятини ғоявий-бадиий вобасталиқда тұғри талқин қилиш мүмкінми? Бунинг иложи йүқ. Шунинг учун илоҳий ишқ завқи ва ҳолатлари тасвиrlанған ғазаллар таҳлили хатолар билан тұлиб-тошгандир. Аммоadolat юзасидан баҳоланадиган бўлса, бошқа жойлардаги аҳвол янада ёмон. Масалан, тасаввуфий маслак ва илоҳий ишқ сирларини ёритишига уринган бир китоб музаллифи Жон Белдек: "Илоҳий ишқ мавзусидаги шеърларни хато англаш ва нотұғри шарҳлаш юз йиллардан буён давом этиб келади. Ҳозирги кунда ҳам аҳвол аввалгидан фарқланған эмас", – дейди. Бу гапга ишонмоқ лозим. Алишер Навоийда шундай бир байт бор:

Фиғонки, ишқ ҳадиси дақиқ әрүр андоқ
Ки, қосир ўлмиш ани англамоқдин идроким.

Қүнгли муҳаббат оташида ловиллаб ёнган Навоийки, ишқ асрорини англашда қосирликни тан олган экан, ишқнинг туб моҳиятини ёритиб берувчи ҳол илмини четлаб, нима учун биз хаёлга келган гапларни ёзаверишимиз керак? Мустақиллик даври навоийшунослиги үзини-үзи муҳофаза қиласидиган дараҗада билим, үзини-үзи хато ва камчиликлардан қутқазадиган савияда ўтқир дид ва мушоҳадага эришмоғи шартдир. Бу қуруқ даъват эмас, албатта.

Иигирманчи аср бошларида мумтоз шеърият олтин тахтидан қулатилгач, асрий ҳақ-хуқуқини ҳам у бой берган эди.

Унга қандай муносабатда булишни эса сиёсат белгилаб бергани ҳеч кимга сир эмас. Партияйиilik, синфиийлик, дунёвийлик каби ғоялар шундан яралган. Дахрийлик маслаги адабиётни дин ва тасаввуфдан йироқлаштирувчи хоҳлаган фикр-мулоҳазани айтишга изн берган. Бугун бизда мафкуравий қўрқув ёки тазийк йўқ. Классик адабий меросимизни энди шошилмасдан, эркин, теран ўрганишга йўл очилган. Лекин имконият ва имтиёзлардан тұла-тұкис фойдаланиш учун гоҳ талант ва илм чуқурлиги, гоҳо қилаётган ишимизга танқидий қараш етишмаётганга ўхшайди. Ваҳоланки, Навоийнинг биргина байтими ҳар жиҳатдан ўрганиб, зоҳирий ва ботиний маъноларини, санъатини қойиллатиб талқин этиш, ўнлаб ғазалларга битилган саёз таҳлиллардан афзалдир.

Машхур француз адаби ва мунаққиди Поль Валерининг эътирофи бўйича: "бадиий матннинг қиймати, ҳар шахсга кўра алоҳида бир тафсирга имкон бера олишидадир". Дарҳақиқат, асосан, шахсий бир фаолият ва ифода тарзининг ҳосили бўлган адабий асар ҳар бир ўқувчига айри-айри таъсир ўтказиши табиий. Айни бир матннинг ўзга муҳитда, ўзгача бир усулларда амалга оширилган талқинлари, айтайлик, бизнидан фарқланмайди деёлмаймиз. Аммо бир ҳақиқат аниқ: шеърда туйғу ва маъно фақат тил, шакл ва услуб орқали таъсирли бир мақомга келтирилади. Шу боисдан таҳлилда биринчи галда тил руҳи ва сўз ҳаётига дикқат-эътибор доимо ўзини оқлади. Оқлагани шуки, рамз, мажоз, тимсоллар ҳам тил измидан четга чиқиб кетолмайди. Донишманд Хоразмий: "Зоҳиру ботин хабари сўздадир", – деганда тұла ҳақ эди. Тасаввуф ва тасаввуф шеъриятидаги ўзига хос янгиликлар ҳам, аввало, тил кўмагида жорий қилинган. Хуллас, тасаввуф тарих майдонида қад ростлаб, ўз тилини шакллантиргач, юзлаб истилоҳ ва калималар қатори ғам, алам, ғариф, турбат, васл, ҳижрон, дард, бало, сир каби қўпдан-қўп сўзлар ҳам олдингисидан тамоман бошқа мақсад ва маъноларда ишлатилган. Навоийда шундай ғазаллар ва:

Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдир, –

каби юзлаб байтлар борки, уларнинг тұғри таҳлил ва талқини учун ҳатто тасаввуф луғатлари ҳам ёрдам беролмайды. Бошқа чора, бошқа йүл топишни Навоийнинг үзи күрсатади. Биз эса Навоийнинг үзиге қаттиқ сұяниб Навоий шеърларини талқин қилишга ҳамиша ҳам амал этолмаймиз.

Алишер Навоий асарларини ҳаққоний тарзда тадқиқ этиш, хатою камчиликлардан сақланишнинг асосларидан яна бири, албатта, тарих, айниқса, Навоий даври тарихидир. Улуғ шоирнинг турли шаклдаги шеърлари, насрий асарларидан тарихий воқеалар, кундалик ҳаёт ҳодисалари, у ёки бу ижтимоий тоифага мансуб шахслар ҳақида ҳам етарлича баҳс юритилған. Булар үшанда замонавий маъно касб этган бұлса, секин-аста тарихий қийматни акс эттирган ва шеърдан – тарихга ёки тарихдан – шеърга бир йүл излаш әхтиёжини юзага келтирған. Албатта, Навоий асарларидан ифодаланған тарихий ҳақиқатларнинг ҳаммасини тұғри аниқлаб, ана ундан кейин матн талқини ва таҳлилига киришиш жуда қийин. Лекин имкон даражасида бунга интилмаслик қандай асоссиз, хаёлий фикр-мулоҳазаларга бошлашини ҳам унутмаслик керак. Шу маънода характерли бир масалага тұхталсак. Маълумки, соқийнома аталмиш жанр Шарқ шеъриятида, хусусан, форстожик поэзиясида шуҳрат топған. Шу боисдан соқийноманинг шаклланиш ва тараққиёт тарихи Эронда, Тожикистанда махсус үрганилиб, мақола ва китоблар чиқарылған. Навоийгача бирорта ҳам үзбек шоири бу жанрда асар ёзмаганлиги илмда қайд этилған. Навоий ҳам бор-йүғи битта соқийнома яратған. Аммо бадий ижодда сон эмас, сифат, мисра ва қофия тизими эмас, балки моҳият ва маҳорат аҳамиятта әгалигини Навоийнинг соқийномаси тұла тасдиқлайди. Қарийб беш юз байтдан иборат бу асар "Хазойин ул-маоний"нинг сұнгги девони – "Фавойид ул-кибар"ға киритилған. Бир неча навоийшуносларимиз уни үрганиб, үз хulosаларини ҳам билдирғанлар.

Илм ахли орасида, соқийнома ёзишдан асосий мақсад – бу фоний дунёдан кетған эң яқын кишиларни хотирлаш, ғамандуғни унтутиб, вақтни ғанимат билиб, умрни ардоқлашға чорлашдир, деган қарааш анча барқарорлашған. Хориждаги айрим

шарқшунослар, жумладан, Е.Э.Бертельснинг фикрлари ҳам шундай бўлган. Навоий соқийномаси ҳам бир ёднома – хотира тала-бидан туғилган ижод намунаси сифатида ўрганилган. Ҳолбуки, уни ёзишда Навоийнинг илҳомчиси хотира ва тахайюл эмас – ҳар кун аччиқ-чучугини тотган, шодлик ва қувончни шоирдан қизғаниб, ғаму туссани фаровон айлаган ҳаётнинг айнан ўзи эди.

Тарихий маълумотларга кўра, 1485 йилда Султон Ҳусайн Бойқаронинг синглисига уйланган Олтин Үрда хони Аҳмадхон (Кичик Муҳаммад)нинг ўғли Баҳодир Султон сингиллари билан Ҳиротга меҳмон бўлиб келади. Ҳусайн Бойқаро уларнинг шарафига “чингизийлар усулида” катта бир анжуман, яъни қурултой ташкил қиласди. Шоҳона зиёфат берилиб, қимиз ва май тортилади. Қадимий куй-қушиқлар янграйди. “Соқийнома”да Навоий бу ҳақда шундай деган:

Соқиё, май туту қўйғил сўзни,
Хон қурултойиға еткур ўзни.

Соф май жом аро гар дилкашдур,
Тўстуғон ичра қимиз ҳам хушдур.

Эй йиорв, сен ҳам ишингни кўргуз,
Ётуғон бирла улуғ йирни туз...

Албатта, соқийнома ва унинг талқинига тегишли мулоҳазаларимизни атрофлича баён қилиш имкони йўқ ҳозир. Бироқ унинг ёзилиш тарихи ва маъно-моҳиятини аниқ белгилашга хизмат этувчи яна бир фактни изоҳлаш зарурдир. Гап шундаки, Навоий ўзининг гўзал ва фавқулодда таъсирли бу асарини Бойқаронинг жияни, яъни Баҳодир Султонга бағишлаб яратган эди. Ундаги мана бу сўзлар олис Дашиб Қипчоқдан ташриф буюрган навқирон хонга қаратилгандир:

Шаҳфа меҳмону, азизу дилбанд,
Ҳам қариндош, яна ҳам фарзанд.

Кўрки, сен ким сену қайдин келасен,
Қайси мулк ичрасену ким биласен.

Ҳеч шаҳ топмади бир хон сендеқ,
Бу улус кўрмади меҳмон сендеқ.

Хулласи қалом, масала қўйиш, муаммо санаш унча қийин эмас. Уларни зўриқмай бажаришга қодир куч ва имконият бўлмаса – бу оғир.

Баъзан шеър таҳлили ва талқинини мураккаблаштиришга не ҳожат бор, деган савол аралаш эътиrozлар эшитилиб қолади. Талқинни атайлаб мураккаблаштириш, таҳлилда ўтлаб кетиш, албатта, сунъийлик, албатта, бемаънилик. Бундай иш гоҳо ақл қосирлиги ёки қалб хасталигидан ҳам далолат беради. Лекин аслда таҳлилнинг мақбул ё номақбул эканига шеърнинг ҳам роли бор. Ҳар қандай тадқиқотчи яроқсиз шеърни яхши ва фазилатли этиб кўрсатишга нечоғлик уринмасин, барибир ҳеч натижага эришмайди. Бунинг акси бўлса-чи? Жаҳондаги бир қанча шеър-шунослярнинг эътирофлари бўйича, шеър камида икки маъно қатламига эга бўлмоғи керак. Бундан ташқари у оддий, дейлик газетадаги хабардан фарқланмоғи лозим. Таассуфки, биз газета хабаридан фарқланмайдиган шеърларни ўқийвериб, классикларимиз тажрибаларидағи кўп маънолилик сирларини очишга умуман уринмай қўйганмиз. Ваҳоланки, оғзаки тилга қараганда юксак, оҳангдор ва сербӯёқ бўлган шеър тили сўзларнинг асосий маъноларидан кўпроқ ён маъносига суюниши, шу тарзда калима илк мазмунидан узоқдаги бир маъно қийматига ҳам эриша олишини улар амалда қайта-қайта исботлаб кетишган. Маънонинг бешиги ҳам, эшиги ҳам илм-маърифат. Муҳаммад Фузулий туркий девонининг дебочасида: “Илмсиз шеър асоссиз девордир. Асоси йўқ девор беэътибордир”, – деб ёзган. Навоийнинг олимлигини шоирлигидан, шоирлигини мутафаккирлигидан, мутафаккирлигини буюқ ва бетимсол шахсиятидан ажратиб кўринг. Кўз ўнгингизда тамоман бошқа шоир пайдо бўлади. Ҳазрат Навоийнинг ижод олами, хусусан, санъатхонасига эркин ва ишонч билан интилишнинг бош йўли ҳам илм, ирфондир.

ШЕРСИЙ МАТН ВА ОБРАЗ МАҮНОДОРЛЫГЫ

Шарқ мұмтоз адабиёти – моҳиятга интилувчи, инсон күнглини, унинг маънавий дунёсини ҳамма нарсадан устун қуювчи бир адабиёт. Модда ва моддийликдан күра маъно ва маънавийликка эътибор доимо унда юксак бўлган. Туйғу, фикрмушоҳада ва тасвир–буларнинг бари Шарқ адабиётида, аввало, мазмун ва моҳиятга асосланади. Диний-илоҳий ҳақиқатларни билиш ва ўзлаштириш йўли – бу ҳам маъно йўли. Эски адабий матнлар билан танишганда сўзнинг баъзан ўнлаб маъно-мазмуни билан қизиқишга тўғри келади. Агар шундай қилинмаса, айни бир ижодкор улардан қандай мақсадларда фойдалангани ҳам, матндан матнга кўчган сайин сўздаги маъно ўзгариши ёки янгиланиш сабаблари ҳам очилмасдан қолаверади. Алишер Навоий соқийномасида ёзади:

Мехрибонлар қани, аҳбоб доғи!
Ҳамнишинлар қани, асҳоб доғи!

Барча ғурбатқа хиром айладилар,
Хулд боғини мақом айладилар¹.

Ғурбат дейилганда, асосан, эл-юртдан жудолик, айрилиқ ҳасрати, қандайдир ғавғо ва азоб-уқубат каби маънолар тушунилади. "Барча ғурбатқа хиром айладилар" дейилганда эса, ғурбат сўзи нариги дунё, яъни охират мазмунида қўлланилган.

Кишики васл тилар, ғурбат ихтиёр этсун,
Ул орзуға бурун тарки хонумон яхши².

Бу байтдаги "ғурбат" энди бутунлай бошқа моҳиятга эга ва ўлим ёхуд охират тушунчасига унинг алоқаси йўқдир.

¹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 488-бет.

² Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 5-жилд. Тошкент, 1990. 405-бет.

Маълумки, тасаввуф психологиясига кўра сўфий, дарвеш ва орифлар учун турбат ҳаётини яшаб, ғариблик изтироби ва қийинчиликларини кўнгилдан кечириш муҳим ҳисобланган. Чунки мусофирилик ва мусофириликдаги ҳаёт, тажрид, тафрид деб аталган ёлғизлиқ ҳолатларини чуқур идрок қилишга имкон берганидек, инсонни ёлғон дўстлик, сунъий улфатчилик ва бетайин манфаатлардан йироқлаштиради. Энг муҳими, ғарид бўлган киши шон-шуҳрат, манманлик тузоқларидан ҳам қутулиб, ўзи билан ўзи юзма-юз қолади. Бу эса ўзини англаш, илгарилаш ва комилликни истовчи кўнгил учун гўзал фурсатдир.

Тасаввуфда икки хил саёҳатдан баҳс юритилган. Бири – вужуд саёҳати, иккинчиси – қалб саёҳати. Булар моддий ва маънавий саёҳат ҳам дейилган. Абдулкарим Қушайрий сўфийларнинг аксарияти сулукларининг бошида ва ёшлик чоғларида кўп сафарга чиқиб, сунгра узлатга чекинганлари тўғрисида сўзлаб, Жунайд Бағдодийнинг қуйидаги мулоҳазаларига эътибор қаратади: “Тавҳиди сўфийя шундайдир: қадим бўлганни ҳадис бўлгандан ажратиш, Ватанни тарқ айлаш (моддий ва маънавий маскан, мақом, мавқе ва ҳоллардан йироқлашиш), нафс севган ва тилаган нарсалардан алоқани узиш, маълумни ҳам, мажхулни ҳам четта суриб, буларнинг барчасининг жойига Оллоҳни иқома этмоқдир”³.

Навоийнинг васл орзусини тарқ ва турбатга вобаста тарзда ифодалашида ҳам Бағдодий шарҳлаган тавҳидга ишоратни сезиш қийин эмас. Бундан ташқари, шоирнинг “турбат ихтиёр этсун” деган чорлови замирида висол истаган киши ғарид бўлсин, ғариблик мақомига кутарилсин мазмунидаги фикр ҳам мавжуддир. Улуғ шоир “Садди Искандарий” достонида:

Навоий, чу турбатда сен шод бўл,
Ватан ёди ранжидин озод бўл!

Агар Шарқу Ғарб ўлса манзил санга,
Не ғам, ком агар бўлса ҳосил санга⁴, –

³ Рисолаи Қушайрий. Анқара, 1991. 476 – 477-бетлар.

⁴ Алишер Навоий. Садди Искандарий. Мукаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 11-жилд. Тошкент, 1993. 423-бет.

дэйди. Одам түрбатда, яьни эл-юртидан йироқларда юриб, ғариблика ҳам шод-хуррам кун кечириши мумкинми?

"Түрбатда ғарип шодмон бүлмас эмиш..." мисраси билан бошланадиган машхур рубоийни таҳлил қилган олимларнинг деярли барчаси ушбу саволга мантиқан "Йўқ! Ҳеч мумкин эмас!" дега жавоб қайтаришган. Мана, мактаб дарсликлардан бирида түрбат тушунчалик қандай ёритилган: "Ҳар бир инсон, жонзот ўз Ватани, ўз тупроғида азиз, ардоқли... ўз юртидан ажралиш фожия. Инсон фақат ўз ватанида ўзини ғарип, бечора сезмайди... Бу тўрт мисра замирига (яьни рубоийга дейилмоқчи – И.Х.) шоир олам-олам маънени жо этиб, Ватансизлик инсон учун оғир азоб эканини, ҳар қандай шароитда ҳам ўз ерига содик қолиш одамни баҳтсаодатга элтишини таъкидламоқчи бўлади"⁵. Энди юқори синф ўкувчиларига мўлжалланган фикрларни ўқиймиз: "Ушбу рубоийда эрк туйғуси ва ватандан узоқ ("түрбат")да бўлган киши, яьни "ғарип"нинг ҳоли ифода этиляпти. Шоир түрбатдаги ғарибнинг кувноқ бўлиши, бегона элнинг унга шафқат ва меҳрибонлик таъсирироқ қилиш учун рубоийнинг сўнгги икки сатрида психологиязм асосига қурилган гузал бир қиёс келтиради..."⁶.

Бунақа фикр-мулоҳазаларни түрбат, ғарип, қуш ва қафас сўзлари учрайдиган ҳар бир шеър тўғрисида айтавериш мумкин. Лекин Навоий шеъриятида ушбу икки калима (түрбат ва ғарип)нинг луғавий мазмунидан кура истилоҳий маъносига кенг ва теранроқ қараш шартдир. Чунки уларнинг ҳар иккаласи ҳам шоир дунёқараши ва ижодиётининг туб моҳиятини англашга хизмат қиласидиган "калит" истилоҳлардан саналади. Акс ҳолда Навоийнинг:

Түрбат ичра истар эрдим кезибон ёру диёр,
Чунки топтим, истамак түрбат эрур беҳад ғарип⁷,

⁵ Аҳмедов С., Қўчқоров Р., Ризаев Ш. Адабиёт (Умумий ўрта таълим мактабларининг 6-синфи учун дарслик-мажмуя). Тошкент, 2005. 189-бет.

⁶ Қосимов Б., Тўхлиев Б., Йўлдошев К. Адабиёт. 10-синф учун дарслик. Тошкент, 2004. 194-бет.

⁷ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 5-жилд. Тошкент, 1990. 40-бет.

каби байтларини англаш, тұғри талқин қилиш йүли үз-үзидан түсилади ва ким қандай хоҳласа, матнни шундай тушуниб, қандай истаса, шу тарзда таҳлил ва талқин яратишига эрк берилади. Бизнингча, навоийшуносликдаги әнг катта бир нұқсон ҳам ана шу.

Бундоқ қаралғанда, “Тұрбатда ғарип...” рубойиси түғрисида айтилмаган гап қолғани йүк. Үнлаб олимлар уни таҳлил қилиб, ҳар турли фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Лекин ҳақиқий шеър учун ҳеч бир шарх, таҳлил ва талқин охирги сүз ёки хуоса бүлолмаганидек, аввал англанмаганни англаш, ҳануз ёритилмаган маъно қирраларини ёритишга ҳам асло монелик күрсатмайди. Худди шу эҳтиёж туфайли биз рубоийга қайта мурожаат қилиб, уни нисбатан батағсилроқ таҳлил этишга уриндик.

Тұрбатда ғарип шодмон бүлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бүлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бүлмас эмиш⁸.

Рубоий ҳақиқатда содда, самимий ва фавқулодда таъсирли бир оҳанғда битилған. Бирорта ҳам ҳаракатсиз, рангсиз сүз йүк – ҳаммаси жонли, ҳаммаси юксак түйғу ва моҳиятта қаратилған. Рубоийнинг, айниқса, ватан ва ватансеварлик эътиқодига нисбат берилиши, күп тадқиқотчиларни мақола ва китобларида уни четлаб үтмасликка рағбатлантирган, десак хато бүлмас. Аввало, бевосита шу шеърдан баҳс юритган айрим навоийшуносларнинг фикр-мулоҳазаларига тұхталиб үтсак. Устод А.Хайитметовга күра, мазкур рубоийни Навоий: “ёшлиги охирларида, гоҳ Машҳадда бир бурчакда, гоҳ Ҳиротда бир бузуғда ҳеч бир кимсанинг ёрдамисиз яшаб юрган йилларда” ёзған⁹.

Орадан бир неча йил үтгач ёзилған “Буюк шоирнинг йигитлик манзумалари” номли мақоласида олим бундай дейди: “...Навоий биринчи бор давлат хизматига киргандан кейин

⁸ Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сиғар. Муқаммал асарлар тұплами. Йигирма жылдлик. З-жилд. Тошкент, 1988. 573-бет.

⁹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 61 – 62-бетлар.

кўп ўтмай 1457 йилда Абулқосим Бобур вафот этади. Мамлакатда яна ўзаро феодал низолар бошланади. Бу вазиятда Навоий Машҳадда қолиб, у ердаги мадрасаларнинг бирида илм ўрганишда давом этади. Навоийнинг ўзи туғилган она шаҳри Ҳиротдан, қавму қариндошларидан узоқ Машҳадда кечирган йиллари анча машаққатли бўлган бўлса керакки, у "Мажолис ун-нафоис"да у йилларни эслаганда ўзини "ғарип" деб атайди... Хуллас, домланинг таъкидлашича, илк девонга кирган ўша рубоий айни "шу вақтларда ёзилган бўлса ажаб эмас"¹⁰.

"Илк девон"ни маҳсус тадқиқ этган атоқли навоийшунос Ё.Исҳоқов энг аввало рубоийнинг ёзилган вақти ва жойини аниқлашга эътиборни тортар экан, "ғурбат" ва "ғарип" сўзларига асосланиб, қуйидагиларни ёзади: "Шеърдаги "ғурбат" сўзидан куриниб турибдики, бу шеърни у (*Навоий дейилмоқчи – И.Х.*) ўз ватани Ҳиротда эмас, балки ғурбатда, мусофирикда, демак, Машҳадда ёзган бўлиши керак. Навоийнинг ўзи ҳам Машҳадда Абулқосим Бобур вафотидан кейин ёлғизликда моддий жиҳатдан ниҳоятда қийналганилиги ҳақида "Мажолис ун-нафоис" асарида сўзлаб ўтади..."¹¹ Ё.Исҳоқов тадқиқининг ўзига хослиги шундаки, унда рубоийнинг илк варианти билан "Хазойин ул-маоний"дан ўрин олган вариандаги фарқлар, яъни иккинчи сатрдаги "рафиқу меҳрибон", "шафиқу меҳрибон", "қадаҳ", "қафас" сўзи билан ўзгартирилиш сабаблари атрофлича изоҳлаб берилган.

"Бу рубоий, – дейди Ё.Исҳоқов мулоҳазаларини якунлаб, – шоирнинг интим кечинмаларини акс эттирувчи оддий лирик шеъргина бўлиб қолмай, балки чуқур сиёсий рух билан суғорилган фалсафий фикрларни ўзида мужассамлаштирган ихчам фалсафий тезис ҳамdir"¹².

Шеър ўқувчидаги қанча кўп мушоҳада уйғотса, ғоявий асосини ҳаёт ва инсон қисмати билан боғлашга нечоғлик кенг имкон берса, ўшанча яхши ва фойдалидир. Шу маънода академик шоир Faфур Ғулом нақл қилиб қолдирган бир ҳикоятни

¹⁰ Ҳайитметов А. Навоий даҳоси. Тошкент, 1970. 49-бет.

¹¹ Исҳоқов Ё. Алишер Навоийнинг ilk лирикаси. Тошкент, 1965. 133-бет.

¹² Ўша китоб. 134-бет.

хотирлаш ҳам ҳеч зиён қилмайди. "Ривоятга кура, Ҳири Руд ва Инжил наҳри қапталидаги сўлим бир қишлоқда Сафарбой деган бир чўпон яшаган экан. Унинг гўзал қизи бўлиб, довруғи Ҳусайн Бойқаро саройигача етиб борибди". Ҳуллас, ҳуснда якто шу бокира қизни олиш учун подшоҳ ҳазратлари Сафарбойга киши жунатибди. У эса совчиларга мана нималар дебди: "Қизим тўрт этаги осмон билан тулашиб ётган шу бепоён яланг қирларнинг озод ғизолидай дашт қизидир. Албатта, у муҳташам, аммо катта қалья деворлари билан ўраб олинган димиқда яшолмайди...

Ғурбатда ғариб шодмон бўлмас эмиш,
Эл анга шафиқу меҳрибон бўлмас эмиш.
Олтун қафас ичра гар қизил гул бутса,
Булбулға тикандек ошён бўлмас эмиш, –

деб ҳазрати Алишер Навоий бекорга айтмаганлар. Мен ўз эрки булбулдай қизимни Бойқаронинг сунъий гуллари ўсган, олтинланган сарой қафасида сил бўлиб ўлишини истамайман"¹³.

Эҳтимол, бунақа воқеа-ҳодиса ҳаётда ҳеч қачон содир бўлмагандир. Содир бўлганда ҳам Навоийнинг рубоийси эсланмагандир. Гап бунда эмас. Асосийси, рубоийда эрк ва эркинлик руҳининг ифодаланиши ва ҳар бир кишини шунга илҳомлантиришдир. Одамни ана у тутқун ва қул, мана бу ҳур ва эркин дейиш нисбий гап. Инсон туғилиб ўсган диёрида ҳам ўзини ғурбат қучоғида, ёлғиз ва ғариб ҳис қилиши мумкин. Покистоннинг буюк шоири Муҳаммад Иқбол бир тўртлигида: "Ман андар Машриқу Мағриб ғарибам" – "Мен Машриқу Мағрибда ҳам ғарибман", деса бошқа бирида бундай дейди:

Ғарибам дар миёни маҳфили хеш,
Ту худ гў, бо ки гўям мушкили хеш.
Аз он тарсам, ки пинҳонам шавад фош,
Ғами худро нагўям бо дили хеш¹⁴.

¹³ Ғафур Ғулом. Адабий-танқидий мақолалар. 1-жилд. Тошкент, 1971. 112 – 113-бетлар.

¹⁴ Муҳаммад Иқбол. Пайғоми Шарқ. Душанбе, 1987. С. 268.

Мазмуни: "Узимнинг яқинларим орасида ҳам ғарибман. Сен ўзинг айт: ичимдаги қийноқ ва қийинчиликларни кимга изҳор қиласай. Яширин сирим ошкор булишидан қўрқаман. Шунинг учун ўзимнинг ғам-ғуссамни ҳатто ўз дилимга ҳам айтмайман".

Навоийнинг рубоийси худди шунаقا аҳволдаги зотлар қалбига ҳам таъсир ўтказиб, бир тасалли бағишлаганини тасаввур этиш қийин эмас. Чунки ғурбат кайфияти ва ғариблик ҳолининг миқёси биз билганга нисбатан кенг ва бағоят терандир. Дарвоқе, бир жиҳат хаёлдан кутарилибди. Ўспирин Навоий рубоийни ёзишда бирор-бир салафидан таъсирланмаганми? Ахир, ғурбат ва ғариблик мавзусида ёзишни шарқлик даҳо санъаткорларнинг айтарли барчаси қойиллатишган. Масалан, Ҳофиз Шерозий ғазалларидан бирида:

Ғами ғарибиву ғурбат чу барнаметобам,
Ба шаҳри худ раваму шаҳриёри худ бошам¹⁵, –

дейди.

Мазмуни: "Кимсасизлик ва юртдан жудолик ғам-ғуссасига тоқат қилолмайман. Қани эди ўз шаҳримга борсаму унинг подшоҳи бўлсан".

Буюк Саноий эса булбул қисматига гўё шарҳ битиб:

Булбул ба қафас асиру зоғон – ба чаман,
Семурғ ғарибу каргасон – аҳли ватан, –

булбул қафасда қийналиб, тутқунлик азобидан эзилиб яшайди. Зоғларни қара, гулшан ва чаманларда яйраб юришибди. Шўрлик Семурғ ҳам ғариб, ватансиз, ўлимтиқхўр қушлар юрт соҳиблариdir, дея таъкидлайди.

Бундай байт ва теран ифодалар Навоийни бефарқ қолдирмаганлиги шубҳа туғдирмайди, деб ўйлаймиз. Бироқ устод А.Ҳайитметов "Ғурбатда ғариб..." билан Ибн Яминнинг "Ҳирот подшоси Мунзиддин Ҳусайн саройида беш йилдан ортиқ асириликда" ётган вақтида ёзган қуйидаги рубоийси орасида ӯхшашлик мавжудлигини сўзлаган:

¹⁵ Ҳофизи Шерозий. Куллиёт. Душанбе, 1983. С. 414.

“Ғарип агар чй вазири шаҳаншаҳон бошад,
Ҳамиша майли дилаш сўйи хонумон бошад.
Агар чй саиди шоҳон бувад нишемани боз,
Вале ба коми дил боз ошъён бошад.

Мазмуни: “Ғарип, мусоғир одам жаҳон подшосининг вазири бўлса ҳам, унинг қалб тилаги ҳамиша ўзининг уй-жойи. Лочин доим подшоҳларнинг елкасида ўлтирса ҳам унинг юрак орзуси – ўзининг ошёни”.

„...Ушбу икки рубоийда (яъни Ибн Ямин ва Навоий рубоийларида – И.Х.) лочин ва булбул образлари, „ошён“ тушунчалик марказий ўрин тутади ҳамда шеърнинг асосий ғояси шуляр орқали очилади”¹⁶.

Бу хулоса умуман тўғри ва ишонарли. Аммо Навоий рубоийсидаги „ошён“ тушунчалик Ибн Ямин туртлигидан фарқланганидек, „лочин“ ва „булбул“ образларидан кўзланган маъно ҳам бир-бирига айнан ўхшамайди.

Навоий “Фавойид ул-кибар”даги ғазалларидан бирида ёзади:

Ғарқи муҳити ишқинг эди жон ила қўнгул,
Ул дамки, руҳ эмас эди тан бирла ошно¹⁷.

Мазкур байт дин, тасаввуф, фалсафа манбаларига таяниб батафсил шарҳланса, ҳеч лофсиз “Руҳ ва вужуд” номли бир қизиқарли китоб дунёга келади. Ва унинг аҳамиятини Мұхаммад Фузулийнинг “Матлаъ ул-эътиқод” асаридаги мана бу сўзлар жуда аниқ изоҳлайди, деб ўйлаймиз: “Ҳар ким руҳнинг бадандан қандай жой олишини, руҳ билан баданнинг бирлашиш ва фарқланиш жиҳатларини билса, Тангрининг ҳам борликларда қандай зухурланишини, Тангри ила борликларнинг айният ва фарқли томонларини билар ва шу тарзда “Нафсини билган Раббини ҳам билур” деган ҳақиқатга эришгай”¹⁸. Зотан, руҳнинг ас-

¹⁶ Ҳайитметов А. Ҳаётбахш чашма. Мақолалар. Тошкент, 1974. 90 – 91-бетлар.

¹⁷ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 8-бет.

¹⁸ Мұхаммад Фузулий. Асарлар. Беш жилдли. 5-жилд. Баку, 1985. 118-бет.

лий ва азалий ватанидаги ҳаёти бир тарих бўлса, “тан уйи”га киргандан кейинги қисмати тамоман ўзга бир саргузаштли тарих. Бу “тарих” турли дин ва таълимотларда турлича талқин қилинган. Афлотунга кўра, руҳ дунёга инмасдан аввал Худо билан бирга яшаб, ундан ҳеч ажралмаган. Кейин дарёдан ажралган томчига ўхшаб Яратгандан айрилиб, бу қўлкалар дунёсига келган. Яъни тан қафасига кириб, бир соянинг маҳбусига айланган. Шу боис ундан чиқйиш, қутулиш ва аслий ватанига қайтиб, Худога қовушиш ҳасратида фарёд чеккани чеккан.

Монийлик динига кўра, руҳ жасад билан бирлашгач, қоронғуликка тушиб, асир бўлади. Аммо Тангрининг лутфи инояти бўлмиш ақл ва илм уни қутқаришга қодирдир. Зеро, инсон ақл ва илм йўли билан тўла поклангач, ғурбатдан халос бўлиб, асл Ватанига қайтади. Ислом сўфий ва мутасаввифларининг тасаввурида ҳам вужуд бир қафасни, руҳ эса унга қамалган қушни (кўпинча булбулни) тамсил этади. Қушнинг асосий орзу ва интилиши қафасни тарк қилиб, ўз “ошён”ига қайтиш бўлганидек, руҳники ҳам азалий юрга етишиб, соғ моҳиятига такрор қовушмоқдир. Ҳақ ошиқлари учун бир идеал мақомига қўтарилиган бу ҳақиқатни Навоий мана бундай сўзлар билан ҳам ифодалаган:

Ўздин кутул, Навою мақсадға етки, қуш
Етмас чаманға, бўлса қафас ичра мубтало¹⁹.

Байтдаги “қуш”, “қафас” образи рубоийда қўлланилган “булбул” ва “қафас” мазмунини янада кенгроқ англаб, мушоҳада юритишга яқиндан ёрдам беради. “Қуш”, яъни “булбул” – руҳ, “қафас” – вужуд ўрнида қабул этилса, “ғурбат” ва “ғарип” сўзларининг истилоҳий маъноси билан ҳам жиддийроқ қизиқиш заруриятга айланмайдими? Биз “Ғурбатда ғарип шодмон бўлмас...” номли мақолада шу саволга жавоб қайтариш ва рубоийнинг “иккинчи маъно қатлами”ни имкон қадар очиб беришга урингандик²⁰. Мақоладаги талқинга устоз олимлари-

¹⁹ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 8-бет.

²⁰ Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърият. Тошкент, 1991. 116 – 123-бетлар.

миздан бирлари матбуотда эътиroz билдирган бўлса, бошқа бир тадқиқотчи уни ўзича қўллаб-қувватлаган. Аммо ҳеч ким ғурбат тушунчаси ва ғарип образининг тасаввуф адабиётидаги мавқеи, маъно қирралари, образли ифода тарзи билан ҳанузгача маҳсус қизиқмаган. Бу ишни амалга ошириш фақат Навоий рубойисининг ботиний моҳиятини билиш учун керакми? Йўқ, албатта.

Ғурбат ва ғарип тасаввуф ва тасаввуф адабиётидаги энг кўп қўлланилган асосий истилоҳлардандир. Хожа Аҳмад Яссавийнинг “Ғариблиғда ғурбат ичра қолдим мано” мисрасидагидек, бошқа сўфий ва мутасаввиф шоирлар томонидан кўп пайт улар ёнма-ён ишлатилган. Бунинг ҳам ўз сабаб ва талаблари бўлган, албатта.

Ғурбат ва ғарип калималари турмушдан динга, диндан тасаввуфга, тасаввуфдан бадиий ижодга ўтар экан, моҳият нуқтаи назаридан улардаги боғланиш ортса ортганки, камаймаган. Дастреб одамларнинг ҳар турли айрилик, ранжу укубат ва маҳзун ҳолатларини акс эттирган бу сўзларнинг маъно “таркиби”га тасаввуф фалсафасининг илоҳий борлиқдан ғурбатга тушиш фикри қўшилгач, уларнинг мазмуни бойиб, таъсири жуда кучайиб кетган.

Маълумки, ҳар бир улуғ санъаткорнинг ўзи севган ва қайта-қайта қўлладиган сўз, ибора ёки тимсоллари бўлади. Шуларга таяниб ҳам унинг ҳаётда нималарга алоҳида аҳамият бериши, аҳвол-руҳияси, шодлиги ё ҳасрати ҳақида маълум тасаввур ҳосил этиш мумкин. Навоий учун ирфон ва қўнгил кучи билан ўзлаштирилган сўзлардан бири “ғарип” эди. Улуғ шоир ҳатто шеърлари ва уларнинг маъниси хусусида фикр юритганда ҳам шу сўзга суннади:

Назмим ичра ғарип маънилар,
Ғурабо хайлидан нишонадуур.

Анда ҳар байт неча маъни ила
Байт эмаским, ғарибхонадуур.

“Навоий чиройли сўз ўйини орқали, – деб ёзади атоқли навоийшунос А. Абдуғафуров – шу тўрт мисрадагина (яъни

юқоридаги қитъада дейилмоқчи – И.Х.) “ғарип”ни уч маңнода ишлатади. Биринчи мисрада “гүзәл”, “камёб”, иккинчи мисрада “ғариплар”, “мусофиirlар”, “бечоралар” ва ниҳоят тұрттынчи мисрада “ажайиб”, “қизиқ” маңнолари мавжуд”²¹.

Еки мана бу байтни олайлик:

Тұт ғарип ун била паймона манга,
Күргузуб хулқи ғарибона манга²².

“Ғарип ун” – яхши ва ёқимли сұз, овоз, чиройли муносабат, олийжаноблик демек. “Хулқи ғарибона” эса гүзәл, мафтуңкор ахлоқдир. Байтни “ғарип” ва “ғарибона” сұзларисиз күз олдингизга келтириңг, соқийға мурожаат шунчаки таъсирсиз бир гап бұлып қолади. Хүш, ғарип сұзининг сеҳр ва жозиба сири нимада?

Озарбайжон олим О.Охундов тұғри изохлаганидек, аввало, унинг маңносида такрорланмас бир лиризм мавжуд. “Ғарип сұзини у ёки бу образ ва нарса учун әпитет үлароқ ишлатылса, худди бир қоидага үхшаб үша обьектта дарров ҳусни рағбат үйғонади”²³. Масалан, шом эмас, “шоми ғарибон”, яхши ё чиройли қисса эмас, балқи “ғарип қисса” дейилгани замон қизиқиш үзгариб, үзгача тус олади. Шунингдек, ғарип сұзининг мусофиr, бечора, кимсасиз, мушфик, мададға муҳтоj каби маңнолари билан бирга, үзгаларга үхшамайдиган инсон, дүнёни билишда илгарилаган, турмушнинг үткинчи, майда-чуйда ташвишларига ҳеч парво қилмайдиган шахс, деган маңноси ҳам бордир. “Ғарибу хоксорнинг қадри олий бұлғанин англа”, – дейди үтмиш шоирлардан бири. Ислом оламида ғарибга әхтиром, ғариблик ҳолини қадрлаш пайғамбаримиз (с.а.в.) Ҳадиси шарифларига бориб тақалади. Расууллоҳ бир күн муборак құлларини Ибн Умар (р.а.)нинг елкасига қўйиб: “Дунёда ё бир ғарип ёки йүлчи каби яшагил”, – деган эканлар. Ғариблик ҳоли ва ҳақиқатини изчил идрок этиш ва ҳақиқий ғарибни шарафлаш ана шу пайтлардан бошланған

²¹ Абдуғафуров А. Навоий сатираси. 1-китоб. Тошкент, 1966. 194-бет.

²² Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Муқаммал асарлар тұплами. Йигирма жылдлик. 6-жылд. Тошкент, 1990. 503-бет.

²³ Охундов О. Тил эстетикаси. Баку, 1985. 206-бет.

бўлса, ажаб эмас. Ғариф, энг аввало, нимага яқинлаб, нималардан йироқлашишни, кимга суяниб, кимлардан алоқани узиш зарурлигини мукаммал англай билган кишидир. Дунё чин ғарифни йўлдан оздиролмаслиги ва унинг пойига бош уришини теран англағани сабабли ҳам Навоий ҳазратлари Мұхаммад (с.а.в.)ning ўша ҳадисларини шеърга айлантирган эди:

Деди Ҳазрати муҳфизи коинот,
Ангаким, эди ҳузнин ўкситучи

Ки, дунёда бўлғил нечукким, ғариф
Ва ёхуд анингдекки, йўл ўткучи²⁴.

Хуллас, Пайғамбар (с.а.в.)ning эътирофлари бўйича, "Оллоҳнинг энг севимли қуллари ғариблардир". Ахлоқ, тафаккур, маънавий-руҳий мушоҳадада юксалиб, сезиларли тарзда бошқалардан фарқланмаганда ғариф тўғрисида, албатта, бундай дейилмасди. Лекин Оллоҳ муҳаббатига лойиқ ҳамма кишини ҳам халқ таниб, тан олганми? Сўфий, дарвеш, фақир, ғариф, ориф ё ошиққа нисбатан бундай савол ўртага ташланмайди. Чунки уларда тан олиш ё тан олмаслик, ўзгаларга ёқиши ёки ёқмаслик деган муаммо йўқ. Дунё ва аҳли дунё назарга илсин ё илмасин, ғарига бу зарра қадар ташвиш туғдирмайди. Унда нима учун:

Ғурбатда ғариф шодмон бўлмас эмиш, –

дейилган? Ўз танлаган йўли, маслаги ва интилишларига событлиги учун эл-юрт, ёр-биродарлардан йироқликни зоҳирий ғурбат, маконсиз, замонсиз Ҳақ даргоҳидан айрилиқни ботиний ғурбат дейдиган бўлсак, ғарифни ғариф ўлароқ қайта яратиб, илоҳий ирода ва ноёб фазилатлар соҳибига айлантирадигани кейинги "ғурбат"дир. Абдураззоқ Кошоний ёзади: "Ғурбат – айрилиқ, жудолик демак. Бу айрилиқ нафснинг ҳайвонликдан, табиий кўникма, шаҳвоний орзулардан, касрат мартабаларидан, жисмоний-шайтоний чиркин ҳоллардан бо-

²⁴ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Мукаммал асарлар туплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 526-бет.

тин мартабасига, хотиржамлик ҳукмлари, малакий-рухоний хулқларга етишиш пайтида юзага келади”²⁵. Албатта, бу ғурбат – нафс билан курашиш, нафси амморага қарши матонат или жангга киришиш ва ундан ажралиш ғурбати. “Шу боисдан у Ҳақни излаш ғурбати дея номланган. Ҳазрати Пайғамбар “Ҳақни талаб этмоқ ғурбатдир”, демишлар”, дейди Кошоний. Унингча, “ғурбат валиликтинг бир даражаси”, деб қаралгани туфайли ҳам “сўфийлар ғурбат калимаси орқали кўп муҳим фазилатларга ишорат қилишган”.

Ибн Арабий “Футуҳот ул-Маккийя” асарида ғурбат калимасига алоҳида тұхталиб, унинг уч маъносини шарҳлайди. Үнга қўра, ғурбатнинг биринчи маъноси “мақсадга эришмоқ учун ватандан айрилмоқ... Сўфийлар ғурбат деганда қалбнинг Оллоҳга интилишини назарда тутадилар”²⁶. Бундай ҳолатга етишган кишининг аҳли дунёдан үзини айри ҳис қилиши, элнинг үнга “шафиқу меҳрибон” бўлолмаслигининг ҳеч ажабланадиган жойи йўқ. Ахир, жоҳиллар орасида олим, ғофил, фосиқ ва риёкорлар даврасида оқил, ёвузлар қаршисида фақирнинг ғариблиги асрлар мобайнида айтиб келинади-ку! “Ғариблик мартабасига юксалган киши, – деб ёзади Абдулкарим Жилий, – ҳар нарсадан ҳам йироқ, ҳам ҳар нарса или яқин эрур. Бошқалар бундай одамнинг ҳолини англай олмагани учун эл орасида ғарибдир”²⁷. Чунки Абдуллоҳ Ансорийга қўра: “ғурбат майдонидан тавҳид майдони пайдо бўлур”ки, бу бирлик ҳолининг чўққисидир.

Инсон умри рухоний оламдан борлиқ оламига, ундан яна охират дунёсига муборак бир сафардир. Бу моддий оламда у боқий қолмоқ учун эмас, балки ҳақиқий Ватани бўлмиш малакут оламига қайтиш учун туғилади. Шу сабабдан ҳам унинг ҳаёти ва тақдир йўли бир ҳижрат, бир сафар, бир хотира мазмунига эгадир. Кўз очиб-юмгунча ўтиб кетадиган бу оламга инсон мусоифирот бўлиб келган. Шунинг учун руҳ доимо аслий Ватанини қўмсаб, энг шаффоғ, энг нурли маънавий ҳоллар

²⁵ Тасаввуф луғати. 418-бет.

²⁶ Суод ал-Ҳаким. Ибн ал-Арабий луғати. Истанбул, 2004. 13-бет.

²⁷ Жилий А. Комил инсон. Истанбул, 1998. 35-бет.

орқали унга ғариблигини эслатиб туради. Акс ҳолда, Бобур Мирзодай улкан бир салтанат соҳибининг кўнглида:

Руҳимни чу тан уйига келтурдинг пок,
Мундан бори элтма касофат бирла, –

деган бир ташвишли орзу пайдо бўлмасди. Руҳнинг "латофат бирла" яратилганини билиш, танни унга ошиқ бўладиган даражада софлаштириш – инсонни сайри сулукка илҳомлантирган туб моҳият ана шу. Тасаввуфдаги ҳол ва мақомлар мутлақ тарзда бир-бирига боғлик, бири иккинчисининг равнақига йўл очади. Масалан, ғариблик ҳолини англамай, ёки яшамай, фақр ҳолини мушоҳада қилиб бўлмаганидек, фано ҳоли камолини ҳам фақрсиз тасаввур этиб бўлмайди. Аммо фақр ё дарвеш дейсизми, ориф, абдол ёхуд ошиқ дейсизми – буларнинг ҳаммасида ғурбат ва ғариблик ҳоли бўлган.

Нақл қилинишича, Зуннун Мисрий бир чули биёбонда асирга ўхшаб таҳликали ҳолда кетаётганида бир аёлга учрабди. Аёл ундан "Сен кимсан?", деб сўрабди. "Бир ғарибман", – дебди у. Шунда аёл: "Оллоҳ ила бирга бўлган ҳеч кимсада ёлғизлик ва ожизлик бўлурми?" – деган экан. Дарҳақиқат, ваҳдат майидан қониб, тавҳид "либоси"ни кийган ғарибда касрат ҳиссиётлари тамоман барҳам топади ва дунё аҳли, кўпинча, билмайдиган, билса-да, назарга илмайдиган шу ғариб инсон руҳи, унинг тафаккури ҳамда камолотининг буюк муҳофизидир.

"Ўзбек тили ва адабиёти" 2009 йил, 2-сон.

БАДИЙ ШЕЪРИЯТИДА СЎЗНИНГ ОБРАЗГА АЙЛАНИШ АСОСЛАРИ

Бадиий ижод тарихидан яхши аёнки, бирор-бир даҳо санъаткор ҳам ўз миллати ёки башариятнинг фикр ва туйғу дунёсини тұлиқ қамраб ололмайды, яъни асарларида у фақат одамлар қалбіда кечгап фавқулодда ҳолатлар, алоҳида бир ҳаёт лаҳзаларини ифодалаб беради. Аммо шунда ҳам чина-кам шоир ҳеч қийналмай шеърни миллий тил, бутун шахс руҳи юксаклигига күтаради. Аслида шеър ёзишдан асосий муддао ҳам шу. Зеро, ҳар қайси гўзал шеърнинг ҳароратли ҳавоси, ёрқин оҳангиги, товуш товланишларию тақрорланмас ранг ва бўёклари бўладики, буларсиз шеър – шеър эмас. Бироқ улардан ҳеч бири ўз-узидан юзага қалқиб чиқмайди, ҳамма-ҳаммасида тилга ва сўзга таянилади. Айни пайтда, ҳис, хаёл, дард манзаралари ҳам сўзда аксини топади.

Шуни инобатга олиш керакки, бадиий матн таркибидан ташқарида образ ва образлилик деган нарса йўқ. Чунки сўзларнинг ўзаро жонли алоқаси, фикр, туйғу ва оҳангда бир-бирини қўллаши фақат матн ичидаги жараёндир. "Образ – мураккаб қурилма", деган қараш бор. Унинг мураккаблиги шундаки, гоҳо биргина сўз ё ибора ўз таркибига бир неча фикр ва тушунчани мужассамлаштиради.

Тасаввур қиласынан, қадимда яшаб ўтган туркигўй бир шоир мумтоз шеърият сир-асороридан бутунлай бехабар шеърхонга: "Менинг маъшуқам шу қадар гўзалки, унинг қоши камон, киприги ўқ ва найза, ғамзаси қилич, кўзлари эса жаллод ёки яғмочи", дея мақтанган бўлсин. Бу мақтов ва таърифларни эшитган ҳалиги киши гап хусн мадҳидами ёхуд ҳарбий сафарбарлик тўғрисидами деб ҳайрон қолиши эҳтимолдан йироқ эмас, албатта. Ваҳоланки, ҳарб майдонларида ти-

нимсиз от сурган, кураш ва матонат туйғусини ҳар нарсадан юқсан күрган бутун бошли халқ учун бундай ташбек ҳамда қиёсларнинг ажабланадиган жойи йўқ эди.

Хорижлик тадқиқотчилардан бирининг таъкидлашича: “ўтмиш адабиётидаги англантайдиган жиҳат фақат калималарнинг бугун бизга бегоналигида эмас, балки унда акс эттирилган ҳаёт, талқин қилинганд тушунчаларнинг биздан йироқлашганидадир”. Асосий муаммо мана шунда. Буни тўғри ҳал қилмаслик адабиётшуносликдаги барча чалғиш ва хатоларнинг тамалини ташкил этади. Гапимиз қуруқ булиб қолмаслиги учун мисолларга мурожаат қилсак.

Длишер Навоий салафлари шеърларида ҳам, унинг ўз ижодида ҳам “аёқ” (идиш), аёқчи-соқий мазмунидаги сўзлар тез-тез учрайди. Шоир ғазалларидан бирида:

Ғам ғизоси орасинда қани туркона аёғ,
Тура ойини била томса тўқуз, оқса ўтуз, –

дейдИ.

Бу байтни тахайюл ёхуд тахмин билан шарҳлаш мумкин эмас. Шунинг учун унинг иккинчи мисрасини профессор А.Абдуғафуров ва филология фанлари номзоди С.Жумаева тарихий, илмий манбаларга суюнган ҳолда яхши шарҳлаб беришган¹. Аммо “туркона аёғ” қандай идиш, у нима сабабдан аёқ (аёғ) дейилган? Бизда ҳанузгача бу тўғрида бирор-бир сўз айтилмаган. Лекин “аёқ” калимаси сингари “туркона аёғ” ибораси замирида туркий халқларнинг эски давр тарихига доир қандайдир сир борлигини пайқаш қийин эмас. Аждодларимиз маданиятини тадқиқ қилган олимларнинг маълумотига кўра, Қадимда турклар ҳайвонларнинг териси, шохи, суяги ва жунларидан бағоят гўзал санъат асарларини яратганлар. Масалан, ҳўқизнинг болдир суягидан қимиз сақлаш учун чиройли суроҳийлар ясашган. Қимиз ва асал шароби ичиш учун эса туюнинг оёқ суягидан қадаҳлар ясалганки, ана шуларга аёқ

¹ Қаранг²: Абдуғафуров А. Тура ойини била // Ўзбек тили ва адабиёти, 2001. 2-сон. 22 – 25-бетлар; Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. Тошкент: Фан, 2010. 60 – 61-бетлар.

дейилган. Ф.Д. Лессингнинг изоҳлашича, мӯғулларда ҳам аёқ деб номланган идиш бўлган, ундан таҳтга чиқиш маросим-зиёфатларида ҳам фойдаланилган². Навоийнинг: “Аёқчи, тўла айла чини аёқ, Эрур бизга сўзниңг чини иштиёқ”, байти мазмуни кейинчалик чиннидан ҳам “аёқ” аталмиш идишлар ихтиро этилганидан, бинобарин, “аёқчи” калимасидан кенгроқ фойдаланилганидан далолат беради.

Мумтоз адабиёт мухлисларининг онг ва хотирасида ўрнашиб қолган бир ибора бор: бу – “яғмои турк”. Мавлоно Атоий ёзади:

Чину Мочину Хўтанда кўзларингтек раҳмсиз,
Бехато қон тўккучи бир турки яғмо кўрмадик.

Бехато қон тўқадиган кимса, албатта, раҳм-шафқатдан узоқ бир жаллод бўлиши табиий. “Турки яғмо” эса ўз-ўзидан нохуш кайфият уйғотади. Лутфий ғазалларидан бирида ўқиймиз:

Бузди қора черик била кўнглум вилоятин,
Ул кўзки, турклардек иши таламоқ эрур.

Мазкур байтни шарҳлаган атоқли олим Ҳоди Зариф бундай дейди: “Темурийлар ва Олтин Ўрда хонларининг қора чериклари вилоятларни қамал қилиб, бузиб юрганларини ва бу қўшинда туркий халқقا мансуб бўлган сипоҳлар таловчиларга бошлиқ бўлганларини, бундай ножӯя ҳаракатларнинг XV асрда давом этиб турганини эсга олинса, ҳаётдаги реал ҳодисаларни лирик ғазалга сингдиришда Лутфийнинг интилиши дарҳол кўзга ташланади”³.

Бу гапларнинг бари түғри. Туркий қавмларнинг жанговарлиги, ўзаро яғмогарлик қилиш билан бирга, ўзга халқлар заминига ҳужум уюстириши – буларни ҳеч инкор этиб бўлмайди. Демак, “яғмои турк” ҳавасга асло арзимайдиган салбий ҳодиса. Моддий воқеа-ҳодисаларни маънавий ҳодисаларга нисбат бериш одамда алоҳида бир қизиқиш пайдо қилганидек, сўз ва ифоданинг таъсир қувватини ўзгартириб юборади:

² Лессинг Ф. Д. Мӯғулча-туркча луғат. 1-жилд. Анқара, 2003. 37-бет.

³ Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. Тошкент, 1969. 54 – 55-бетлар.

Яғмо солурға ҳар тараф отланди ул ситамгар,
Күнглум вилояти сари бу турктоz экинму?

Байтдаги “турктоz” “яғмои турк” тушунчасига ишорадир. Навоий бу сўзни ҳамма жойда зўр иштиёқ ва мароқ билан ишлатганини “Лисон ут-тайр”даги қўйидаги байт ҳам тасдиқлайди:

Нозанин чун келди айлаб турктоz,
Айлабон ул хастаға зоҳир ниёз.

Туркларнинг яғмогарлиги хусусида форс-тожик адабиётининг Саъдий, Жалолиддин Румий, Ҳофиз, Камол Ҳужандий, Абдураҳмон Жомий каби буюк истеъоддлари ҳам гапиришган. Жомий ёзади:

Турки яғмогаре, ки мегўянд,
Шак надорам дар ин яқин, ки туи.

Мазмуни: “Турки яғмогардан баҳс юритишади, унга сендан яқини йўқлигига мен ҳеч шубҳаланмайман”.

Гап шундаки, на туркийда ёзган, на форсийзабон санъаткорларда “яғмои турк”, яъни “турк босқинчилиги” ҳодисасига салбий муносабат ва нафрат сезилмайди. Ҳуш, бунга сабаб нима? Илк ва асосий сабаб – яғмои турк дейилгандан қадим замонларда босқинчилик, кимларнингдир юртини ғорат қилиш эмас, балки туркий халқлар ҳаётидаги алоҳида диққатга молик бир ҳодисанинг халқлар қалбида мароқ уйғотганлигидадир.

Буюк форс шоири Ҳофиз Шерозийнинг: “Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро...” мисраси билан бошлана-диган машҳур ғазалида “хони яғмо” иборасини қўллайди:

Фифон, к-ин лўлиёни шўхи ширинкори шаҳрошиб,
Чунон бурданд сабр аз дил, ки туркон хони яғморо.

Мазмуни: “Бу, шаҳарга ғавғо солувчи алдоқчи ва фитначи шўх маҳбубалар дастидан дод – улар турклар улкан “дастурхон”ни яғмо қилганлари каби дилдан сабрни ҳам шундай тортиб олдилар”.

"Хони яғмо" маросимининг анча қадимий тарихга эгалигини тасдиқловчи далиллардан бири "Китоби Дада Қўрқут"нинг ўн иккинчи ҳикоятидаги Самур Қазонхоннинг мол-мулкини қандай яғмолатишига доир қуйидаги сўзлардир: "Қазонхоннинг одати бу эдики, қачон уйини яғмолатса (яъни хазинасига йиғилган мол-мулкниadolat юзасидан турли қабила ва уруф вакиллари га талон-торож қилдирса дейилмоқчи – И.Х.) ҳалолини қўлига олиб, уйидан ташқарига чиқарди. Шундан сўнг хонадонидаги бор-йўқ нарсасини яғмо эттиради".

Маҳмуд Кошғарий эса "кәнчлију" сўзига "хонларнинг тўйларида ёки байрамларида талош учун ўттиз газ баландлигига қилинган минорадай дастурхон" деб изоҳ беради⁴.

"Хони яғмо"га бағишилаб маҳсус мақола ёзган турк олими Абдулқодир Инон ушбу маросимни Маҳмуд Кошғарий қорахонийлар саройида кўрган бўлишини тахмин қилган ва бу маросимнинг мўғул истилосидан кейин Ўрта Осиё ҳукмдорлари томонидан давом эттирилган ё эттирилмаганлиги хусусида тарихий асарларда фикр учрамаслигини ҳам қайд этиб ўтган⁵. Аммо нима бўлишидан қатъи назар, "яғмои турк", "хони яғмо" иборалари Шарқ шеъриятида ҳиммат, саҳоват, фавқулодда мардлик мазмунларини ифодалаш билан бир қаторда, мана бундай "туркона" байтларнинг яратилишига ҳам йўл очган:

Гар Навоий кўнгли мулки бўлса вайрон, айб эмас –
Турктози ишқ ул кишварни яғмо айламиш.

Сўзнинг тимсол мақомига юксалиши ёки истилоҳ ва ибораларнинг образлилик хусусиятларини илғамаслик – ҳар турли кераксиз баҳсу муноқашаларга сабаб бўладики, улардан тегишли хulosа чиқариш лозим. Бундан бир неча йил муқаддам таниқли навоийшунослардан бири "Сабъаи сайёр" достонидаги:

Қора ранг элга тожи торакдур,
Ким бу ранг ичрадур, муборакдур, –

⁴ Маҳмуд Кошғарий. Девону луғотит-турк. III том. Тошкент, 1963. 443-бет.

⁵ Инон А. Мақолалар ва тадқиқотлар. 1-жилд. Анқара, 1987. 646 – 647-бетлар.

байтини "Қора ранг ёшлик рамзи, кимнинг боши қора бўлса, унга бу мубораклиқдур, негаки ёшлик – элнинг тожи тораки", дея талқин қилған эди. Орадан унча кўп вақт ўтмай "тожи торак"дан кўзланган мақсад бутунлай ўзгалигини англатувчи бошқа таҳлил эълон этилди. Дастребки талқинни далил-исботсиз қўллаб-қувватлаган айрим олимлар худди шу зайлда кейинги талқинни ҳам инкор қилишди⁶. Ваҳоланки, алоҳида бир калима ё ибора фақат бир ижодкор томонидан ишлатилмайди. Фарқли ўринларда уларнинг учраши тадқиқотчани наинки шошқалоқлик, балки хатодан ҳам сақлайди. Абдураҳмон Жомий шеърларидан бирида ёзади:

Тораки торики дарвеш фориг аз тожи зараст,
Камтарин тарк аз кулоҳи торакаш тарки сар аст.

Бунда ҳам худди "Сабъаи сайёр"дагидек, давлат ва салтанат соҳибларининг безакдор тожларидан тамоман фарқланадиган дарвешлик тожи хусусида фикр юритилган. Бу тож дунёни тарқ этган дарвешга ишорат тарзида "тожи торик" – қора тож ҳам дейилган. Машҳур тарихчи З.В. Тўғоннинг ёзишича, Қозон хони Маҳмуд Аминхон жангда Москва князини мағлуб этганини эшитган Мұхаммад Шайбонийхон уни олқишлиб:

Ислом бошинга тожи торак бўлсин,
Ўрис лашкарини қирмишсен, ўғлим.
Ёринг тун-кун Тангри таборак бўлсин,
Сенга ғозилик муборак бўлсин, –

деган бир тўртлик ҳам ёзиб жўнатади⁷. Демак, "тожи торак"нинг ҳам "тожи торик"нинг ҳам "қора ранг – ёшлик рамзи, кимнинг боши қора бўлса, унга бу мубораклиқдир" деган гапларга алоқаси йўқ.

Маълумки, ўтмишда, айниқса, Навоий даврида шоир шеър воситасида ўқувчининг маънавий талабларини қондириши, унга ғойибона муаллимлик қилиб, дунё ҳақида, оламнинг

⁶ Қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Тошкент, 2007. 98 – 111-бетлар.

⁷ Тўғон А.З.В. Бугунги Туркистон ва яқин тарих. Истанбул, 1981. 133-бет.

ҳаракат ва шакл-шамойили хусусида, Ер ва Күк, Коинот ва Хилқат, Кечмиш ва Келажак, Гўзаллик ва Севги, Ҳаракат ва Сукунат, Ақл ва Баҳт, Үлим ва Ҳаёт... тўғрисида, буларнинг сабаби, моҳияти ҳақида шеърхонга аниқ ва сиқиқ маълумот бериши керак бўлган. Бунинг учун эса шоирнинг ўзи хилма-хил илм соҳаларидан, айниқса, тил, тарих, дин, жуғрофия, фалсафа, астрономия каби илмлардан боҳабар булиши лозим саналган. Биз кейинги пайтларда бадиий адабиётнинг ана уша иккинчи, яъни "илмий" функцияси бўлганлигини айтарли унутдик. Мана, тасаввуфни олайлик. Тасаввуф нима ўзи?

Тасаввуф, энг аввало, ислом оламидаги фикр ихтилофларидан пайдо бўлган бир тушунча тизими, ўзига хос илм ва тажрибадир. Ана шу илм ва тажриба билан Навоий жиддий қизиққан. Лекин буюк шоир ҳеч қачон сўфийлик маслаги ва ҳолини ҳаёт завқи, тириклик қувончу қайғуларидан афзал ҳам, юксак ҳам кўрмаган. Тасаввуф тили – бутунлай бошқа бир тил. Үндаги сўз ва истилоҳларнинг аксарияти ўзининг дастлабки мазмунидан ташқари, иккинчи бир маъно билан бойитилган. Тасаввуф ва тасаввуф тили Навоий шеъриятида ҳам сўзнинг маънодорлиги ва образ қиёфасига эришувини таъминлайдиган асослардан биридир. Бунда хусусан Муҳийиддин Ибн Арабий асос солган ваҳдати вужуд таълимоти заминида яралган калима ва терминларнинг маъно-моҳиятини билиш алоҳида аҳамият касб этади.

Тасаввуф фалсафа ўргангандар масалалар ичидаги фақат вужуд баҳси билан машғул бўлган. Ваҳдати вужуд тушунчасининг мағзини англаган киши, биринчидан, Шарқнинг улуғ мутафаккир шоирлари, жумладан, Алишер Навоийга ҳам пантеист атамасини қўллаб бўлмаслигини очиқ-оидин фаҳмлайди. Иккинчидан, сўз ва истилоҳлардаги маъно эврилишлари у ёки бу ўринларда уларнинг луғавий мазмунига суюниб қолмасликни талаб қилишини тушунади. Турк олими И.Ф.Эртўғрулнинг ёзишича: "Мутасавифлар азоб калимасини луғавий маъносига ва шариатга терс бир тарзда ишлатиб, узубат (тотлиқ) ўзагидан яратгандар. Бу ҳолатда азобда машаққат, жафова жазо йўқдир. Улар жаҳаннамдагилар сув ичидаги балиқ

сингари неъмат ичидадирлар, дейдилар"⁸. Навоий шеъриятида луғавий маъносига тескари мазмунда қўлланилган калималар ҳам оз эмас. Буни билмаслик Навоий дунёқараши ва эътиқодига зид мулоҳазаларни баён этишга йўл очган. Албатта, соддани мураккаблаштириш ақлдан бўлмаганидек, мураккабни жўнлаштириш ҳам тўғримас. Навоийнинг мана бу байтларига эътибор беринг:

Тажарруд тариқин бил муғтанам,
Тақайюд ғулусидин ўлғил йироқ.

Навоий, ӯзунгни қил ул навъ фард –
Ки, ӯзлукни ҳам сол ӯзунгдин йироқ.

Шоир шеърхонни ғанимат билишга чорлаётган "тажарруд тариқи" – юзаки қаралса, ҳамманарсаданкечиб, ёлғизланишйули. Чунки тажаррудда алоқасизлик, сўққабошлиқ, танҳоликдан ӯзга бир мазмун йўқ. Кейинги мисрадаги гап ҳам буни тасдиқлади. Аммо шоир назарда тутган тажрид қалбни мосиводан тозалаш, ичдаги қарама-қарши фикр ва қарашлардан покланиш, фақат Ҳақ ризосини ўйлаб, мақом, мартаба соҳиби бўлиш фикрини ҳатто хаёлга ҳам келтирмаслиkdir.

Хуллас, тажрид ва фардлик биргина ният – янги ӯзликни камолга етказиш учун онг ва ахлоқдаги кўп чиркин иллат ҳамда ноқисликлардан фориғ бўлиш, бошқача айтганда, шахсиятни улардан "тоқлаштириш"дир. Навоий шеърияти ҳаёт ва давр, юрт ва миллат тақдири билан қанчалик табиий, нечоғлик мустаҳкам боғланган бўлса, унинг дин, фалсафа, тасаввуф билан алоқаларида ҳам сунъийлик йўқ. Таҳлил ва талқинларда айни шу ҳақиқатдан чекинмасликка уриниш лозим. Навоийшуносликда эса сўнгги пайтларда аввалгига нисбатан бошқача бир ӯзбошимчалик, ниманидир қўллаш ё инкор этишда кўр-кўроначилик майлига берилиш кўзга ташланмоқда.

Шарқ шеърияти тадқиқида, XX аср бошларидан эътиборан, синфиийлик, партиявийлик, оммавийлик деган тушунча-

⁸ Эртўғрул И.Ф. Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий. Истанбул, 1991. 255-бет.

ларга таянилиб, хоҳлаганча унга муносабатда бўлиниб, уни сиёсатга мақбул тамойилларда ўрганиш тажрибаси жорий этилган. Бу фикр Навоий ижодиётига ҳам тегишли. Ўтган асрнинг 40-йилларида озарбойжон халқининг улкан шоири Самад Вурғун шундай деган экан:

“Мен Навоийни дарёга қиёсладим ва дедимки, бизнинг айrim олимларимиз унинг соҳилларида тахта қайиқларда сузишни хоҳлайдилар. Менинг ўйлашимча, бу муazzам дарёга замонавий илм ва маданият асосида ясалган муҳташам бир кема билан кириш лозимдир...”⁹

Бу кема ҳанузгача барпо этилган эмас. Лекин бундай умидбахш орзуга етишмоқ учун тахта қайиқларда сузиш мусобақаларига ҳам бефарқ бўлмаслик керак. Қадим даврларда фикрнинг зеҳнда шаклланишига “ижод”, пешмапеш ҳаракатланишига “тартиб”, маълум бир жиҳатдан тўғрилигига “ҳақиқат”, ҳар томондан ростлигига эса “саломат” дейилган экан. Бизнингча, Навоий ҳақида ёзганда буларнинг ҳаммасига бирин-кетин эришишни қўзлаш зарур. Токи Навоий дунёқараши, маънавий-руҳий ҳолат ва ижод намуналари тасдиқламайдиган хато, гоҳо буткул ҳавоий тадқиқотчиликларга чек қўйилсин.

“Ўзбек тили ва адабиёти”, 2011 йил 1-сон.

⁹ Иқтибос Ж.Нагиеванинг “Озарбойжонда Навоий” (Баку, 2001. 244-бет) китобидан олинди.

НАВОЙ ШЕҮРИЯТИДА СҮЗ ВА МАЬНО

Бадий ижодда Кун ва Тун, Яхшилик ва Ёмонлик, Шодлик ва Ғам, Тириклик ва Үлим тазоди ниҳоятда қадимийдир. Шу зиддият бутун табиийлиги, мантиқий-хиссий мураккаблиги билан үз ифодасини топмаса, адабиётда, албатта, саёзлашув, турғунлик, фикрий номутаносиблик юзага келади.

Адабиёт қачон руҳий қашшоқлик, сохта чечанлик оғату балоларидан үзини күтқазади? Қачонки, ҳақиқатни ҳақиқат, ёлғонни ёлғон сувратида, қайғуни қайғы, шодликни эса шодлик рангига кўрсата олса; қачонки, нурни, ёруғликни шарафлаб, зулмату қоронғилиқдан кўз юммаса, бахтни баҳтсизликдан ажратиб, хурсандликни мусибатга тобе кўрмаса. Мана шунда адабиётга қараб ҳаётни, ҳаётга ҳамнафас булиб адабиётни билишгина эмас, унга суюниш, суюниб, ундан тұхтовсиз үрганиш мүмкін. Адабиётнинг илк вазифаси энг холис, энг керакли фикрни ёзиш, кераклидан кераксизни ажратишда үқувчига ёрдам бериш ва йўл кўрсатишdir. Шу маънода адабиёт наинки шодлик, балки ғам-alamнинг ҳам моҳир талқинчиси ҳисобланади.

Шарқ мумтоз шеъриятининг умумий мазмун-моҳияти ёки ҳис-туйғу олами уч-тўрт калима билан таърифланадиган бўлса, ҳеч шубҳасизки, аввало, Дард, Ғам, Алам деган сўзлар хаёлга келади. Ҳажр, ҳижрон, айрилиқ каби сўзлар ушбу қалималарга мантиқан боғланиши билан қайғу ва ҳасрат тушун-часининг кўлами янада кенгаяди. Рамз, мажоз, ташбеҳ ва тим-соллар мазмуни билан қизиқсангиз, ҳамма нарса бунда ҳам ғам-ғуссага тобедай туюлади.

Ошиқни мумтоз шоирларнинг жуда кўпчилиги парвонага үхшатгани маълум. Парвонанинг қисмати (ибрати ҳам) эса шам атрофида айлана-айлана охири үзни оловга уриш, яъни куйиб кул бўлиш. Аслини олганда, бу қайғули бир ҳодиса. Аммо ун-

дан кўнгил, негадир, ҳеч чўкмайди. Аксинча, парвонанинг ҳоли ва толеи шеърхон шуурида сирли, орзиқтирувчи аллақандай иштиёқ уйғотади. Шу маънода Фузулийнинг мана бу сўзлари ҳеч вақт ҳеч кимда эътиroz туғдирмаган бўлса керак:

Ишқ расмин ошиқ ўрганмоғи керак парвонадин –
Ким, ёнар кўрганда шамнинг оташи сўзонина.
Жонини жононага бермоқ камоли ошиқинг,
Бермаган жон эътироф этмак керак нуқсонина.

Булбулнинг аҳволи руҳияси парвонаникidan ҳам азобли ва қийиноқлироқдир. Туну кун гул ишқида булбул нола қилади, айрилиқ, ҳижрон азоб-уқубатига чидолмай эзилиб, уртаниб фарёд чекади. Бу ҳолат ҳам кўнгилни шавқлантириб, руҳни кўтарса кўтарадики, ноумидликка, тушкунлик чоҳига тортмайди.

Ўтмиш шеъриятидаги бош лирик қаҳрамон бўлган ўша Ошиқ ҳолини энди кўз олдимизга келтирайлик: бошдан-охир нолаю фарёд, ғам ва андуҳ. Ҳар сўзидан унинг гүё мусибат, оҳ-воҳ таралади. Фақат шум рақибдан эмас, у дунё ва аҳли дунёдан, давр ва замондошларидан ҳам нолийди. Айтайлик, ҳасби-ҳолини англатганда, ошиқнинг кўп тақрорлайдиган сўзлари ҳаммага деярли ёд бўлиб кетган: "ажралдим", "куйдим", "йиғлайман", "топмадим" ва ҳоказо. Гап шундаки, ошиқ баъзан ҳатто ўлим, мотам, мусибат тўғрисида гапирганда ҳам ўқувчининг некбин ва ҳаётий туйғуларига бир шикаст етмаганидек, қалбига ёмон таъсир ҳам этмайди. Бунинг туб сабаблари нимада? Бу саволга Жавоб бериш, очиғи, осон эмас. Бунинг учун мумтоз матнларни англаш ва ҳис қилиш, таҳлил ва талқиндаги чалкашлик, аникроғи, ғайрииilmий тажриблар қандай пайдо бўлиб, қандай асосда давом этганлигини аниқлаш ҳам зарур бўлади. Шу ўринда оташин шоир Ҳамид Олимжоннинг мана бу мисраларини ёдга олиш мақсадга мувоғиқ деб ўйлаймиз:

Шоирларни кўп ўқиб чиқдим,
Билмаганим жуда қолди кам.
Ўқиб чиқдим, чувалди фикрим,

Куравериб ҳаммасида ғам.
Фузулийни олдим қўлимга,
Мажнун бўлиб йиғлаб қичқирди.
Ва Навоий тушиб йўлимга
Фарёд билан ўрнидан турди...

Хуллас, қадим Шарқ шеъриятида дард, ҳасрат, изтироб оҳанглари асрлар мобайнида устуворлик қилиб келганки, бундан кўз юмишнинг ҳеч иложи йўқ.

“Муборактар з-ғам чизе набошад” – “Ғамдан гўзал ва муборакроқ бирор нарса йўқдир”, деган Мавлоно Жалолиддин Румий ғам ва изтиробни фалокат эмас, саодат, илоҳий бир лутф сифатида қабул қилгандир. “Девони кабир”да ҳам “Маснавий” ва бошқа асарларида ҳам Мавлоно изтиробни инсоннинг балоғати, комиллик мақомларини эгаллаш учун бир восита, гоҳо эса имтиҳон эканини баён этган. Унингча, ғам ва изтиробни Оллоҳ севган бандасига насиб этади. Шунинг учун агар ғам элчиси ташриф буюрса, инсон қадрдан бир дўстдай уни қаршилаши керак:

Расули ғам агар ояд бар ту
Канораш гир ҳам чун ошной...

Ҳофиз Шерозий эса бир рубойисида дардпарстлик ва ғамсеварликни ҳадди аълосига кутариб, бундай дейди:

Ман ҳосили умри худ надорам жуз ғам,
Дар ишқ зи неку бад надорам жуз ғам.
Як ҳамдами бовафо надидам жуз дард,
Як муниси ғамхор надорам жуз ғам.

Мазмуни: “Умримнинг ғамдан бошқа бир ҳосили йўқ, Ишқда ҳам ғамдан бўлак яхшию ёмоним йўқ. Дардан ўзга бир вафоли ҳамдам тополмадим, Менинг яккаю ягона муниси ғамхорум ҳам ғамдир”.

Масаланинг тарихий-ирфоний асослари ва туб моҳияти билан чуқурроқ қизиқмаган киши ўтмишдаги айрим шоирларнинг ғампаратлигидан ажабланади. Фузулийнинг Мажнунини бир эсланг: дунёга ҳали келар-келмас унинг бир “водийи ғам” эканини фаҳмлайди:

Ул дамки, бу хоқдана душди,
Холини билиб, фиғона душди.

Шу фиғону фарёд уни бир "изтироб қаҳрамони" ("ғамнинг ҳарифи") бўлишга шавқлантиради:

Билдимки, сенинг ғамингни чўқдур,
Ғам чекмага бир ҳариф йўқдур.
Келдимки бўлай ғаминг ҳарифи –
Ки, тажриба қил мени заифи.
Ҳар қайда ғам ўлса қилма эҳмол,
Жамъ айла – дили ҳазинимға сол.
Ҳам бер менга ғам емак камоли,
Ҳам олами ғамдан айла холи.

Бир ёнда "ҳар қайда ғам бўлса", барисига дил эшигини очиб, ғам чекиш камолини орзу айлаш, иккинчи томонда "олами ғамдан" бутунлай фориғ бўлиш – буни қандай тушунмоқ керак? Ғам ошиқ учун бир маҳак тоши кабидир, ишқ йўлида унинг нақадар бардошли ва иродали эканини доимо ғам ичга сиғдиролмайди. Ғам ва андуҳ ошиқнинг энг вафоли, энг эски дўстидирки, унга тасалли беради ва бир кун барча қийноқ ҳамда азиятлар охирига етишига уни инонтиради. Ғам, алам инсонни фалак қафасидан халос айлаб, комиллашувига ёрдамчилик қиласди. Дард ва алам маъшуқадан келгани учун ошиққа бағоят қадрли. Хуллас, ошиқ ғамни бир либос сингари кийиб, кўз ёшлари билан ғам қиссасини ёзади. Атойининг:

Ошиқ кишининг хотири ғамнок керактур,
Жон пираҳани дилбар учун чок керактур, –

дэя таъкидлаши ҳам бежиз эмас эди.

Алишер Навоий рубоийларидан бирида:

Қисқорди ҳаёти ғам ичин ёрғоннинг
Умри узун ўлди ранжи қисқорғоннинг, –

яъни, ичини ғам-андуҳ тилиб-тилкалаган кимсанинг умри албатта қисқаради, ранжу азоби камайган одамнинг ҳаёти эса

узаяди, дейди. Аслида дахлсиз ҳақиқат ана шу. "Темирни занг, одамни ғам емиради" деган гап – тұғри гап.

Ижтимоий, сиёсий, иқтисодий ва маданий нүктаи на-зардан Шарқ халқлари үтмиш тарихига холис баҳо бериш-га уринсанғиз, бири биридан баттар ҳақсизлик, зуравонлик ҳамда ёвузликларга юзлашаверасиз. Моддий ночорлик – биргина қашшоқликнинг үзи қанчадан-қанча кишилар дили-ни ҳасратта күміб, қанақа кулфат, қанақа қийинчилекларга уларни гирифтор этганини ҳеч бирор аниқ айтиб ҳам, таъриф-лаб ҳам беролмайды. Демак, адабиёт инсон тақдиди ва қадр-қиммати учун қанча чуқурроқ күйиниб, нақадар дадилроқ сұзлаган бұлса, ғам-аламга үзини үшанча ошно ва ҳузнли сезган. Шу маңнода классик адабиёт воқееликдан анча ортда қолгани, бадий ижоддаги анъанавийлик йули ҳаёт йүллари билан деярли кесишмаганлигини ҳам таъкидлаш жоиз.

Машхұр рус адеби Ф.Достоевскийнинг "Хұрланғанлар ва ҳақоратланғанлар" романида "Изтироб ҳаммасини тозалай-ди", деган фикр бор. Адебининг бошқа романида "Изтиробда ғоя бор... Изтироб – бу ҳаётнинг үзи!" дейилади. Демак, изтироб четга суриса, ҳаёт үзгариб, бир бүшлиқ пайдо бұлади.

Буддавийлик динига күра эса, изтиробдан қутулиш зарур. Бунга эришишнинг бөш шарти – яшаш истагини сұндириб, баҳт ва баҳтиёрлик умидини тарқ айлашдир. Будданинг тас-нифи бүйича, "туғишиш изтиробдир, хасталик изтироб, севган нарсадан ажралиш азоб, сени севғанлар билан бирға булиш изтироб, үлем изтироб..." Хуллас, айри-айри ва үзаро зидди-ятли борлиқларнинг барчаси ғам-ғусса, қайғу ва изтироб манбаидир. Бундай ҳолатда шахс комиллиги ва бутунлиги түғрисида сұз ҳам булиши мүмкін эмас. Нафс ва нафсоний ҳаётни жуда чуқур ва изчил тадқиқ қылған тасаввуф таълимо-ти чинакам ғам ва қадар нима, қувонч ва шодлик нима – бу-ларни фарқлаш ҳамда янги тушунчаларни жорий айлаш учун үзига хос бир қарашни илгари сурган. Абулҳасан Ҳарақоний "Ғам ила ҳұзн тилагил... Құз ёшинг оқсын. Оллох йиғлаганларни севар" деса, Ҳасан Басрий "Ғам бир сұлтон әрүр, әгалла-ған жойини үзгаларга беришни истамайди" дейди. Энди бу

ғам ва алам кундалик турмушга тегишли, унинг қийноқ ёки машаққатларидан юзага келувчи ғам-ғусса эмасди.

Абдулкарим Қушайрийнинг ёзишича, "Сўфийлар ҳузн баҳсида фикр баён этиб, "Охиратга тегишли ғам, андуҳ яхши, гўзал, дунё билан алоқадор ғам ва ҳасрат ёмон, чиркинdir" дея умумий холосага келганлар"¹. Мутасаввиф шоирлар, айниқса, илоҳий ишққа тегишли дард, ғам ва изтиробни инсоннинг фалак қафасидан халос бўлиб, комиллик мақомларини эгаллашида йўлчилик вазифасини бажаришига тўла ишонишган. Навоийнинг Мажнун тилидан "Кўнглум ғам ила тўқ айла, ё Раб" дейиши, "Фарҳод ва Ширин"да:

Тўло қилғай ғами ишқинг жаҳонни,
Жаҳонни қўйки, тўққуз осмонни, –

дэя холоса билдиришига сабаб ана шудир.

Улуғ шоир ғазаларидан бирида "Кўнглум ичра дарду ғам аввалгиларға ўхшамас" деганидек, ошиқ ғамга, ғаму ҳасрат ошиққа талпинади. Зеро, шу ғам, шу изтироб ошиқнинг энг вафоли, энг сезгир дўстидир. Навоийшуносликда масалала-нинг ана шу томони эътиборга олинмагани боис, ирфоний шеър матнлари моҳияти ғалат тушунилиб, Навоийнинг ижти-моий-сиёсий воқеликка муносабати, бош лирик қаҳрамони фикр-қараашлари билиб-бilmай синфиийлик ва партиявий-лик йўл-йўриқлари бўйича ёритилган. Натижада, энг олий фикр-тушунчалар, руҳоний ҳис-туйғулар ифодасидан ҳам ўтмиш даврларни қоралаб, ҳар турли айбномалар тўқиши учун фойдаланилган. Мана, "бало" деган сўзни олайлик. Бундоқ қаралганда, шарқлик ошиқ учун ғам, қайғу, ҳасрат ва мусибат "водий"сида яшашнинг юксак бир даражаси балога иштиёқ ёхуд балопарастлиқдир. Бало – офат, фалокат, мусибат, ғам-ғусса, ҳасрат, ташвиш сингари ўнлаб маъноларни ифодалайдиган бир сўз. Шу маъноларда мумтоз шеъриятда у жуда кенг ва фаол қўлланилган. Лекин тасаввуф ва тасаввуф адабиётида бало сўзи янги маъно билан бойитилиб, бутунлай бошқа бир мазмун ва ирфоний мақсадда фойдаланилган. Чунончи:

¹ Рисолай Қушайрий. Истанбул, 1991. 278-бет.

бало – ҳолнинг ҳақиқий мазмун-моҳиятини юзага чиқариш учун Ҳақнинг қулини азият берувчи, қийин ва оғир бирор машақат билан синовдан ўтказиши демак². Абу Сайд Ҳарроҳ “Фақир бало билан муродига етишгай” дейди. Фақат фақир эмас, ошиқ, ориф, сўфий ва дарвеш ҳам балони муродга етишиш воситаси деб билган. Жунайд Бағдодийнинг эътирофи бўйича, “Оллоҳ руҳда балони зоҳир қилгани замон фардият ҳоким бўлади... Ишқ завқи ила тўлиб-тошган руҳ нафсга ҳеч аҳамият бермай, янги ҳаётда яшай бошлайди. Сўнг шундай бўладики, бало унга фақат завқ ва қувонч бағишлайди... Бало остида ошиқ ҳеч букилмайди ва қийналмайди”. Зеро, қулдаги “бало” нақадар кўп, нечоғли қудратли бўлса, унинг Ҳаққа яқинлиги шу қадар ортади, деб ишонилган. Шу боисдан ҳам Алишер Навоий:

Айламақдин танға андуҳу бало тошин ҳисор,
Жонима хайру саломат хайлини душман қилай, –

деб ёзган.

Умуман, балодан йироқлашиш ишқ аҳлини ҳалокатли бир ғам-ғуссага гирифтор этган. “Кашф ул-маҳжуб”да таъкидланганидек, “Оллоҳнинг балосига рози бўлган бало ичидан бало берганни кўради, уни томоша ва мушоҳада этиш орқали азобу машақатга чидашдан завқланади”³. Ирфон аҳлига хос бу завқ ҳоли сўз билан ифодаланганда ўзгаларга чинакам бир мусибат ёки кулфат туюлиши табиий.

А.Ҳайитметов домланинг таъкидлашларича, “жамиятдаги ҳамма бойликларни ўз қўлида тўплаган, ҳаётда фақат ўз манфаатини кўзлаган, жамиятнинг барча соҳаларида ҳукмрон мавқени эгаллаган, қилич ва қамчи билан иш юритган ҳоким синф вакиллари ўрнатган ва тоқат қилиб бўлмайдиган ёмон аҳвол гоҳо Навоийни мана бундай ўта оғир ва даҳшатли фикрларга йўллаган:

Эй кўнгул, келким, бало базмида жоми ғам тутай,
Ўз қатиқ ҳолимға ўлмастин бурун мотам тутай.

² Абу Наср Сарроҳ. Ал-Лумаъ. Истанбул, 1996. 345-бет.

³ Ҳужвирий. Кашф ул-маҳжуб. Истанбул, 1996. 539-бет.

Йиғлабон бошимға оқим дудидин чирмаб қаро,
Мотамим эл сүнгра тутқунча, үзум бу дам тутай”⁴.

Дарҳақиқат, шоир-ошиқнинг ўта ғамгин аҳвол-руҳияси ёритилган бундай сўзлар шеърхонда ёмон таассурот уйғотади, албатта. Аммо “бало базми”, “жоми ғам”, “ўлмасдан бурун ўлиш” каби иборалардан кўзланган ички мазмундан хабардор киши мазкур мисраларни бутунлай бошқача тарзда қабул қилиши муқаррар”⁵.

Хуллас, мутасаввиф санъаткорлар нуқтаи назарида алам, изтироб, азоб, бало орзунинг йўлдоши эди. Ғамаламнинг қадр-қиммати ва аҳамияти баландми ёки юксак орзу-умидникими – буни фарқлаш кўпинча қийин бўлади. Имом Ғаззолий ҳақиқий ишққа тегишли алам ва ҳасратнинг охиратда илоҳий томошадан туғиладиган латиф туйғулар билан барҳам топишини қайд этади. Сўфийларнинг доимо бир ўлим умиди билан яшашининг туб сабаби ҳам шунда. Чунки ўлим Оллоҳ висолига етишишнинг шартлариданdir.

Мансур Ҳалложга кўра, Оллоҳ инсоннинг Унга боғланишини тажрибадан ўтказиш учун уни изтироб денгизига отган. Бу уқубат ва изтироб нақадар катта бўлса, Оллоҳ севгиси, Унга яқинлик ҳисси ўшанча ортар эмиш. Ҳаллож шеърларидан бирида мана нима дейди:

Сени истарман, эй руҳим, сени,
Тилагим савоб эмас, ҳасрат ва азоб.
Етиштирдинг ҳар ниятимга, эй Мавло, мени,
Ягона орзум қолди: вужудимдаги тотли изтироб⁶.

Ҳаллож ушбу фикрида шу қадар илгарилаб кетганки, охир-оқибатда, жаҳаннам изтиробини шодлик, ҳузур ва мукофот дея қабул қилганлиги учун Оллоҳга энг яқин маҳлуқ Шайтон ва Фиръавнdir, деган хulosага келган. Лекин чин ошиқлик дард ва изтироби бутунлай бошқача. Айнулқуззот

⁴ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, 1961. 226-бет.

⁵ Қаранг: Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. Тошкент, 2007. 146 – 149-бетлар.

⁶ Яшар Нурий Ўзтурк. Ҳалложи Мансур ва асарлари. Истанбул, 1996. 381-бет.

Ҳамадоний буни шундай шарҳлайди: “Ошиқ, вақт бўлурки, ишқдан шу қадар ғам, ғусса, дард ва ҳасрат чекарки, на вусулга майли бўлади, на ҳижрон азобини сезади, чунки на вусулдан унга шодлик келгай ва на фироқ азият бера олгай. Унинг бутун борлиғини ишқ ишғол этар”⁷.

Шарқ тафаккурида ҳам, Ғарб тушунчасида ҳам ишқнинг қадим феномени айрилиқ, яъни ҳижрондир. Ишқ – шу айрилиқнинг ғам, алам, зориқиш ва азобга айланиши демак. Бу ғам ва аламнинг одатий ҳаёт тарзига тегишли ғам-ғуссага ёки дунёвий бирор нарсага дахлдор ҳасратга алоқаси бўлмай, аксинча, фанолик, ҳурлик, шодликка қаратилган умидбахш ҳиссиётдир. Худди мана шу ҳақиқатдан воқифлик бўлмаса, қўнгли буткул фано ўти билан ёнган ва фардоният завқ-шавқини ҳар нимадан юксак кўрган ошиқнинг психологияк қаноатларини акс эттирувчи Навоийнинг мана бу фикрларини ҳеч вақт тўғри шарҳлаб бўлмайди:

Кимки ошиқ бўлса, зору хастаҳол ўлмоқ керак,
Рашқдин олам элига бадхаёл ўлмоқ керак.

Васл топмоғлиғки, ишқ ахлиға амредур маҳол,
Кечаву кундуз иши фикри муҳол ўлмоқ керак.

Шавқ аро гаҳ мўядин бўлмоқ керак, андоқки, мўй,
Ҳажр аро гаҳ ноладин, андоқки, нол ўлмоқ керак.

Васл мумкин йўқ, vale ҳижронда ҳар дам юз бало
Мундоқ офат мубталоси моҳу сол ўлмоқ керак...

Навоийга қўра, инсонни камолот босқичларига юксалтирадиган ва ўзини англашга йўл очадиган шодликнинг пойдевори ана ўша ғам ва балодир. Уни фаҳмламай, унга боғланмай туриб, эркинликка етишмоқ душвордир:

Ғамдин айларлар эранлар шодлиғ,
Бу муқайядлиғ дурур озодлиғ...

⁷ Айнулқуэзот Ҳамадоний. Мусаннафот. Жилди I. Техрон, 1377 ҳ/ш. С. 101.

Буни қандай тушуниш ҳамда тушунтириш керак? Энг аввало, дард, бало, ҳузн сингари калималарнинг истилоҳий мазмани шуро адабиётшунослигини умуман қизиқтирмаганлигини билиш зарурдирки, аксарият олимлар мазкур калималардан ижтимоий, сиёсий, ахлоқий уйдирмалар тўқиш ва ўтмишни айблаш ёки қоралаш учун фойдаланишга уринишган. Ваҳоланки, тасаввуф адабиётида тез-тез қўлланиладиган ғам-ғусса, алам, қайғу, ҳузн, бало аслида энг буюк шодлик ва севинчни ифодалайдиган сўзлар бўлган. Алишер Навоийнинг:

Яна бало чоқинин ишқ телба жонима урди,
Фано қуюни етибон кулемни кўкка совурди, –

сингари сатрлари мазмунини айнан қабул қилиб, тахминий гапларни илгари сурмаслик керак. Чунки инсон фақат комиллик мартабасига кўтарилигандан кейин ҳақиқий ҳижрон дарду ғамини ҳис айлай биладиган ҳолга етади. Бу ғам эса унинг Оллоҳ ила муштарак бир ҳасрат туйғусида бирлашувининг ифодасидир. Ошиқ коинотда Оллоҳ тазаҳҳури ва тажаллисини, яъни севгилиниң гўзалликларини тұла-тўқис шаклда эмас, жузъий тарзда кўради. Маъшуқи азални янада яқиндан, янада кўпроқ кўролмаслигидан туғилган ҳасрат ва интизорлик шеъриятда ғам, алам, бало сўзлари билан акс эттирилган. Акс ҳолда, Алишер Навоий инсон руҳини сўлдириб, умр гулини қовжиратадиган ғам-ғуссаю алам ва ҳасратни ёқлаб:

Кўнглум ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдур, –

деб ёзмасди.

Сўз ва маънотазоди дейиш мумкин бўлган мазкур ҳодисани айрим Ғарб тадқиқотчилари турлича асослар орқали ёритишига уринишган. Низомий “Лайли ва Мажнун”ининг инглизча нашрига сўзбоши ёзган Р.Телекекнинг бир холосаси бўйича, “Ошиқларнинг ғам-ғуссаси заиф инсон характерини парчалаб, фоний дунёга боғланиб қолганларни үзидан озод айлайди”⁸. Улардан яна бирининг эътирофи бўйича, Ибн Ара-

⁸ Иқтибос Ч.С.Сасонионнинг “Низомийнинг “Лайли ва Мажнун” поэмаси” китобидан олинди (Баку, 1985. 110-бет).

бийнинг ўзига хос тушунчалари орасида асмои хуснани бил-маслиқдан юзага келган илоҳий ҳузн тўғрисидаги фикр ҳам жой олган. Илоҳий нафс ўлароқ ўзини курсатган бу Ҳузн айни замонда бир марҳамат ҳамдир. Одам авлодининг Оллоҳга бўлган ҳасрат ва қўмсаши, Оллоҳнинг алоҳида-алоҳида пар-чаларига бўлган ҳасрати билан монанддир. Шунинг учун инсон маънавий ва руҳий ҳаётида ушбу ҳузннинг аҳамияти ниҳоятда муҳимдир. Зеро, “атеизм ҳам, фанатизм ҳам айни ўша илоҳий ҳузннинг йўқлигидан пайдо бўлган”⁹. Алишер Навоий шеъриятида аксини топган узлуксиз бир ҳузн, Гам ва Аламдаги теранлик ушбу фикрларнинг асоссиз эмаслигини қўллаб-қувватлайди. Бу ҳолат ва ҳодисани маҳсус тадқиқ айлаш нафақат навоийшунослиқда, умуман, мумтоз шеърияти-миз тадқиқу талқинида янгиликларга йўл очиши шубҳасизdir.

“Ўзбек тили ва адабиёти”, 2011 йил, 4-сон

⁹ “Юнг психологияси ва тасаввуф” (Мақолалар тўплами). Истанбул, 1997. 116-бет.

НАВОЙНИНГ ВАҲДАТ ТУШУНЧАСИ ВА ПАНТЕИЗМ

Шарқ мумтоз шеърияти, аслини олганда, тавҳид, яъни бирликка асосланган шеъриятдир. Диний, тасаввуфий ва фалсафий фикр-қараашлар ифодасида бу шеърият тавҳид тушунчасидан ҳеч четлашмаган. Мумтоз шоирларнинг ишқ ва ирфон йўлидаги завқ-шавқи ҳам охир-оқибатда тавҳид ёхуд ваҳдат идеалини ифодалайди. Аммо тавҳид сир-асорини сўз билан баён этиб бўлмаганидек, ваҳдат моҳиятини изоҳлашга уриниш ҳам бефойдадир. Бу ҳақда Навоий бир ўринда:

Нуктайи тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса, билгилки, қилмайдур билиб, –
деса, бошқа бир ўринда:

Сирри ваҳдат нуктасидур бас дақиқ, эй порсо,
Май қуёши ламъаси бирла магар топқай вузух, –
(“Наводир уш-шабоб” 106-ғазал)

дейди. Навоийнинг тушунтириши бўйича, тавҳид ва ваҳдат ҳолининг камоли илоҳий майдан қониқишидирки, унинг энг содда ва безаксиз “қадаҳ” и кўнгилдир:

Кўнгул ваҳдат майининг жоми эрмиш,
Бу соғар сода яхши, йўқ мунаққаш.

(“Наводир уш-шабоб”, 255-ғазал)

Ирфон аҳлига кўра, ҳар кишининг ваҳдат ёки тавҳид ҳақидаги фикр-қараashi унинг истеъоди ва қобилияти дара-жасида бўлади. Масалан, авом дунёга қарайди, бироқ айтарли ҳамма нарсани маънидан холи фақат суврат ҳолида куради. Хавос (хос кишилар) маъни ва шаклга бирликда қарайди. Ошиқ эса яна ҳам юксалиб, моҳиятига нигоҳ ташлайди.

Фақат шакл, яъни сувратни кўришдан нари ўтолмайдиган кимсалар “ҳайвони нотиқа” дарајасида қолади. Маъно ва сувратни вобасталикда кўра олгувчилар инсон мартабасига юксалади. Моҳиятни кўриб, ёлғиз уни мушоҳада этувчилар рабботийлик мақомига кўтарилади. Мавжуд борлиқ ва нарсаларнинг шаклига қарашдан ўзгасига кучи етмайдиганлар ҳеч нимани аниқ ва чуқур билишолмайди. Шу боисдан бу тоифа на ҳаёт, на охират хусусида тайинли фикр айтишга қодир эмас. Хуллас, олам ва одам, ҳалқ ва холиқ бирлигидан сўз юритувчилар ботин билан зоҳирни, маъно билан сувратни теппа-тенг кўра билган зотлардир. Шуларнинг маслак ва тажрибаларига таяниб айтиладиган бўлса, инсон ақли аслида Ваҳдатга ошиқдир. Яширин бир овоз гүёки инсон кўнглига “Ваҳдат”, яъни “Бирлик ақл ва ашёнинг энг олий қонунидир”, дея шивирлаб туради. Чунки азалда бутун коинот, ашё ва инсон Тангри “зоти”да бирликда бўлгани сингари, абадда ҳам касрат (кўплик, мосиво) олами барҳам топиб, ҳамма нарса яна Оллоҳ билан бирлашиб кетади. Асос эътибори ила “касрат”да ваҳдатни кўрган, “нишон”дан “бенишон”га йўл олиб, кўнгил ичидаги “Султон”ни кашф қилган шоирлар худди шундай Бирлик ҳоли ва орзусидан ҳам баҳс юритишган. Ушбу мулоҳазаларнинг энг ёрқин тасдиғи ва далили Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонидаги:

Бир бўлу бир кўру бир де, бир тила,
Майл қилма мунда иккилиқ била, –

деган чорлов сўзларидир. “Зеро, бунда “ваҳдат” – бирлик ҳолига эришган кишининг кўзи “Бир”ни кўриши, қулоғи “Бир”ни эшитиши, тили “Бир”ни сузлаши, қалби “Бир”ни тилаши ифодаланган”¹.

Навоийнинг нуқтаи назарида, бундай бирлик ҳолига етишиш шоир томонидан ишқ аҳли орасига олиб кирилган “янги расм”дир:

Бир курмагу ўлмак била, эй хаста Навоий,
Ишқ аҳли орасинда янги расм киординг.

Лекин бу “янги расм”ни қайсиdir шайх ё дин арбобидан эмас, балки ҳаробот пиридан ўрганмоқ жоиз:

¹ Жумаева С. Узбек мумтоз шеъриятида рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. Тошкент, 2010. 89-бет.

Асрори ваҳдат иста ҳаробот пиридин
Ким, шайх ваъзу панди фусуну фасонадур.

(Ўша девон, 186-ғазал).

Шўро даври адабиётшунослиги учун хос бўлган бир "усул" Навоий шеъриятидан ўзларининг мақсадларига мувофиқ келадиган шеър ва байтларни олиб, мутафаккир шоирнинг дунёқараши, диний-фалсафий тушунчаларини акс эттирадиганларини қўриб-кўрмаганга солиш бўлган. Ваҳоланки, Навоий жуда кўп ғазал ва байтларида тавҳид ҳамда ваҳдатдан сўз юритган. Бу ҳам мутлақо табиийдир.

Аҳмад Форуқи Сирҳиндий – Имоми Раббонийнинг айтишича, Ҳақ ошиқларига сайри сулук пайтида тавҳид икки тарзда зуҳур айлади: 1. Тавҳиди вужудий (ваҳдати вужуд). Бу мартабада солик "борлиқни бир дея билади" ва шунга қатъиян ишонади. Оллоҳдан бошқасини йўқ деб билиб, тажаллийларни ҳам хаёл сифатида қабул қиласди. 2. Тавҳиди шуҳудий (ваҳдати шуҳуд). Бу мартабада солик "борлиқни бир" тарзида қўради, аммо Оллоҳ борлиғини қўриб, бошқа борлиқлар мавжудлигини ҳам инкор этмайди².

Илмий адабиётларда очиқ-ойдин эътироф қилинганидек, Навоийга кучли қизиқиш уйғотган таълимот ваҳдати вужуд эди. Бунга биринчи сабаб тасаввуфий тушунчанинг кенг тарқалиши ва умуминсоний шон-шуҳратга эриштирган жиҳатлардан бири ваҳдати вужуд деб қаралгани ҳамда тасаввуфнинг туб мазмун-моҳияти ваҳдати вужудда дея англағани бўлса, иккинчи бир сабаб Навоий мансуб нақшбандийлик тариқатининг йирик вакиллари, жумладан, Абдураҳмон Жомийнинг Ибн Арабий асарларига фавқулодда эътиборидир.

"Жомий ва Навоий ижодида, – дейди профессор А.Абдуқодиров, – Ибн Арабий таълимоти маъқулланган ва изчил ривожлантирилганлиги сабабли улар талқинидаги ваҳдати вужуд зоҳирий ва ботиний мазмунга эга бўлди. Чунончи, унда зоҳиран ҳамма Унда тарзидаги исломий фикр олға суриса-да, ботинан ҳамма Удир сифатида Оллоҳ ва

² Имоми Раббоний. Мактубот. I жилд. Истанбул (санасиз). 347-бет.

оламнинг, бошқача айтганда, Ҳақ ва халқнинг бирлиги, яхлит бир бутунлиги исбот этиларди”³.

Шу ўринда “вужуд” сўзини изоҳлаш зарурга ўхшайди. Ваҳдат аҳли ушбу калима орқали бутун борлиқларни юзага чиқарган ва унинг билан қойим бўлган ҳақиқатни назарда тутиб шундай дейишган: Вужуд (борлиқ) бирдир. У тааддуд – ажралиш, тажаззи – парчаланиш, инқисом – бўлинишни қабул қилмайди. Вужуд (борлиқ)нинг ҳукм ва тасарруфи бутун коинотга нуфуз айлаб, таъсир ўтказувчидир. Дунёда нима мавжуд бўлса, барчаси унга тобедир, унга боғлиқ ва унинг билан оёқда туради. Хуллас, ваҳдат соҳиблари вужуд деганда зоти улуҳиятни англаб, Ҳақ учун мазкур сўзнинг бир сифат бўлишини ҳақиқий эмас, мажозий ва шартли деб билишган.

Шу моҳиятни назарда тутиб Навоий ёзади:

Сафҳаи хотирда, эй ориф, керактур ёру бас,
Софийи ваҳдатқа хошоки хавотир қотма кўп.

(“Наводир ун-ниҳоя”, 80-ғазал)

Ваҳдат софлиги – ишқдаги поклик демак. Ишқ ваҳдат ҳолини қувватлантирганидек, ваҳдат ҳам ҳақиқий ишққа қанот бағишлийди.

Маълумки, сўфий ва мутасаввифлар коинотнинг яратилишини Ишқ билан боғлиқликда шарҳлашган. Чунончи: Оллоҳ “Вужуди мутлақ” – мутлақ гўзаллик, “хайри мутлақ” – мутлақ яхшилик ва ҳиммат соҳиби ҳам Оллоҳдир. Ҳеч қандай макон ва замон пайдо бўлмасдан, ишқ ҳамда жабарут оламида Оллоҳ ёлғизлик (тоқлик) да яшарди. Табиийки, Унга қарайдиган бир кўз, важдга келадиган бир кўнгил керак эди. Чунки гўзалликнинг дастлабки ва асосий бир сифати үзини намоён айлашдир. Тасаввуф аҳлининг “Ман яширин хазина эдим, қуринишни истадим”, ҳадисини худди шу мазмунда изоҳлашлари ўша ишончдан туғилган. Хуллас, Оллоҳ үзининг гўзалигини намоён айлашни хоҳлайди. Ҳўш, бу тажалли қандай тарзда воқе бўлган экан? Ҳар бир нарса унинг зидди билан аниқ-тиниқ англашилиши аён. Вужуд, яъни борлиқнинг

³ Абдуқодиров А. Навоий ва ваҳдат ул-вужуд таълимоти. Хўжанд, 1995. 13-бет.

зидди йўқлик – адам; ҳусн ва гўзалликнинг акси хунуқлик ва чиркинлик; хайрнинг тескариси эса шаръ – ёмонлик. Аммо буларнинг бирортаси ҳам ҳақиқий бир борлиқ эмас, балки тасаввупда айтилган бир ваҳм, хаёлий кўлкалардир. Кўриниш, тажалли этмоқ учун улар маълум замон оралиғида юзага чиқишган ҳамда тажалли шакли қуидагича бўлган: Адам – йўқлик, вужуд – борлиқ билан қаршилашгач, борлиқ бир ойнада аксланганидек, бошқасида бир соя ва хаёл каби кўринади. Ҳам вужуддан, ҳам адамдан улуши бўлган бу хаёлга “вужуди мумкин” дейилганки, “ҳодисалар олами” шудир. Кўз билан қурдиганимиз “кўлка борлиқ” ҳам худди шу. Навоий дунёқарашининг ўзак нуқтасини ташкил этган ана шу фикр-қараш шуро даври навоийшунослигида бутунлай бошқача талқин қилинган.

Дарвоқе, ваҳдати вужуд таълимотининг ўзига хос мураккаб ва зиддиятли томонлари бўлганки, бундан ҳам кўз юми бўлмайди. Бироқ унинг шубҳа ва эътиroz туғдирмайдиган асосий ҳақиқати пайғамбарлар ҳамда уларнинг вориси бўлмиш валиларнинг китоб ва суннатга асосланган мукоша-фаларининг маҳсули эканлигидир. Ваҳдати вужуд маслагида “бирлик” илм ва ишқдир. Ҳақ ошиғи ҳақиқий борлиқнинг бир тана экани, унинг ҳам Ҳақ ва Ҳақ тажаллиларидан иборатлиги, Оллоҳдан ташқарида ҳеч бир нарсанинг чинакам бир вужуди йўқлигига тўла ишонч ҳосил қиласди.

Ваҳдати вужуд маънавий юксалиш, руҳий тажриба билан эришилиши боис қалбнинг маънавий сайри пайтида майдонга келади. Қалбда севги ва ишқ қанот ёзгач, мосиводан у тозаланиб, Ҳақнинг асмо, сифот ва нурларига ойна бўлади. “Оlamda яккаю ягона ҳақиқий вужуд Оллоҳдир. Ашё ва коинот Унинг исми, феъл, сифатларининг турли хилдаги тажаллисидан иборат эрур”, деган хulosага келинади. Имом Раббонийга кўра, ваҳдати вужуд тушунчаси сакр (маънавий сархушлик) ва муҳаббатнинг зўрлигидан туғилган”⁴.

Ваҳдати вужуд таълимотига тўхталганда, уни қабул қиласди ва ёқлаганлар қатори унга кескин қарши чиқиб, уни тубдан инкор қилишга уринганлар ҳам кўп бўлганлигини унутмаслик зарур.

⁴ Имоми Раббоний. Кўрсатилган асар. 290-бет.

Шулардан бири ва энг муросасизи Ибн Таймия эди. Бу маслакни у Исломнинг тавҳид тушунчасига бутунлай тескари деб билди⁵. Ибн Таймияга ниҳоятда таҳликали туюлган жиҳат ваҳдати вужуднинг яхши-ёмон, хайр-шарни ажратишга изн бермаслиги эди. Чиндан ҳам ваҳдати вужудчиликда оламда ёмонлик, чиркинлик, душманлик деган нарсалар йўқ. Зеро, буларнинг барчаси мутлақ вужудга ҳеч алоқасиз, инсоннинг нафсу ҳавосидан пайдо бўладиган бир сояга үхшаш мавжудликлар, янада аниқроғи, мосиво ва касрат кўлкалариdir.

Ваҳдати шуҳуд назариясининг асосчиси Имоми Раббонийга эса ваҳдати вужуд жуда тор бир йўл бўлиб кўринган. Мактубларидан бирида у ўз давридаги сўфиylардан аксарияти ваҳдати вужудчи бўлганлиги, аммо улардан асосий қисми кашф йўли билан эмас, балки ё тақлид ёхуд қуруқ ўрганиш ёхуд зиндиқлик ва мулҳидлик орқали ушбу тушунчани қабул қилиб, шариатга юзаки муносабатда бўлишганлигини сўзлаган. “Улар (яъни муқаллид ва йўлдан озган сўфиylар – И.Х.) бу ҳоллари ила, – дейди Имоми Раббоний, – ҳар нарсани Ҳақдан кўрарлар, ҳатто ҳар мавжудликни Ҳақ ўрнида тасаввур этарлар. Бу ҳийла ила улар ўзларини Исломдан йироқлаштиришлар...”⁶

Исломдан четлаштирадиган ёки мусулмонликнинг зиёнига ишлайдиган ҳар бир ҳаракат ва тушунча ғарблик олим ҳамда ижодкорларнинг аксарияти томонидан қўллаб-қувватланган. Тақлид ё зиндиқлик юзасидан ваҳдати вужуд даъвосида бўлган сўфиylарнинг, айниқса, “ҳар мавжудликда Ҳақни кўришлари” пантеизмнинг “ҳар нарса Оллоҳдир” деган ақидасига мувоғиқ келарди. Ғарб пантеизмининг асосчиларидан бўлган XVII аср материалисти Спинозанинг қаноати бўйича, Оллоҳ ва олам айни мавжудлик эканлигидан олам агар йўқликка юз тутса, Оллоҳ ҳам йўқолмоғи лозим. Ҳолбуки, мутасаввифлар наздида олам Ҳақнинг вужудида зоҳир, бироқ ҳар он, ҳар лаҳза янгиланиш ва

⁵ Қаранг: Тиблавий М.С. Ибн Таймияда тасаввуп. Истанбул, 1989. 109 – 112-бетлар.

⁶ Имоми Раббоний. Уша асар, 153-бет.

ўзгаришга учрайдиган фоний, йўқ бўлувчи сувратлардан иборат. Булар Унинг асмо ва сифатларининг мазҳарлари бўлса-да, зот эътибори билан Оллоҳ улардан мустағниий эрур. Оlam йўқ бўлса ҳам, зотий сифати или Ҳақ яна боқий қолади.

Энди масаланинг биз учун асосий жойини сўзласак. Шарқнинг энг буюк ижодкорларини пантеист дейиш Овруподан бошланган ва собиқ шўро жумхуриятларидаги таникли олим, шоир, ёзувчилар томонидан айтарли бир тарзда такрорланиб, давом эттирилган. Бу ҳолни бизда ҳатто бугун ҳам кузатиш мумкин ва бунга мисол ҳам жуда кўпdir. Шу маънода "Ўзбек тили ва адабиёти" журналида босилган бир мақолага эътиборни қаратмоқчимиз.

Мазкур мақола улкан шарқшунос Е.Э.Бертельснинг бундан ярим аср муқаддам ёзилган бир мақоласи талқинига бағишлиган бўлишига қарамай, унда академик Ойбек, хусусан, В.Й.Зоҳидов тадқиқотларига ҳам алоҳида аҳамият берилган. Буюк адабимиз Ойбекнинг "Навоий дунёқараши масаласига доир" номли мақоласини назарда тутиб, муаллиф ёзади: "Ушбу мақолада навоийшунослиқда илк маротаба шоир фалсафий қарашларининг асосини пантеизм (таъкид бизники – И.Х.) ташкил этади, деган фикр изчил илгари сурилади ва кейинчалик академик В.Й.Зоҳидов томонидан кенг кўламда ривожлантирилади"⁷.

Тўғри, Навоийни биринчи бўлиб пантеистлар сафиға қўшган устод Ойбек эди ва у юқорида номи айтилган мақоласида Навоийнинг фалсафий фикр-қарашларини Спинозанини билан қиёслаб орадаги ўхшашлик ва фарқларни қайд этгач, пролетар доҳийларидан бирининг таълимотига таяниб шундай хулоса чиқаради: "Ф.Энгельснинг "Идеалистларнинг системалари рух ва материянинг қарама-қаршилигини пантеистик равишда келиширишга тиришиб, борган сари қўпроқ материалистик мазмун билан

⁷ Эшонбобоев А. Е.Э.Бертельснинг "Алишер Навоий дунёқарашига доир" мақоласи ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2010. №3. 29-бет.

тўлдирғанлар", деган сўzlари Навоийнинг фалсафий позициясига ҳам татбиқ қилиниши мумкин"⁸.

Ўшанда шундай дейиш эҳтимол зарур бўлгандир. Балки шунаقا хулоса Навоий ва навоийшунослик фойдасига хизмат қилишига ишонилгандир. Нима бўлмасин, Навоий ижодиёти зиёнига Ойбек атайин битта ҳам сўз айтмаган. Лекин адабнинг Навоий "фалсафий қарашларининг асосини пантеизм ташкил этади", деган ҳукми туб моҳиятда умуман тўғри бўлмаган.

Гап ўз-ўзидан В.Зоҳидов тадқиқотларига бориб тақалаётир. Улардан бири ҳақида А.Эшонбобоев мақоласида ўқиймиз: "Мир идеи и образов Алишера Навои" китоби 1961 йили нашр этилди ва республикамиз ҳамда собиқ Иттилоқ илмий доиралари томонидан илиқ кутиб олинди. Тожик файлласуфи Мусо Ражабов "А. Джами ва таджикская философия XV века" тадқиқотида ўзбек олимни монографияси хусусида ижобий фикр билдирган. Шунингдек, озар олимаси Зумрад Гулизода қизи ҳуруфийлик ва Қосим Анворга оид монографияларида кўп ўринларда В.И.Зоҳидов китобидан иқтибос келтиради ҳамда олимни шоир дунёқарашининг асосий нуқталарини тўғри ёритган, деб ҳисоблайди"⁹.

Бу фикр ва маълумотлар ўтган асрнинг саксонинчи йилларида ёзилганда ҳам бошқа гап эди. Чунки Шарқ алломалари ва мумтоз шоирлари ижодиётини марксизм-ленинизм таълимитига таяниб ўрганиш ва баҳолашга ҳали муносабат холис бир изга тушмаганди. Айтмоқчимизки, ягона сиёсий маслакка суюниб, илм-фанни умумий битта мақсадга йўналтирган тадқиқотчиларнинг В.Зоҳидов асарларини қўллаб-қувватлаши ва уларни мақташи ҳам табиий ҳолдир. Масалан, Мусо Ражабов Жалолиддин Румий, Маҳмуд Шабустарий, Абдураҳмон Жомий қатори Алишер Навоийни ҳам улкан пантеист деб баҳолаган экан, бунинг асло ажабланадиган жойи йўқ¹⁰.

Академик В.Зоҳидовнинг тадқиқотларида ўрганса, ибрат олса арзийдиган фазилат ва ўринлар бор. Фақат шуларни

⁸ Ойбек. МАТ. XIII том. Тошкент, 1979. 206-бет.

⁹ Эшонбобоев А. Кўрсатилган мақола.

¹⁰ Раджабов М. Абдураҳман Джами и таджикская философия XV века. Душанбе, 1968. С. 119.

аниқ билиб, илмий аҳамиятини холис белгилаб, сўнг гапириш керак.

Қанчалик аччиқ бўлмасин, В.Зоҳидовнинг мақолалари ва Навоий ҳақидаги рус ҳамда ўзбек тилида босилган китобларида улуғ шоир дунёқарашининг бош нуқталари тўғри ёритилмаганини бугун айтиш ва сабабларини очиш лозим. Мұхтарам олимнинг “Нақшбанд пантеизм, идеалистик монизм позициясида турган”, “Навоий ўзининг муайян маънодаги реалистик пантеизмини ишга солди, ривожлантируди”, “Навоий билан сўфизм орасида асосан биргина масалада умумийлик бордир. У ҳам бўлса ваҳдати вужуд пантеизмидир”¹¹ каби холосаларини қўллаб-қувватлаш тарихий ва ирфоний ҳақиқатга зиддир.

Ҳеч қанақа хато ё чалғитиш илм-фанда ўз-ўзидан пайдо бўла қолмайди – улардан кўпчилигининг “ижодкор”лари, муҳофиз ва баъзан ашаддий тарғиботчилари бўлади. Шунинг учун “асосчи”ни унутиб, давомчиларни танқид қилиш ё айблаш инсофга мувофиқ келмайди.

Аввало, шуни таъкидлаш лозимки, ваҳдати вужуд билан пантеизм орасидаги алоқа хусусида, ҳатто, ислом олимлари қарама-қарши фикр-мулоҳазаларни илгари суришган. Бироқ ваҳдати вужуднинг пантеизмдан бутунлай фарқланишини аниқ далиллар билан исботлаган тадқиқотчилар ҳам бўлган. Шулардан бири “Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий” номли ниҳоятда мазмундор бир китобнинг муаллифи Исмоил Эртуғрулдир.

Аҳмад Авни Қўнуққа кўра эса, ваҳдати вужудни пантеизм билан қоришириш хатосининг сабабкори шарқшунослар бўлган. Шундай шарқшунослар ва уларнинг Туркиядаги издошларига кескин муносабат билдириб, Ҳамдий Ёзар мана нима дейди: “Айрим жоҳил ва мулҳидлар, пантеизм, иттиҳод ва ҳулул назариясини ваҳдати вужуд дея таърифлаб, “Ло илоҳа илло ҳу” дейиш, “Ло мавжуда илло ҳу” демак эканини айтиб, буни “Ҳар мавжуд Удир” мазмунида шарҳлайдилар. Ҳар нар-

¹¹ Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Тошкент, 1970. 340, 377, 406-бетлар.

санинг моворасида Оллоҳни кўриш ўрнида, ҳар мавжудликни Оллоҳ ўлароқ кўришни истарлар...”¹²

Ваҳдати вужуд “фанофиллоҳ” аталмиш ҳолнинг воқе бўлишидан майдонга келган бир “илми шуҳуд” – мушоҳада илми. Пантеистларнинг илми эса жисмоний туйғулар или суфлий оламдан олган билимларини далил ўрнида қабул айлаб, борлиқнинг ҳис қилишдан иборатdir¹³.

Бас, шундоқ экан, пантеизмни ваҳдати вужуд билан айни ҳодиса деб баҳолаш қачон ва қайси шарқшунослар томонидан бошланган?

Шуни ҳам инобатга олиш жоизки, пантеистик фикр-қарашларнинг у ёки бу унсур, белги ва қуринишлари Чин, Хиндистон, Эрон, Юнонистон каби ўлкаларда жуда қадим даврларда ёқмавжуд бўлган. Шуманода олим ва тадқиқотчилар тўрт турли пантеизм бўлганигини эътироф этишган¹⁴.

Ваҳдати вужуд улардан бирортасига ҳам мувофиқ келмайди. Тасаввуф аҳлининг “тавҳид” таълимоти Қуръони каримдаги “Аласту би-роббиум” – “Мен Сизларнинг Раббингиз эмасми”, сўровига асосланади. Уларга қўра, инсон ва умуман башариятнинг бутун ҳаёти ана ўша илоҳий аҳдни бажо айлаш ва “азалий ватан”га қайтиш ҳодисасидан иборат. Важднинг охирги босқичи “камол ва ниҳоя” ҳам мана шудир. Бу тўғрида Навоий ғазаларида мароқ билан гапиради:

Мени усрук кўрубон жомим ушатма, эй шайх
Ким, бу янглиғ мени маст этган эрур жоми аласт.

Ёки:

Тонг эмас бўлса Навоий маст то шоми абад
Ким, азал субҳида бўлмиш қисмати жоми аласт.

(“Фаройиб ус-сиғар”, 88-77-ғазаллар)

¹² Ҳамдий Ё. Ҳақ дини Қуръон тили. 1-жилд. Истанбул, 1971. 576 – 577-бетлар.

¹³ Исмоил Ф.Э. Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий. Истанбул, 1991. 65 – 75-бетлар.

¹⁴ Қаранг: Фарид Ком. Ваҳдати вужуд ва пантеизм // “Ибн Арабийда Борлиқ тушунчаси”. Истанбул, 1992. 19-бет.

"Жоми аласт"дан сипқорилган ваҳдат майи ошиқ ё орифни қанчалик маст ва бехуш айламасин, ваҳдати вужуд таълимотидан баҳс юритишнинг икки йўли бор деб белгиланган. Биринчиси, фикр ва назар йўли. Иккинчиси, завқ ва шуҳуд йўли. Биринчи йўл кўпчилик мутафаккирга очиқ бўлган. Завқ ва шуҳуд йўли эса фақат ўзига хос усул билан маърифат мартабаларини босиб ўтиб, ўша файзга мазҳар бўла олган зотларга мансубдир. Зеро, ҳар ким ҳам ишқдан ё ошиқ ҳолидан баҳс юритиши мумкин. Бироқ ишқ дарди ва лаззатини ёлғиз чин ошиқларгина кўнгилдан ке-чириб, теран англашга қодирдир. Шуни ҳам эътироф этиш жоизки, Ғарб тадқиқотчилари орасида кўнгли илоҳий ишқ оловида ёнган шарқлик ошиқ ҳоли ва дард-аламларини тұғри тушуниб фикр юритган айрим тадқиқотчилар пантеизмдан ваҳдати вужуднинг кескин фарқланишига ҳам диққатни қаратишган. Масалан, инглиз олими Е.Х.Уинфильд 1880 йилда Маҳмуд Шабустарийнинг машҳур "Гулшани роз" асари таржимаси нашрига ёзган сўзбошисида ислом ва христиан мистицизмидаги ҳам пантеистик тамойиллар мавжудлигига қарамасдан, уларга асло бир нуқтаи назар билан ёндашмаслик зарурлигини ҳам таъкидлаган экан¹⁵. Румийшунос ўлароқ бутун жаҳонга танилган ва тасаввуфни ҳам чукур билган Р.Никольсон эса пантеизмнинг ваҳдати вужуд билан тенглаштирилишини кескин инкор қилган¹⁶.

Сал олдинроққа назар ташлаб айтиладиган бўлса, Гегелнинг "Фалсафа тарихи" китобидаги "восточные поэты преимущественно пантеисты, это их обычный способ рассмотрения ве-щей" деган фикрларидан кейин ҳеч суриштирмай Шарқ сўфий ва мутасаввиф шоирлари дунёқарашини пантеистик таълимотга нисбат бериш умумий удумга айланган. Бироқ, пантеизм билан ваҳдати вужудни мувофиқлаштириб бўлмаслиги, пантеизмдаги "иттиҳодия" – Оллоҳ билан оламнинг қориштирилиши ислом ваҳдати вужудчилари учун ётлиги инобатга олинмаганидек, ваҳдати вужуд диний-руҳоний бир тажриба маҳсули, пантеизм эса назариётчилик эканлиги ҳам назардан четга сурилган.

¹⁵ Азимов К.А. Азербайджанские мыслители о человеке. Баку, 1986. С. 138.

¹⁶ Қаранг: Никольсон Р.А. Тасаввуфнинг маншай масаласи. Истанбул, 2004. 140-бет.

Шу ўринда “Тасаввуф таълимотини махсус ўрганиб, тасаввұф адабиёти дарғалари ижодиётидан Гегель етарли даражада хабардор бұлғанми?” деган табиий бир савол туғилади.

“Калом фалсафаси” билан жуҳуд файласуфи Моисей Маймонид асарлари орқали танишганидек, тасаввуф билан ҳам Гегель үзи яшаётган замонгача бұлған Ғарб шарқшунослиги эришган натижа ва айрим таржималар воситасида бохабар бұлған, холос. Шунинг учун олмон файласуфининг умуман Шарқ мұмтоз шоирлари тұғрисидаги фикри ҳам, Мавлоно Румийни пантегизм томонидан улуғлаши ҳам мустақам ва ишончли асосға эга эмас эди. Чунки Гегелнинг “ҳеч иккilanмай Шарқнинг әңг буюк мутасаввиғини (*Румий назарда тутилаётір – И.Х.*) пантегист дея баҳолаши шошқалоқликдан бошқа бир нарса эмасди. Бу баҳо ҳар қанча ижобий ва мақтовли күрінмасын, Мавлононинг Оллоҳ ва вахдатға доир тушунчасини тұғри ифодалолмайды. Зоро, Аннемария Шиммелъ тадқиқотларидан ҳам англашилғанидек, Румий асло пантегист эмасди”¹⁷.

Пантегистик фалсафага қура, модда ва рух бир-биридан айри ҳамда мустақил бир борлиққа соғыб бұлмасдан, барча борлиқларнинг ягона сабаби бұлған олий бир жавҳарнинг сиғатлари ва күринишларидир. Бу олий асос, шуур ва эркинлика эга эмас. У зарурий борлиқdir, унинг мажбурийлигини билиши, ҳурриятидир. Демак, у олий асос ёки жавҳар ғайри шахсийдир, яъни шахсиятсиздир. Шунга қура, Оллоҳнинг оламдан айри ва мустақил бир шахсияти йүқдір. Шу боисдан пантегизм шахсият тушунчаси ва эркинлигини қабул қылмайды¹⁸. Ҳатто унда Тангрининг үзиге қизиқиши ва эътибори йүқдір. Ваҳдати вужудда эса бунинг тамоман тескариси: Тангрининг шахсияти бор. У ҳамма нарсаны қуради, әшитади, билади. Ҳисобға олади...

Бошқа ҳаммаси четға сурилиб, худди мана шу фарқ иnobатта олинганды ҳам, Навоийни пантегистлар сафига құшиб бұлмаслиги кундай равшанлашади.

¹⁷ Ўзған С. Мавлоно ва Гёте. Истанбул, 2006. 47-бет.

¹⁸ Қаранг: Исмоил Ф.Ә. Ваҳдати вужуд ва Ибн Арабий. 73 – 90-бетлар; Сунар Ж. Ваҳдати шұхуд ва ваҳдати вужуд масаласи. Анқара, 1960; Эрдам Ҳ. Пантегизм ва ваҳдати вужуд муқоясаси. Анқара, 1990.

“ҮЛ ҚҮЁШ ОҚ ҮЙДАЮ ТЕН...”

Алишер Навоийнинг илм-фан, адабиёт, санъат, маданият гуллаб яшнаган шаҳар муҳитида яшаб, ижод этганлиги ҳаммага маълум. Үн бешинчи асрдаги қадим Ҳирот қурилиш ва маъмурлиқда, ободлик ва кўркамлиқда Навоийнинг илҳомига илҳом қўшадиган даражада гўзал бир шаҳар эди. Буюк шоиримизнинг қайси асарига мурожаат қилманг, унда Ҳирот даҳо фарзандининг она шаҳрига меҳр-муҳаббати, марҳамат ва ҳимматини ҳис этасиз. Ҳирот мавзуи Алишер Навоийни қайта-қайта илҳомлантиришга қодир мавзу эди. Навоий шу шаҳарда истиқомат қилиб, кўп бора хаёлан мозийга саёҳат айлаб, чексиз-чегарасиз дашт ва саҳроларда кун кечирган эски туркий қавм ва элатларнинг ҳаёт тарзи, маданияти, давлатчилик тажрибалари каби масалаларни ҳам мушоҳададан ўтказган. Албатта, мутафаккир шоирнинг кўнгли бундан бирда қувонса, бирда ғам-ғуссага чулғанганки, буни тасаввур қилиш мумкин.

Маълумки, кўчманчилик ҳаёти жуда қадимий бўлганидек, унинг тарихига доир фикр-қарашлар ҳам эскидир. Машхур ислом муаррихи ва тарих фалсафачиси Ибн Халдунга кўра, одамлар бадавий – кўчманчи, ҳазарий – маданий деб номланган икки турли жамиятда яшашган. Бадавийларнинг ҳаёти кенг чўлу саҳроларда кечган бўлса, ҳазарийлар давлат ташкилотлари тушиб, обод ва кўркам шаҳарларда истиқомат қилишган. Айрим олимлар зарур даражадаги шарт-шароит бўлмагани боис саҳройилар, жумладан, туркий қавмлар ҳам маданийлашувдан бенасиб қолишган дейишса, бошқа бирлари, хусусан, айрим Оврупо олимлари янада “илгарилаб”, кўчманчи халқларни “таридан маҳрум”, “маданияти турғун” жамият вакиллари сифатида баҳолашган. Ҳолбуки, туркий халқларнинг олис тарихига назар ташланса, наинки ахлоқ,

урф-одат, маданият, балки давлат қурилиши ва сиёсатда ҳам улар үзига хос ибратли натижаларга эришганлиги тұла равшанлашади. Ҳатто үтмишга мансуб бадий ижод намуналари күздан кечирилганды ҳам, үша тарихдан хабар берувчи сүз, атама, белги ва ишоратларга тез-тез дуч келасиз. Алишер Навоийнинг адабий мероси шу жиҳатдан ҳам тенгсиз бир хазина ёки улкан бир қомус деса, ҳеч муболаға бўлмайди.

Мана, уйсозлик маданиятини олайлик. Туркий уруғлар узоқ замонларда асосан үтов, чодир, олачуқ деб номланган ва күчіб яшаш талабларига тұла-тұқис жавоб берадиган уйларда кун үтказишган.

Бу уйлар фақат ташқи қуриниши, қурилиш үзига хосликлари билан эмас, дид, маданият, ҳунармандлик нұқтаи назаридан ҳам бошқа халқларнинг дикқат-эътиборини жалб эта билган. Улкан қадимшунос олим Баҳоуддин Үгалга кўра, энг эски Чин манбаларидан бирида хитойлик бир шаҳзоданинг туркийларга мансуб “қирмизи юнг газмоллар билан бурканган қуббали чодир” таърифланган шеъри сақланиб қолган экан. Туркий ҳукмдорлардан баъзилари умрининг кўп қисмини чодирларда үтказғанлиги ҳақида ҳам маълумотлар бор. Шулардан бири Хоразмшоҳ Жалолиддин Мангуберди бўлган. “Ходисаларнинг завқи ила Жалолиддин тұхтовсиз ҳаракат ҳолида яшарди. Шунинг учун унинг ҳаёти саройга қараганда кўпроқ чодирда үтган эди”, – дейилади бир китобда¹. Шу чодирларда “хони хос” дейилган катта зиёфат йиғинлари ва ҳар турли мажлислар үтказилган.

Олима Анвара Ҳаметованинг ёзишича эса, Амир Темур ҳам үз ҳаётининг катта қисмини чодир ва үтовларда кечирған: “Айниқса, узоқ давом этган жангларда бутун бошли салтанати, қүшини, бозору ҳаммомлари ва ҳунармандлари билан ана шу үтовларда күчіб юрган, маросимлар үтказган... Мазкур кўчма уйлар үзига хос тузилиши, нафис дид билан безатилиши, шунингдек, гилам шойилардан ясалган деворлари, йулаклари, умуман, тайёрланиш техникаси, қопламаю безаклари ва жиҳозланиши билан испан элчиси Клавихони ҳам лол қолдирған эди”.

¹ Тонари О. Хоразмшоҳлар. Анқара, 1993. 120-бет.

Улкан туркиётчи Л.Н.Гумилёв эса “Қадимги турклар” китобида Хитойнинг улкан шоири Бо Цзюйи ёзган “Мовий ўтов” номли шеърини келтиради. Унда ўқиймиз:

Йиғмишлар минглаб қўйдан жун,
Юзлаб урчуқлар қилибди бутун...

Олимнинг таъкидлаши бўйича, “Хитой шоири тасвирилаган ўтов, бу – ўртacha таъминланган кўчманчининг яаш жойидир”. “Ипак қопламаларга бурканган”, “олтин тусли ва зар суви югуртирилган” ўтовлар бошқа. Шунингдек, олим ўтовнинг “мовий” дейилишини бу ранг туркийларнинг рамзи эканлигини таъкидлаш, деб тахмин қиласи. Ўша шеърнинг қуйидаги мисралари ўқилса, ўтов хусусидаги тасаввур етарли даражада равшанлашади, деб ўйлаймиз:

Кунчиқарнинг мовий осмони остида,
Йигит ўтов тикди қирчин майса устида...
Қуюн ҳам бузолмас ўтов пинагин,
Йўқдир унда на токча, на бурчак.
Ичи иссиғу, ором олар юрак...
Совуқда қалқон кигиз – девор,
Бўрон ҳам тўпиқقا келмас,
Бунда бахши бир четда ўтирас,
Бунда оловда ўйинчи ўйнар...
Ўтовга ҳасад қилур роҳиб ҳам
Қарзга ботган оддий соҳиб ҳам.

“Қўрқут ота китоби”да баён этилишича, хонлар хони Бойинтирихон ҳар йили бир бора катта тўй қилиб, ўғуз бекларига зиёфат берар экан. Тўйдан аввал у бир ерда қора, бир томонда оқ, яна бир ёқда қизил ўтову чодирлар тиклатиб, ўғли борларни оқ уйга, қизи борларни қизил уйга, фарзандсизларни қора уйга киритиб, дастурхон ёздирар экан. Вақт ўтиши билан бошқа халқлар сингари туркий қавмларнинг ҳам рангларга муносабати ўзгариб, у ёки бу ранг учун белгиланган маъномазмунларда ҳам янгиланишлар юзага келган. Аммо оқ ранг учун бунақа ўзгариш ва янгиланиш деярли бўлмаган. Бир за-

монлар ўзга қавм ва уруғлар устидан ҳукмронликка эришган элга туркийлар оқ ва оқ сүяклар дейишган. Зеро, оқ калимаси ҳурлик, мустақиллик ва ҳокимликни тамсил айлаган. "Оқ ўрда" дейилганды хон, подшоҳ саройи, яъни давлат маркази тушунилган. "Оқ уй"нинг маъно-мазмуни эса анча кенг ва хилма-хилдир:

Хон, бек, ҳар турли мансаб соҳиблари, бой-бадавлат кимсалар кун ўтказадиган даргоҳлар ҳам оқ уйлар бўлган. Улар ўзининг кўрки, маҳобати ва яшашга жуда ўнғайлиги билан ажралиб турганлиги учун бўлса керакки, Алишер Навоий оқ уй ҳақида қайта-қайта тўхталиб, ҳам шеърий, ҳам насрый асарларида ҳар турли фикрларини баён қиласди. Шоир "Фавойид ул-кибар" девонидаги бир ғазалида (595-ғазал) қиши фаслидан сўз юритиб:

Бу фасл аро хуш эрур оқ уй ичра бода ўти,
Бу ўт ёрурга муғаний оғзиға олмоқ най, –

дейди. Демак, совуқ қиши кунларида оқ уйда ўтириш вужудга қанча роҳат ва ҳузур бағишиласа, унда ўтказилган йиғин ва гурунгларда ичилган май, тингланган куй-қўшиқлардан дил янада ортикроқ шавқланиб кетади.

"Муншаот"даги мактублардан бирида битилган қўйидаги мулоҳазалар оқ уй наинки қувонч ва шодлик фурсатларида, балки ғам-андуҳли дамларда ҳам инсонга бир тасалли, тамкинлик берадиган маскан бўлганлигини хаёлдан ўтказишига ундейди: "Ул қатор теваким, ҳижрон кунида ашким қаторидан намуна бўлғай ва ул оқ уйким, фироқ айёмида сиришким селоблари ҳубобидин нишона бўла олғай етти. Ул бири раҳмат малойикидин ашраф (раҳмат фаришталарига қараганда ҳам шарофатли), бу бири саодат сипехридин арфаъ (яъни оқ ўтов саодат осмонидан ҳам кўра юксак) кўринди:

То фалак бухтилари тузгай қатор,
То тўлин ой оқ уй этгай ошкор.

Сарбонингға ул ўлсин боркаш,
Бу бири фирошингга хиргоҳваш".

Оқ уйга Навоийнинг қизиқиши ва эътибори каби уни қайта-қайта эслатиши ҳам асосли эди. Оқ уйни халқ яратувчилик маданияти ва санъатининг ўзига хос намунаси ўлароқ қабул қилмаганида, “Мұхқомат ул-луғатайн” китобида эҳтимолки у мана бундай деб ёзмасди: *“Бир мутаайин нимаким оқ уйдур, анга хиргоҳ от қўйуптурлар. Аммо ани ажзосини кўпини турк тили билан айтурлар. Андоқки, тунглук ва узук ва тўвурлуғ ва басруғ ва чиғ ва канот ва кўзанак ва уғ ва боғиши ва бўсаға ва эркина ва ало ҳазал-киёс”*.

Филология фанлари доктори, тилшунос Э.Умаров ушбу сўзларга асосланиб, “биринчидан, Навоий оқ уй ва унинг қисмларини яхши билибгина қолмай, унда яшаган”, иккинчидан, “уни қуриш ва тиклаш” ишларида бевосита иштирок этган², дея тахмин қилади.

Бўлиши мумкин. Аммо шоир хотирасида оқ уй – ишқмуҳаббат уйи, малаксиймо маъшуқа яшайдиган бир беқиёс даргоҳ мақомига кутарилгани шубҳасиздирки, бунинг нодир далили “Наводир уш-шабоб”даги 591-ғазалдир. У шундай байт билан бошланади:

Ул қуёш оқ уйдаю мен музтарибмен ҳар сари,
Ўйлаким, фонусдин парвона қолғай ташқари.

“Ул қуёш” – ҳусни малоҳатда тенгсиз ёр. Оқ уй атрофида изтироб туфайли чарх уриб айланадиган кимса – жафокаш ошиқ. Унинг ҳоли ичкари киролмай ташқарида, яъни фонусдан узоқда қолган парвонага ўхшайди. Айнан парвона бунда бежиз тилга олинаётгани йўқ. Чунки нур ва оловга ошиқ парвона ўзини ўтга уриб, кулга айланганидек, шўрлик ошиқ ҳам оқ уй ичида бепарво ўтирган дилбарга жонини қурбон этмоқчи:

Садқаси бўлмоқ эрур мақсуд мен саргаштаға,
Оқ уйи давриға буқим айланурмен ҳар сари.

Оқ уй атрофида айланаверишдан ҳеч натижага чиқмайди. Унга кириш имконини ўйлаш керак. Аммо имкон йўқ. Ҳатто

² Умаров Э. Алишер Навоий асарларида “оқ уй” атамаси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2005. №1. 31 – 32-бетлар.

оқ уйнинг туйнуғи ҳам тувурлуғ – кигиз парда билан ёпилган. Фақат “сабо фарроши”гина уни очиши мумкин:

Ичкари ул гул тувурлуғни күттармаслар, нетай
Эй сабо фарроши, бир лутф айлабон ул ён дари.

Ошиқнинг қаноати бўйича, “тувурлуғ” күтарила, “чиғ”дан ўзни ичкари олиш осонлашади:

Парда кетгач, мен заифи зорға осон эрур,
Йўлларидан чиғнинг солмоқ ўзумни ичкари.

Шамъ ёнганда хонадаги барча нарса равшан кўрингани сингари хиргоҳ ҳам ёр жамолининг нуридан мунввардир. Ана шу “маҳи хиргаҳнишин” муҳофазаси учун караганинг орасидан кўзанаклар (тешиклар) эмас, балки ошиқнинг кўзлари термулиб турибди:

Эй Навоий, ул маҳи хиргаҳнишин ҳифзи учун,
Кўзанак эрмаски, ҳар сари тикилмиш кўзлари.

Ўзга бир ғазалда эса ёрнинг ажиг киприклидан кўнгулда оқ уй бино қилиш орзуси таъкидланган:

Кўнгулда ўқларидин оқ уй айласам, не ажаб
Ки, кўнглум ичра ватан қилди моҳи хиргоҳи.

У ёки бу воқеа-ҳодиса тасвиrlанганда, бир кун улар кўпроқ тарихий хотира “мулки” сифатида эсланишини ҳеч бир шоир ё ёзувчи ўйлаб ўтирмаиди. Бироқ замонга вақт таъсири ва ҳукмини ўтказганидек, давр ва замон ҳам мозий сарҳадларидан ортда қолган нарсаларни олдинга қараб судрамайди. Бевосита инсон ва миллат қисматига боғлиқ тарих эса қай бир даражада бўлмасин, авлодларда қизиқиш ўйғотади. Акс ҳолда ўтмиш билан келажак, аждодлар билан авлодлар орасидаги ахлоқий, маданий, маънавий алоқаларда узвийлик, вобасталик бўлмас, ҳар авлод ўзи билганича яшаб, боши адашиш ва таназзулдан чиқмасди.

“Энг эски давлардан, яъни инсон фарзанди озиқ-овқатини таъминлаш учун заминга боғлангандан буён кўчманчилик ва

ўтроқлашув ўзаро юзлашиб келган. Күп нарса уларни ўзаро ажратиб, бир-бирларини камситишга ҳам сабаб бўлган"³. Туркійларнинг ўтроқлашиши ва шаҳар маданиятига ўтишлари осон кечмаган. Лекин уларнинг кўчманчилик даврларидағи маданий ҳаётларида ҳавас қилса арзигулик, эсласа кўз-кўз қилгулик нарсалари ҳам кам бўлмаган. Навоий таърифлаб, тасвиirlарини чизган оқ уй худди шулардан биттаси эди. Эҳтимол, шу боисдан ҳам ўтов, чодир, хиргоҳ аталмиш ўша уйларнинг умри жуда узоқقا чўзилгандир.

³ Жан-Паул Роукс. Ўрта Осиё: тарих ва маданият. Истанбул, 2006. 37-бет.

ТАМАЛСИЗ ТАЛҚИН ҒАЛАТДИР

Бу дунёда айтарли ҳамма мавжудлик ўзгаради. Ўзгариш – бу ё янгилик ёки эскириш демак. Аммо бунда бир жиҳатни албатта эътиборда тутмоқ зарур: ҳамма "эски" аҳамиятсиз бўлмагани сингари барча "янги" ҳам фойдали бўлавермайди. Айниқса, илм-фан ва ижод оламида бунақа ҳодисага тез-тез дуч келинган. Масалан, узоқ ва яқин ўтмишда тил, тарих, фалсафа, адабиёт мавзуида ёзилган айрим китобларни ўқинг: факт ва далил дейсизми, маълумот ва мулоҳаза дейсизми – ҳаммаси тўлиб-тошиб кетган. Ҳатто айрим муаллифлар ҳақида "Бу зот оёқли кутубхона эмасми?" деган хаёлга ҳам борасиз. Кўп нарсани билиш, маълумот жамлаш албатта яхши. Лекин англаш бўлмаса, ўзига хос мушоҳадага етиб борилмаса, қолганлари умри қисқа янгиликларга қўшилиб-қоришиб кетаверади.

Дарвоқе, хорижий ўлкалардаги тажриба, қўлга киритилган ютуқлардан илмда хоҳлаганча фойдаланиб, исталган қадар уларга таяниш мумкин. Фақат бу ишда ҳам юзакилик, аллақандай қолипсозлик бўлмаслиги керак. Тўғри, тафаккур, рух, қалб, эрк, ҳақиқат, фано ва бақо каби умуминсоний тушунчалар эътиборга олинса, дунёдаги барча адабиёт – яхлит битта адабиёт дейиш жоиз бўлади. Бироқ ирқ, миллат, дин, эътиқод, дунёқараш, яшаш шарт-шароитлари ва бошқаларда жиддий ё жузъий тафовутлар мавжуд экан, адабиётда ҳам катта ё кичик фарқланишлар бўлиши муқаррар. Шунинг учун Данте, Шекспир, Гёте, Пушкин ёки Толстой санъатхонаси эшигини ҳеч қайси бир Шарқ шоирининг ижод "калити" билан очиб бўлмагани каби мумтоз адабиётимиз намуналарини тадқиқ қилишда Farb адабиётшунослиги тажриба ва тушунчалари ҳам мувофиқ тушавермайди. Боз устига, шўро замонида ўзбек адабиётшунослигида илдизланган тақлидий

тадқиқотчилик классик матн таҳлилида ғайриилмий фикр-мулоҳазаларнинг кўпайиб боришига сабаб бўлганини ҳам эсдан чиқармаслик лозим. Зеро, хатодан тұғри хулоса чиқариш галдаги хато ва нуқсондан сақланишнинг синалган бир чорасидир. Бизда эса эски камчилик ва чалғышларни хотирлатадиган аҳвол, бот-бот бўлса ҳамки, кўзга ташланаётир. Яна да аниқроқ қилиб айтганда, таҳлил ва талқинларда четдан ўзлаштирилган назарий фикр ва ақидаларни зўрма-зўраки тарзда мувофиқлаштиришга уринилмоқда. Тадқиқотчи Аъзам Қозихўжанинг “Мулоқот мақоми” (“Шарқ юлдузи”, 2010. 1-сон) номли мақоласи шу гапнинг бир далилидир. Таъкидлаш жоизки, уни ўқий бошлаган оддий ўқувчи ҳам муаллифнинг Навоий ижодиёти ва шахсияти борасида кутилмаган фикр айтишга бел боғлаганини осон пайқайди. Навоийшунослик учун янгилик ҳаракати бугун жуда керак. Бундан ташқари, ўртага ташланаётган фикр-мулоҳаза ҳаммага маъқул келиши ҳам шарт эмас. Мавзу моҳияти тұғри аниқланиб, мушоҳадада илмийликка сунниса – бас. Тахмин ва уйдирма ўз-ўзидан четга сурилади. “Мулоқот мақоми”да худди шу ҳақиқат унтилган дейиш мумкин. Аввало, унда тилга олинган “катта замондаги диалог” масаласига тұхталсак. Ўтмишда ҳам, кейин ҳам бизнинг ижодкорларимизда “катта замон” деган тушунча бўлмаган. Шу нуқтаи назардан қараганда, рус олими Бахтин ихтиро қилган бир назарияни Навоий шеъриятига қўллаш камида ғалати кўринади. А.Қозихўжа ҳукмига кўра эса, “Навоий ижоди йигирманчи асрда Бахтин томонидан кашф этилган катта замондаги диалог, тиллар аро мулоқот назарияларига мос келади”. Майли, шундоқ бўлган ва бўлсин ҳам дейлик. Аммо на Навоий, на унинг салафлари осмонда яшаб, само кезиб қалам тебратмаган-ку! Уларда ҳам вақт, замон, макон түйғуси бўлган. Улар ҳам замон ва маконга доир илмий-назарий, диний-ирфоний қарашларга суннисхан. Дастлаб ана шулар тұғрисида фикр юритилиб, сунгра тасаввуф заминида юзага чиқкан ва бадиий ижоддан ҳам кенг ўрин эгаллаган “вақт”, “дам”, “они доим” назарияси моҳиятига диққат қилингандан ёки нақшбандийликнинг асосий қоидаларидан ҳисобланмиш

"Хуш дар дам", "Вуқуфи замоний" иборалари мазмуни билан қизиқилганида Навоийни "кatta замон диалог"чисига айлантиришнинг кераксизлиги шундоқ билинарди-қоларди. Бу – масаланинг бир томони. Унинг иккинчи – асосий жиҳати ҳам бор. Хуш, "кatta замон", "кatta замондаги диалог"нинг узи нима? Достоевский асарларига таяниб Бахтин уларни қанақа ғоявий-бадиий миқёсда шарҳлаган? Мақолада ана шу саволга қаноатланарли бир жавоб қайтарилиганда эди, Навоий ижодиётига дахлдор умумий мулоҳаза ва салладор калималар ўрнини эҳтимолки бошқа сўзлар, ишонарли иборалар эгаллар эди.

Бахтиндандан кейин атоқли олим Е.Э.Бертельсга ўтгач, унинг навоийшуносликдаги хизматларини яхши баҳолаб, "Навоий ва Аттор" мақоласидаги "бир нуқта"га муаллиф анча кенг тұхталади. Бир нарсаны мен унча тушунмайман: Навоий даври ва ундан кейинги асрларга мансуб илмий ёхуд бадиий бирор асарда "Навоий сўфий эди. Сўфийликда мана бундай ҳолат ва фазилатлар билан донг таратғанди", деган бир гап ёзиб қолдирилмаган. Албатта, Навоий тасаввуфнинг улкан муҳиби бўлган, тариқат тарбиясига умид билан қараган, ҳақиқий сўфий, дарвеш, фақирларни қадрлаган. Ирфоний маслак зиёси, орифона завқ-шавқ, илоҳий ишқ гўзаллиги мутафаккир шоир шеъриятининг таркиб-таркибиға сингиб кетган. Сўфийлик ва Навоий ижодиёти мавзусида такрор-такрор сўзлаш мумкин. Аммо сўфийлик тарихи ва тажрибасини бутун мураккабликлари билан билган сайин Навоийни сўфийлар сафига қўшиб бўлмаслиги кундай равшанлашади. Айниқса, шоир яшаб, ижод этган даврга келиб сўфийларга ишонч кескин пасайган ва уларнинг қаллоблиги, жаҳолати, илм-фан, маданият тараққиётига заарар етказаётган тушунчаларини фош айловчи кўплаб танқидий асарлар ёзилган. Шундай асарлардан бири Аҳмад бин Ҳасан Зайниддин қаламига мансуб бўлиб, китобининг муқаддимасида у сўфийларнинг шариатни менсимиай қўйишгани, илмни фойдасиз бир амал деб тушунтиришганини таъкидлаб, ўз замонидаги аксарият сўфийлар "ҳайвон ва ҳашаротга ўхшаб қолган"ликларини ёзади. Абулҳай Кошо-

ний эса кўпдан-кўп сўфийларнинг қалби ишқ ва ирфон билан эмас, балки жаҳолат, гумроҳлик билан тўлганлиги, хусусан, уларнинг халқقا таъсир ўтказиш мақсадидаги кароматфуршиклари ҳинд коғирлариникидан ҳам ёмонлигини баён этади. Султон Ҳусайн Бойқарога салтанат тожини кийдириш маросими ўтказиларкан, аллома Муҳаммад Боқир Мажлиси ундан барча сўфийларни Исфаҳондан ҳайдаб чиқаришни ўтиниб сўраган экан.

Сўфийлар танқиди – алоҳида бир тарих. Уни махсус ўрганимай, мамлакат ва миллат ўтмишида сўфийликдан етган фойда, зиён ва зарар нималардан иборатлигини ҳар жиҳатдан аниқ билмай туриб, сўфийпарастликка берилиш маҳдудлик баробарида хавфли ҳаракат ҳамdir. Ҳар бир тарихий ҳодиса қандай бўлган бўлса, ўша ҳолда, ўша моҳиятда ўрганилиб, тўғри баҳоланмас экан, чала ҳақиқат урчийверади. Чала ҳақиқатнинг оқибати эса аён. Шу маънода Бертельснинг билағонлиги ва донишмандлигига тан бермасдан илож йўқ. Сиртдан жўн ва фарқсиздай кўринадиган муаммони у тўғри ҳал қилиб берган. А.Қозихўжа буни тушуниб-тушунмасдан олимнинг "Навоий сўфий эмас, мутасаввиф" деган фикрини инкор айлашга киришиб кетади. Унингча, "сўфий билан мутасаввиф сўзлари айрича маъно" касб этмайди. Нима учун? У ёзади: "Бу сўзлар (яъни сўфий ва мутасаввиф – И.Х.) истилоҳда ажратиб ишлатилган дейилса, жавобимиз шуки, тасаввуфга оид мұътабар манбаларнинг бирортасида ҳам тасаввуф аҳли сўфий билан мутасаввифни ажратмаганлар. Моҳиятан бир нарса ҳақида сўзлаётган икки сўз хусусида қасддан маъно қидирмаганлар. Бу сўзлар муқобил сифатида ўрин алмашиб келаверган".

"Тасаввуфга оид мұътабар манбалар"га тегишли таъкид қанча ажаблантирган бўлса, қуйидаги гаплар мени ушанча ҳайрон қолдирди: "Тасаввуф ва мутасаввифлар тўғрисида кўплаб мақолалар эълон қилган Иброҳим Ҳаққул ҳам сўфий ва мутасаввиф сўзларини бир хил маънода қўллайди". Қачон ва қайси жойда – буни аниқ айтиш ва кўрсатиш керак эди. Ҳолбуки, ҳеч пайт сўфий билан мутасаввифни Иброҳим

Ҳаққул айни мазмунда ишлатмаган. Чунки орадаги фарқ турли китобларда изоҳланганлигидан у хабардор бўлган.

А.Қозихўжа фикри бўйича эса, "Сўфий ва мутасаввиф сўзини ажратиб кўрсатган биргина манба маълум. У Бобурнинг "Бобурнома" асари..." Йўқ – асло бундай эмас.

Маълумки, Абдулкарим Қушайрийнинг "Рисолаи Қушайрий", Ҳужвирийнинг "Кашф ул-маҳжуб" асарлари тасаввуфга бағишиланган эски ва энг қимматли манбаларданdir. Қушайрийнинг шарҳлашича, мутасаввифлар зуҳход ва уббод (зоҳидлар ва обидлар)дан сўнг майдонга чиқсан тоифадирлар. Улар Оллоҳга суюниб, ўзларини жаҳолат, ғафлат мусибатларидан сақлашга уринганликлари учун мутасаввиф номини олишган. "Бу гуруҳнинг (мутассавибларнинг дейилмоқчи – И.Х.) буюклари, – дейди Қушайрий, – ҳижрий икки юзинчи йилдан аввал ушбу ном билан шуҳрат қозонишган". Ҳужвирийнинг таърифу тавсифи янада аниқ ва конкретроқдир. Унингча, "сўфий вусул соҳиби". Илоҳий ишқа ғарқ бўлганлиги боис у Оллоҳдан ғайри барча нарсалардан йироқдир. Мутасаввиф эса "усул соҳиби". У ўзини қийнаб, азият чекиб нафсни тозалаш орқали софликка етишишни зиммасига олган киши. Булар орасида яна бир тоифа кимсалар пайдо бўлганки, "фузул соҳиби", яъни кераксиз ишлар билан шуғулланувчи кимсалар деб қаралган бундай зотларга мустасуф номи берилган. Сўфийликдан ҳам, мутасаввифликдан ҳам хабарсиз бундай кишиларда мол ва мартабага эришиш, дунё манфаатларига кўз тикишдан ўзга бир қайғу бўлмаган.

Алишер Навоий тасаввуфга доир мўътабар манбалар, жумладан, Қушайрий, Ҳужвирий, Суҳравардий китобларидан ҳам яхши хабардор эди. Сўфийнинг бош мақсад ва матлаби нима, мутасаввифнинг "усул"и орқали қандай ботиний муаммолар ҳал қилинган – улуғ шоир буларни мукаммал англаған. Е.Э.Бертельс, "Навои воспринял всю моральную сторону суфизма, поставил перед собой в виде идеала его конечные цели, но не порвал с той средой, в которую его забросила судьба. Он был восторженным поклонником суфизма, суфием в душе, знатоком этого учения, но суфием-практиком он

не стал" (Суфизм и суфийская литература. М., 1965. С. 418), деганда "ҳақиқий воқеликни бузиб" эмас, аслида қандай бўлса, худди шундай ёритган. Бу фикрни тасдиқлайдиган, Қозихўжа томонидан, афсуски, ҳатто тилга олинмаган яна бир далилга диққатни қаратсак. Модомики, илм-фан фикрий вобасталик, мантиқий изчиллик йўли экан, сени қизиқтирган мавзуда олдин ўртага ташланган фикр ва хulosалардан кўз юммаслик шартига ҳам риоя қилиш керак бўлади. Бундан анча йиллар муқаддам фалсафа фанлари доктори, навоийшунос Малик Орипов "Шарқ юлдузи" журналида Е.Э.Бертельсни қўллаб, "Навоий сўфийми ёки мутасавифми?" деган мақола чиқарганди. "Фойиблар хайлидан ёнган чироқлар" номли тўплам (Тошкент, 1994)га киритилган мазкур мақолани, "сўфий" билан "мутасавиф" орасида фарқ борлиги қўрсатилганлиги учун ҳам, академик Алибек Рустамов қайта нашрга лойик, дейди (Уша китоб, 217-бет).

"Навоий сўфийми ёки мутасавифми?" деган сўроқقا ишончли жавоб бериш учун М.Орипов шуро сиёсати ва мағкурасига алоқаси йўқ, дунё танийдиган тасаввуфшуносларнинг асарларига ҳам мурожаат қиласи. Мақолада ёзишича, "Адабиётшунос олим Муҳаммад Фуод Кўпрулизода "Турк адабиётида илк мутасавифлар" номли китобида мутасавиф шоирларни, жумладан, Алишер Навоийни ҳам сўфий шоирлардан ажратиб қарайди. "Ислом Қомуси"да "Алишер Навоий" ва "Чиғатой адабиёти" мақолаларида Навоий сўфий эмас, мутасавиф эди, деб алоҳида таъкидланади" (Кўрсатилган китоб, 221-бет). Турк олими М.Ф.Купрулизодани ҳам Ғарб шарқшунослари сафига қўшиб, "сиёсат парракчаси" деб бўладими?..

Буюк аллома Абубакр Муҳаммад бин Исҳоқ Калободийнинг ёзишича, "сўфийлар ватанларини тарқ айлаганликлари учун "Ғуррабо" (ғариблар), юртма-юрт, диёрма-диёр кезганликлари боис "Сайёҳин" (сайёҳлар), саҳроларда юриб, зарурат чоғида мағораларда яшаганликлари туфайли айрим мамлакат аҳолиси томонидан "Шикафтийя" дея номланган" экан. Яна бир жойда уларга "Сўъийя" (очлар) дейилса, бошқа бир томонда "Фуқаро" (фақирлар) дейилган.

Ҳамма нарсадан юз ўғириб Навоий қачон ватанни тарк қилган? Қачон хирқа кийиб юртма-юрт кезган? Даству саҳроларда толиқиб, қайси сўфийлар билан мағораларда ҳамнафас яшаган?..

Тасаввуф – бугун биз учун яшалмаган ҳол, амалиёт билан бевосита боғланмаган илм, ранжу риёзатдан йироқ бир хотира тажрибасидир. Сўфийлик ва сўфий тўғрисида илҳомланиб сўзлашларимизнингяна бир сабаби нафс, руҳ сир-асорини зарур даражада билмаганигимиздир. Сўфий оламга қараб чопмайди, Навоий сўzlари билан айтганда, оламдан қочади. Унинг гўзаллик, шодлик ва саодат ахтарган дунёси – ботини. Илми – ҳол илми. Ибн Халдуннинг таърифлашича, сўфийлик дунёни тарк айлаб, Оллоҳга йўналиш ва ҳалқу ҳалойиқни қизиқтирган нарсалардан бутунлай йироқлашишдир. Бир кун, бир ҳафта ўзимизни шу аҳволда тасаввур қилиб кўрайлик – куч ва рағбатимиз қани нимага етади? Бас шундоқ экан, ўзи бошдан кечирмаган, аччиғу ширинини тотмаган, ибтидою интиҳосидан мутлақо бехабар ҳолда зиддиятли, қийноқли бир жараённи кўкларга кўтаришнинг қандай аҳамияти бор? Ҳамма бир овоздан Навоийни сўфий дея эътироф этди дейлик – Навоийнинг шахсида, ижодида ҳанузгача яширин ётган нима очилиб, фавқулодда ёришиб кетади? Чалғиш, чекланиш, тарихий ҳақиқатни бузишдан ўзга ҳеч нима.

*“Ўзбекистон адабиёти ва санъати” газетаси,
2009 йил, 6 февраль.*

МАЪНО ВА ТАФАҶХУР ЗИЁСИ

Суз онингдуурким, талабгоридур,
Анингдур гуҳарким, харидоридур.

Алишер Навоий

Маълумки, Шарқ мумтоз адабиёти дин билан, ислом заминида дунёга келган тасаввуф таълимоти билан мустаҳкам ва узвий алоқадорликда тараққий топган. Бу адабиёт дин ва тасаввувф заминидан ажратилса, наинки адабиётлик хусусияти ва фазилатлари, балки умуминсоний мазмун-моҳиятидан ҳам тубдан йироқлашади.

Буюк озар санъаткори Ҳусайн Жовид XX аср авлодини "мустабид авлод" деб атаган эди. Унингча, ушбу асрда ақл кашф этган қонун-қоидалар башариятнинг маънавий-руҳий ҳаётига фараҳ ва севинч олиб кела олмаган. Жамият яратган қонун-қоида, урф-одатлар инсониятни маҳкумият ва тобеликнинг оғир, эзувчан тазиқидан, қалбни танҳолик азобидан қутқаришга қодир эмасди. Дарҳақиқат, башарият ҳаётда бош кўтарган ёмонлик, разолат ва зиддиятлардан қутилиш учун маълум бир зайлда хаёлга тутқун бўлганди. Охири кўринмас турғунлик олами, совуқ ва аччиқ ҳақиқатларни унтиш, ёддан чиқариш учун тахайюл яккаю ягона тасалли воситасига айланиб қолганди. Шу тарзда воқеликка ёндашув эса ўз-ўзидан фақат алданиш, кўникишга йўл очарди. Аммо аксарият кишилар бу фожианинг туб сабабини мушоҳада этолмасди. Чунки ўшанда ярим илмий, ярим мағкуравий бир хомхаёлга дўнган "келажак" тушунчасидан диний моҳият четлатилганди. Бу энди инсон тақдиридаги бағоят машъум бир бўшлиқ эди. Турк шоири Тавфиқ Фикрат "Инномоқ эҳтиёжи" шеърида айнан шу кулфатдан баҳс юритиб, шундай деганди:

Бари бұшлық: замин бұш, осмон бұш,
қалбу вијдон бұш..
Бу ёлғизлик, бу бир ғурбатки
үхшар ғурбати қабрга;
Инномоқ... Шу бир оғуши руҳоний бу ғурбатда...

Дин түйғусини бой берган шоир ерни ҳам, самони ҳам, қалб ва вијдонни ҳам бўм-бўш кўради ва шу бўшлиқ бағрида ўзини ёлғиз ҳис айлайди. Ахир, ичида яшаётган оламда инсонга маъни бағишлаб, уни муқаддас маъноларга илҳомлантирадиган энг аввало Тангридир. Диний моҳиятдан ажралган коинот, Фикрат ҳаққоний таъкидлаганидек, “касоФатдан иборат бир модда олами” шаклига киради. Натижада, инсон олий ҳақиқатнинг бир заррасини ҳам кўролмайди. Дин ва диёнат йўлига нечоғлик тўсиқ қўйилмасин, мумтоз адабиётимиз халқимизни маънавий-ахлоқий бало-қазолардан асрар-авайлашга яқиндан ёрдам берганди. Чунки унда дин, ҳақ ишқи ва ирфон барқарор, демакки, барҳаёт эди. Ҳар қанча нотўғри талқин қилиб, ёлғонлар тўқилмасин, айтайлик, Навоийни улуғ Нақшбанд шахсияти ва нақшбандлик маърифатидан ажратиш мумкин эмасди. Навоий фикр-қарашларининг фавқулодда баланд мақомга юксалишига асосий бир сабаб ҳам ана шу. Навоийда шундай бир байт бор:

Эр эсанг мақсуди асли кўзлагил,
Ҳар неким сўзларсен – ондин сўзлагил.

Дарҳақиқат, бу дунёда нима қийин – асл мақсадни аниқлаш ва англаш қийин. Чиндан ҳам бунинг учун маърифат ва тафаккур паҳлавони бўлиш керак. Ана шунда одам ўзидан бошка бир нимани эмас, одамликни талаб қила бошлайди. Худди шу маънода Навоий бобомиз айтган қуйидаги фикр – ҳеч эскирмайдиган дурдона фикр:

Нетарсен тилаб ҳар ажойибқа йул,
Ажойиб эрур сенда, огоҳ бўл!

Лекин инсонни зоҳирий гўзаллик барибир кўпроқ қизиқтириб, ботиндаги ажойиботларни кашф қилишга нис-

батан ташқи дунё гўзалликлари уни ортиқроқ сеҳрлаган. Инсониятнинг фикр ҳаётидаги адашиш, хато ва нуқсонларнинг ўзликсиз такрорланишига бир сабаб ҳам эҳтимол мана шудир. Башарият оламни билишда нақадар илгарилаган бўлмасин, ўзини англашда, айтайлик, асрдан асрга илдамлаб кетгани йўқ. Мағораларда топилган расмларни кўрган буюк мусаввир Пикассо "олис замонларга қараганда бугун биз жуда илгарилаганмиз деб айтолмаймиз", деган. Чунки инсон санъат усуллари ёки техникаси билан эмас, руҳи билан чинакам санъат яратади. Санъаткорлик инсоннинг ўзидағи бир имкониятдир. Одамийлик "санъати" ҳам шундай. Асосий муаммо ичкарида ҳал этилмаса, зоҳирий ва зоҳирдан ўтказилган энг ижобий, энг кучли таъсирлар ҳам инсонни ғафлат домидан қутқазолмайди. Шунинг учун Навоий ғафлат ичида хуш куринганни яхши деб, огоҳлик мақомига юксалгач, сўнгра пушаймон ема дейди:

Ғафлат аро хуш кўрубон хуш дема,
Воқиф ўлуб сўнгра пушаймон ема.

Зеро, нафс ва руҳ йўли бир бўлмагани сингари, ҳақ ва халқ йўли ҳам тўла монанд эмас:

Сен агарчи бир улусқа шоҳсен,
Тенгри йўлунда vale гумроҳсен.

Нақл қилинишича, олимлик иддаосида юрган бир кимса бир дарвешдан "Нима учун кўк хирқа кийиб юрибсен?" деб сўрабди. Дарвеш унга жавоб бериби: "Пайғамбардан уч нарса мерос қолди. Бири фақр (Оллоҳга маънавий муҳтожлик – И.Х.), иккинчиси илм ва учинчиси қилич. Қилич сultonларнинг қўлига ўтди, лекин уни улар ўз ўрнида ишлата олмадилар... Уламо илм эгаллади, бироқ илмга амал қилолмадилар. Фақир ва дарвешлар фақрни танлашди. Аммо уни бой бўлиш воситасига айлантиридилар. Мана шу уч тоифанинг бошига тушган мусибат учун мен кўк либос кийиб юрибман".

Агар ўша дарвешдан шеър ва шоирлик хусусида сўрашганда, "Шеър-ку, пайғамбардан мерос қолмаган, лекин шоирларнинг ҳоли ҳаммасидан ҳам баттар", дейишини тахмин

қылса бұлади. Чунки азбаройи манфаат ва шұхратпаратлик туфайли қоғия “бозори”ни қизитиб юборган, шахсияти паст қаламкашлар сони даврлар кечган сайин құпайиб борган. Рұмий, Жомий, Навоий, Фузулий каби буюк санъаткорлар шеъриятни сохтакорлик, назирабозлик ва ўғрилик оғатларидан муҳофаза этишга ҳар қанча уринишмасин, күзланған натижага умуман яқын ҳам келинмаган. Ёлғончи, мадхиябоз шоирлар оддий одамларни шунчалик бездиришганки, шеър – бу макр, ҳийла, хушомад ва кazzоблик тимсоли деган қарашлар ҳам пайдо бўлган.

Масалан, туш таъбирига бағишиланған эски китобларда, инсон тушида шеър ўқиса, ёлғон бир ишга шоҳидлик беради, агар шеър ёдласа диний ҳаётдаги ноқислик ва мартабадан ажралишга далолат эрур; кимнингдир шаънига мадхия түқилса, ўша одам бойлигидан ажралиб қашшоқлашади дея таъбир этилган экан. Бундай фикр-қарашларга уйқу ва туш сирларидан кура ташқи воқелик, янада аниқроғи, шеъриятда ёлғон ва риёкорликнинг авж олиб кетиши сабаб бўлган.

“Шоир ким? Шеър нима?” деган савол Шарқ адабиёти тарихида жуда күп маротаба ўртага қўйилган. Айниқса, “маъно” атрофидаги баҳсу мунозаралар охир-оқибатда “шеър” ва “назм” бир-биридан айри нарсалар деган хulosага олиб келган. Бинобарин, бошқалар томонидан идрок қилинмаган маъно теранлкиларини ҳис айлаб, шуларни янгича шаклларда ифодалай билган кашфи очиқ киши шоир, акс ҳолда, вазн ва қоғияли сўз сўзласа ҳам, у “нозим”дир дейилган. Шеър калимасининг луғавий маъноси шуур айлаш, фаҳмлаш, ҳис этиш, сезги илин билиш мазмунларини англатгани учун ҳам шеър билан шуур орасида бевосита алоқа мавжудлиги таъкидланган. Алишер Навоий шу боисдан маънига асосланған завқни, шуурни янгиловчи моҳиятни шеърда биринчи ўринга қўяди:

Назмда ҳам асл анга маъни дурур,
Бўлсун анинг сурати ҳарне дурур.

Назмки маъни анга марғуб эмас,
Аҳли маоний қошида хуб эмас.

Маъни дейилганда биз, асосан, сўзнинг мазмунни, фикр, тушунча ёки ғояни англаймиз. Ҳолбуки, мумтоз шоирлар ижодида маъни рух, илоҳий ва ирфоний ҳақиқат, дунёнинг яралишига тегишли бош моҳият каби мазмунларни ҳам ифодалаган. Шуни назарда тутиб, Султон Валад “Маориф” китобида “Бутун олам маънига ошиқдир. Шу билан бирга “Биз сувратга ошиқмиз” ҳам дерлар. Бу хатодир. Улар маъни ошиғидирлар, суратнинг улар наздида ҳеч бир қиймати йўқдир”, деган эди. Ҳаммадан қийини ва муракка-би маъно йўлига кириш, моҳият ошиғи бўлишдир. Ҳужвирийнинг таъкидлашича, маъни идроки ва мушоҳадаси учун яратилганлардан бошқа кишилар бу ишни уддалаши жуда мушкул. Ҳужвирий буни энг аввало икки хил ҳижоб, яъни ҳижоби райни ва ҳижоби ғайнни билан алоқадорликда шарҳлайди. Ҳижоби райни – қалби қора, қўнгли сиёҳ бўлиш демакки, бундан ҳеч қачон қутулиш мумкин бўлмаганидек, унинг соҳиблари учун маъно эшиги ва йўллари доимо бекикдир. Шундай кимсаларнинг шоирлик даъвосида елиб-югуриб мавқе талашишини энди бир тасаввур қилинг. Уларнинг онг ва идроки нафсу ҳавога қарамлиқда авомникидан айтарли фарқланмайди. Ёзса, кўпчилик билган ёки ундан-бундан ўқиб ўзлаштирилган фикрлардан бошқа бир нимани ёзолмайди. Юзта назмбознинг асарларини бир жойга жамланг, туб моҳиятда битта ҳам янгилик тополмаймиз. Ҳаммаси олдиндан аён, зери-карли ва рӯҳониятдан маҳрумдир.

Шарқ адабиёти – адолат, шафқат, ҳуррият соғинчи билан тўлиб-тошган бир адабиёт. Мехр-муҳаббатдан воқелик яратиш, ҳаёт ва тақдир зулматини орзу нури билан ёритишига уриниш унинг асосий хусусиятлариданdir. Бу адабиёт зулм ва зуравонликни умумий шаклда қоралаб, инкор этган. Айни пайтда ўзининг энг иқтидорли намояндларини ҳам баъзан зулм ва ҳақсизликка бош қушиш, золим ҳукмдорларни мақташдек уятсизликдан ҳимоя қилолмаган. Афсуски, кўпинча шундай бўлган. Кўп пайтларда бадиий ижод моддий манфаат бозорига айланиб қолган: истеъдод сотилган, шеър сотилиб, диёнат ва тўғрилик, мартаба, мавқе, роҳат-фароғатга “айри-бош” қилинган. Шарқдаги исталган бир халқ адабиёт тарихини кўздан кечиринг, бунга неча ўнлаб далил топасиз.

Алишер Навоий дунёning гасосий ҳақиқатва ҳодисотларини битта тебранмас ўлчов билан баҳолайди. Бу – ростлик ва тўғрилик. Унингча, инсоний қиёфа дегани ҳам ростликнинг шахсдаги тазаҳхуридир. Ёлғон эса кишининг юзинимас, юзизлигини намоён айлади:

Агар сўзи чинdur – кўринур юзи,
Кўрунмас юзи – бўлса ёлғон сўзи.

Тўғриликдан ажралиб ёки тўғриликнинг кўзига чўп суқиб яшашадан кўра, одамман деб бош кўтариб юрмасликни Навоий афзал билади:

Бирорким эрур ростлиқдин йироқ,
Анингдек киши бўлмағон яхшироқ.

Ҳеч бир буюк шоирнинг фикрий-ахлоқий истаклари билан давр ва жамият ўз вақтида ҳисоблашмаган. Энг ёлғизлик ҳолатларида ҳам шоир буни билмоғи, ўзгаларга нечоғли ноҳақ кўринмасин, изтиробдан асло чекинмаслиги лозим. Навоий бир байтида ўтиб кетган ва ҳали етиб келмаган кундан гапириб ўтирма, униси ҳам йўқлик, буниси ҳам бир йўқлик дейди:

Бурунғи куну тонгладин урма дам
Ки, ул бир адамдур, бу доғи адам.

Нақди нима? Нақди – инсон нафас олиб турган ҳар бир дам, ҳар бир лаҳза, умрни сарҳисоб этгувчи соатлар, одамни ғафлат панжасидан қутқазолмай чинқираётган кун. Шуни англаган киши ҳақиқатда вақт “кескир қилич”дан ўзга бир нима эмаслигини чуқур фаҳмлайди. Энг асосийси, умр мазмунини ҳар турли түқнашув ва адашувлар тўлқин уриб ётган ҳаётдан, воқелик билан чамбарчас боғлиқ туйғу ва тушунчалар оламидан ахтаради, илм, иқтидор, маърифат ва ҳақиқатга таянади.

Ёшлар тарбияси – бу, мактаб, илм-фан ва комилликка ғамхўрлик демак. Мактаб таълим-тарбия ва илм ўчоғига айлантирилмас экан, навқирон авлодга қараганда ёши улуғлар бундан кўпроқ зарар тортади. Яъни:

Чу ёшларға боғланса мактаб йүли,
Бұлур гум улуғларға мазҳаб йүли.

Ёки Навоийнинг мана бу сўзларини олайлик: "Ёрлиқ қайда кетди ёронлар?! Йўқ мусулмонлик, эй мусулмонлар!"

Дўстлик, меҳр-муҳаббат, шафқат ва мурувват ўртадан кўтаришса, мусулмонликнинг нима қиймати ё аҳамияти қолади? Куруқ гап, нафсоний найрангларга ким инонади? Навоий ҳамма жойда, ҳамма кори ҳолда сўз ва фикрнинг исботи ўлароқ фаолиятга урғу беради. Ҳар қандай ёмонликка қайсиdir гўзал фазилат, хислат ёхуд амални қарши қўяди:

Сен агар зоҳир эттинг итликни,
Мен санга кўргузай йигитликни.

Бундай сўзлардан кўнгил яйраб кетади, ўзини ҳурмат қилган одам "итлик", йиртқичлик, ҳасад ҳужумларини қандоқ бартараф айлаш зарурлигини бехато англайди.

Биз Алишер Навоийнинг "Хамса"си ва "Лисон ут-тайр" достонидан олинган баъзи байтлар атрофида фикр юритдик. Уларда бундай шоҳбайтлар жуда кўп ва маъно-моҳияти бир-биридан гўзал. Биргина байт гоҳо бир олам таассурот уйғотиб, кишини ҳеч ўйланмаган мулоҳаза ва мушоҳадаларга чорлайди. Зулм ва золимлик оғатлари ҳақида кўп ўқиб, кўп эшитганмиз. Лекин "Садди Искандарий" достонидаги мана бу байт зулмнинг энг мудҳиш ва ҳалокатли таъсиридан хабар беради:

Анинг ҳукми бошимғау жонима,
Вале зулмдин кирмасун қонима.

Жоҳил, гумроҳ бандалар қилган иш албатта яхши бўлмайди. Аммо оқил ва доно киши шулардан ҳам зиён эмас, фойда кўради. Яъни улар юрган йўлдан юрмайди, улар қилган ишларга ҳеч қўл урмайди. Шунда ёмонлик яхшиликка хизмат қиласди:

Неким қилди жоҳилки, эрди ёмон,
Тутуб акси, топтим ёмондин амон, –

дейди мутафаккир шоир.

Хуллас, Навоийни ўқиши фикр ва туйғуга қанот бағишлийди, билмаганни чуқур билиш, англанмаганни теран мушоҳада қилишга кенг йўл очади. Инсон тақдирига мутафаккир шоир нигоҳи билан қаралса, ҳақиқат ўз-ўзидан ҳар турли майда-чуйда нарсалардан тозаланиб, ярқираб, нур таратиб кўрина бошлайди. Бу эса энг асосийсиdir.

"Нақшбандия" журнали, 2009 йил, 1-сон.

ШЕҮР ТАРИХИ ВА ҲАҚИҚАТ ҮЙГУНЛЫГЫ

Шеър ёзилган вақт вананың күрсатыш мұмтоз шеъриятда одатта айланмаган. Бир жиҳатдан бу мақбул иш. Дард ваның билдинг нима – билмадинг нима – бунинг алоҳидан бир аҳамияти йўқ. Лекин улуғ санъаткор яратган шеърлар хусусида ҳамма нарсаны атрофлича билгинг, аниқлагинг келади. Афсуски, мұмтоз шеъриятда бундай қизиқиш ван уринишларга “йўл” кўпинча ёпиқдир. Оқибатда эса шеърни муаллиф таржимаи ҳоли, маънавий ҳаёти, дунёқарашидаги ўзгаришлар билан боғлашга мустаҳкам асос топилавермайди. Ана шунда ўз-ўзидан девон тузиш масаласи юзага чиқади. Девон тартиб берилган сана аниқ күрсатилган бўлса – яхши. Акс ҳолда баҳсу мунозарани тўхтатиш осон кечмайди. Алишер Навоий “Бадоен ул-бидоя” девонининг тузилиш вақтига доир мубоҳаса бунинг характерли бир мисоли бўлиши мумкин.

Маълумки, Ҳусайн Бойқаронинг таҳтга чиқиши, “Бадоен ул-бидоя” дебочасидаги айрим мулоҳазалар ван унинг қадимиий қўлёзма нусхаларига таяниб, рус шарқшунослари Е.Э.Бертельс, С.Л.Волин ван бошқалар девон 1469-1482 йилларда тузилган дейишган. Илк бора мазкур муаммони маҳсус ўргангандан атоқли фольклоршунос Ҳоди Зарифнинг хулосаси эса бошқа. “Бадоен ул-бидоя”нинг тузилган йилини аниқлашга доир” деб номланган мақоласини Ҳоди Зариф шундай сўзлар билан тутатган: “Бадоен ул-бидоя”нинг тузилиши ван унга “Дебоча”нинг ёзилиши 1471 йил бўлмоғи керак, деган фикрдамиз; девонни Султон Ҳусайн учун кучирилишига ҳам бир неча ой кетганингини эътиборга олиб, балки 1472 йилга ҳам тўғри келади, деган бир фикрни билдириш у қадар қийин бўлмаса керак.

Үйлаймизки, бу масалани жиддийроқ үйлаб күриш, биргаликда атрофлича текшириш натижасида қатъий бир фикрга келиш” лозим¹. Аммо Ҳоди Зариф үртага ташлаган ва улуғ шоирнинг “ун бир лирик жанрдаги асарларининг умумий хронологиясини белгилашда катта аҳамиятга молик”² масалада уни деярли ҳеч бир тадқиқотчи құллаб-құвватламади. Айни пайтда үтган асрнинг тұқсонинчи йиллари охиригача бу борада ҳақықатта яқын бирор янги фикр ҳам айттылмади. Академик Иззат Султонға күра, Ҳусайн Бойқаро “тахт үстига келишининг бириңчи йилларидағे Навоий үндан шеърларини үйиши ҳақида буйруқ олган эди. Навоийнинг үзи томонидан тузилған девонларнинг бириңчиси бұлған “Бадоеъ ул-бидоя” ана шундай майдонга келған эди”³. Шунингдек, олим девон дебочаси 1469-1481 йиллар орасида ёзилған деган тахминни ҳам маъқуллайди⁴. Шу зайлда у Ҳамид Сулаймоннинг Алишер Навоий асарлари үн беш жилдлигига ёзған “Навоий асарларининг манбалари ва нашри ҳақида” номли мақоласидаги маълумотни⁵ түғри деб ҳисоблайди. “Узбек адабиёти тарихи” II жилдининг дастлабки қисміда мазкур девоннинг тартиб берилиши 1472-1476 йиллар деб күрсатылса⁶, уннинг “Алишер Навоийнинг лирик мероси” деб номланған фаслида 1469 йилдан кейин дея қайд қилинганды⁷. Навоийшунос Ёкубжон Исҳоқов “Навоий поэтикаси” китобида Ҳоди Зариф фикрини әслатиб үтса-да, адабиёт тарихида айттылған “Бадоеъ ул-бидоя” 1469 йилдан кейин тузилған” деган холосаны үзгартирмайды⁸. Ҳоди Зариф текширишларидан сұнг, орадан қарийб қирқ йил үтгач, филология фанлари доктори, профессор Абдурашид Абдуғафуровнинг “Бадоеъ ул-бидоя”нинг тузилиш санаси” номли мақоласи зылон қилинди. Үнда маълум бир томондан

¹ Зариф Ҳ. Фозиллар фазилати. Тошкент, 1969. 94-бет.

² Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар. Тошкент, 1998. 16-бет.

³ Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. Тошкент, 1969. 343-бет.

⁴ Үша китоб. 404-бет.

⁵ Алишер Навоий. Асарлар. Үн беш томлик. 1-том. Тошкент, 1963. 37-бет.

⁶ Узбек адабиёти тарихи. Беш томлик. 2-том. Тошкент, 1977. 65-бет.

⁷ Үша китоб. 85-бет.

⁸ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, 1983. 10-бет.

Ходи Зариф фикр-қарашлари ривожлантирилган бұлса-да, олим қатор янги далил ва маълумотларга таяниб: "Хуллас, бизнинг фикримизча, Навоий үзининг биринчи расмий девонини 1478-79 йилда тузган"⁹, – дейди. А.Абдуғафуровнинг ху-лосаси ҳақида биз бу ўринда узил-кесил бир фикр айтмоқчи эмасмиз. Фақат адабий далиллардан бири олимнинг фикр-мулоҳазаларига ишонч билан қарашга асос бұла олишини таъкидламоқчимиз, холос.

"Бадоеъ ул-бидоя" да Ҳусайн Бойқаро саройида вазирлик мартабасигача күтариленген, замонасиининг энг бой-бадавлат сармоядори, шу билан бирга, беҳад маккор, фитнабоз зотла-ридан бўлган ва умри тасаввурга сиғмас фожия билан якун топган Низомулмulkка бағишилаб битилган бир шеър бор. Тўрт байтли ушбу қитъада Низомулмulkнинг қандайдир сир-ли қилмиши боис шарманда ва бадном бўлганлиги фош этил-ган. Мана ўша шеър:

Соҳиби аъзам Низомулмulk, чунким бўлди азл,
Ҳажвлар қилди Уторуд чархи кажрафторми.

Чун ҳаводис тундбоди эсди, барбод айлади,
Йўқки муҳру дафтари зелуча – йўқу борни.

Банду тутқунлуқ бас эрмас эрдиким, беморлиғ
Бир йўли солди аёқдин ул фақири зорни.

Келтурурлар сўрғали девонға они хожалар,
Воқиан бу навъ сўрғай дўстлар bemorни¹⁰.

Қитъа мазмунидан англашилаётирки, нечоғли ҳийлагар ва айёр бўлмасин, ўзи ҳеч кутмаган бир тарзда Низомулмulk тумшуғидан илиниб, обру-эътибор, мартаба ва мавқедан аж-ралиб, хору залил аҳволга тушган. Үзининг ашаддий душмани ҳолатига ҳам Навоий барибир ачинади ва:

Банду тутқунлуқ бас эрмас эрдиким, беморлиғ
Бир йўли солди аёқдин ул фақири зорни, –

⁹ Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар, 57-бет.

¹⁰ Алишер Навоий. Бадоеъ ул-бидоя. Муқаммал асарлар тўплами. Йи-гирма жилдлик. 1-жилд. Тошкент, 1987. 638-бет.

дейди. Хұш, соқиби аъзам Низомулмұлкнинг омад, ютуқ, шоншұхратини ерга қориштирган ушбу воқеа қандай воқеа әди ва у қачон содир бүлган әди?

“Бу қитъа (яъни юқоридаги қитъа – И.Х.), үз мазмунига күра, – дейди А.Абдуғафуров, – Низомулмұлкнинг бириңчи таназзули – ҳукмрон қаҳрига учраши муносабати билан ёзилған. Академик В.В.Бартольднинг Мирхонд ва Хондамир маълумотлари асосида ёзишича, бу воқеа 1478 йилда юз берған”¹¹. Умуман қаралғанда, мазкур мұлоҳаза ҳақиқатта анча яқын. Шунинг билан бирга, унда тұла ишонишга монелик қиласынан нұқталар ҳам бор. Масалан, шеърнинг сұнгги байтими олайлик:

Келтуурлар сүрғали девонға они хожалар,
Воқиан бу навъ сүрғай дүстлар беморни.

Агар үшанды Низомулмұлк чиндан ҳам “ҳукмрон қаҳрига” йүлиққанды, масала тез ҳал бўлиб, албатта у жазосини олар, хожалар томонидан суроқ ва тафтиш қилишга ҳожат қолмасди. “Воқиан бу навъ сүрғай дүстлар беморни” деган таъкид ҳам бунда бошқа бир сир мавжудлигидан далолат беради.

Бандасига хос риё ва мунофиқлик ҳолини эринмай үрганған аллома Ҳорис бин Мұхосибий турли ижтимоий табақага мансуб иккіюзламачиларни бир неча гуруҳга ажратади. Унингча, уларнинг бир жамоаси үлкада улкан мавқе ва шұхрат соқиби бўлиш учун мансаб кетидан қувиб, мақтов ва әхтиромга бурканишни күзладиган, худди шу ғараз ила ҳукмдорларга танилиш, улар ишончини қозониб, яширин орзу-истакларини рӯёбга чиқариш фурсатларидан усталык билан фойдаланувчи кимсалардир. Низомулмұлк шунақа кишиларнинг ҳам энг қуви ва тажрибалиси әди. Бироқ шуни ҳам эслатиш керакки, В.В.Бартольд баъзи тархий манбаларга суюниб Низомулмұлк шахсиятига хос бир қатор фазилатларни тилга олади ва Мұхаммад Исфизорий үзининг Ҳирот тарихи мавзусидаги китобини унга бағишилаганини ёзади¹².

¹¹ Абдуғафуров А. Қалб қаъридаги қадриятлар, 55-бет.

¹² Бартольд В.В. Сочинения. Том II (Ч. 2). Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии. М., 1964.

Низомулмulk қанчалик олижаноб, саховатпеша, фақир-парвар қиёфада кўринган бўлмасин, бир ҳақиқат жуда аниқ: у Ҳиротда Навоийга қарши тиш қайраган, шоирнинг қадамини ўлчаб, ортидан фисқу фужур тарқатишни мақсад қилиб олган амалдорларнинг пешволаридан эди. Ўз манфати, шон-шуҳрати йўлида у ҳамфир ва ҳамтовоқларини ҳам аямасди.

Устод Садриддин Айнийнинг ёзишича, Низомулмulk саройда Мажидиддин қўл остида фаолият юргизаётган пайларда яширин равишда подшоҳга ундан мудом арз ва шикоят қилган. Охири сultonга у Мажидиддиннинг хиёнаткорлигидан огоҳлантирувчи ариза киритади. Ҳусайн Бойқаро эса уни Мажидиддиннинг ўзига беради. Шундан сўнг Мажидиддин ишга киришиб Низомулмulkнинг ўғиллари, амалга қўйган яқинларини бирин-кетин қамоқقا тиқиб, мол-мулкларини мусодара эттиради ва рақибини тамоман обрўсизлантириш ниятида шаҳардаги катта чорсунинг бошида бир кун мобайнида уни боғлатиб қўяди¹³. Лекин Навоий қитъасининг ёзилиш тарихи, бизнингча, Низомулмulk ҳаётидаги ўзга бир қаллобликка дахлдор. Ўзининг пайғамбар наслига мансублигини исботлаш иштиёқида у сохта бир бир шажара туздирали ва уламо ҳамда шайхул – исломдан уни тасдиқлатиб олади. Иш янада пишиқ, яна ҳам ишончли булишини ўйлаб, буюк шоир Абдураҳмон Жомийдан шажарага имзо чекишни илтимос қилиб, унинг ҳузурига одам жўнатади. Жомий эса илтимосни рад этиб, Низомулмulkка қўйидаги тўртликни ёзиб юборади:

Онро, ки бувад нури наби дар башара,
Ҳожат набувад ба тўли арзи шажара.
В-онро, ки зи рух натобад ин нури сара,
Шажара надиҳад бағайри лаънат самара¹⁴.

Мазмуни: "Кимнинг юзида пайғамбар нури жилваланса, шажарани қуролу қалқон айлашга ҳеч ҳожат сезилмайди. Ва

¹³ Айний С. Куллиёт. Жилди 11 (1). Душанбе, 1970. С. 318.

¹⁴ Абдураҳмон Жомий. Осор. Иборат аз 8 жилд. Жилди дуюм. Душанбе, 1983. С. 563.

чөхра ўша мусаффо нурдан маҳрум бўлса, шажара лаънатдан ўзга бир самара бермайди". Оқибат айнан Жомий айтгандек бўлади: сир очилади. Қаллоблик бошига маломат ва лаънат олиб келган Низомулмulk диний маҳкамага тортилади. Зеро, бу каби сохта шажара ва васиқалар аввало бойлик орттириш учун, кейин ўз мазҳабини кўтариш ғаразида, ниҳоят наасаб эътибори ила юқори туриш даъвоси билан тартиб берилган.

Яна Жомий рубоийсига қайтсак. Бу шеър шоирнинг "Фотиҳат уш-шабоб" девонидан үрин олган. Девоннинг дастлабки нусхаларини кўздан кечирган киши уларда уни учратмаслиги ва шу боис бошқача фикрга бориши муқаррар. Таниқли жомийшунос Аълохон Афзаҳзоднинг маълумоти бўйича "Фотиҳат уш-шабоб"ни Жомий уч бора янгидан тартиб берган¹⁵. Охирги таҳрир ва тўлдириш ишлари эса Ҳусайн Бойқаронинг таклифи билан 1479 йил амалга оширилган ва Низомулмulkка бағишлаб ёзилган рубоий ана шунда девонга киритилган. Навоийнинг қитъаси Жомий рубоийсидан сал кейин ёзилгани инобатга олинса, "Бадоёй ул-бидоя" ҳам 1479 йилда тузилган дейишга тұғри келади. Албатта, Низомулмulk ҳам буш келадиган ва осонлик билан таслим бўладиган кимсалардан эмасди. У мушкул вазиятдан қутулгач, Жомий ва Навоийга қаратилган иғво, тұхмат, хусумат ҳужумларини зимдан кучайтириб юборган. Бунда у ўзини шоир ҳисоблаб юрган гумашталарни ҳам ишга согланлиги, бироқ дили, фикри очиқ одамлар уларнинг гапларини эътиборга олмаганлигини қадимий баёзлардан биридаги мана бу рубоий ҳам ҳар қалай тасдиқлайди:

Коҳиу Ғизолий он ду лояъқили маст
Дар ғийбати Жомиу Навоий зада даст,
Дар даҳр касе ба мисли эшон нагузашт,
Коҳий, чу хас асту ҳам ғизолий чу саг аст.

Мазмуни: "Коҳий ва Ғизолий деган икки ақлсиз маст Жомиу Навоийни ғийбат қилиш билан машғулдирлар. Дунёда

¹⁵ Афсаҳзод А. Рўзгор ва осори Абдураҳмони Жомий. Душанбе, 1980. С. 129 – 131.

улар каби ҳеч нокас яшаб үтгани йүқ. Коҳий дегани бир ҳас бўлса, Ғизолийси итнинг айни ўзидир".

Американинг файласуф адиби Ральф Эмерсон ёзади: "Агар одам бузилса, унинг тили ҳам албатта бузилади. Қачонки, инсонни олий ва покиза ҳис-туйғулар эмас, балки молпарастлик, кайфу сафога ташналиқ, моддий қудрат соҳиби булиш, шоншухрат орзузи бошқарса, унинг қалби самимиятни йўқотади, фикр-қарашлари мустақилликдан ажралади. Қачонки, самимиilik ва ростлик ўрнини иккιюзламачилик ва ёлғон эгалласа, киши иродасизлик оғатига йўлиқади"¹⁶. Навоийга беҳад ҳасад ва шафқатсизлик билан ташланган кимсалар ана шунаقا маънан афтода, иродасиз зотлар эди. Навоий улар билан мансабу мартаба, мулк ва обру-эътибор талашганми? Йўқ, албатта. Мутафаккир шоир деярли бутун ҳаёти мобайнида амал ҳирсига ён бермаган. Қандай қилиб бўлса ҳам расмий мақомдаги вазифани қабул этмасликка уринган. Амирлик мансабига тайинланиш тўғрисидаги буйруқни қабул этишдан ҳам у аввал бош тортганлиги маълум.

"Вақфия"да: "Илгимдин келгунча зулм тиғин ушотиб, мазлум жароҳатиға интиқом малҳамин қўйдим", дейди Навоий. Зулм қиличини синдириб, мазлум кулфати ва ҳақ-хуқуқи учун интиқом олмоқ – Навоий душманларининг йиртқичлигини ошириб-тоширган асосий сабаблардан эди. Ҳолбуки, Навоий бу дунёning ғанимликка чорловчи майда манфаатларини сира-сира назарга илмаган. Навоий фақат Мажидиддин ё Низомулмulkка эмас, Е.Э.Бертельс сўзлари билан айтганда, "давлат вазифасини шахсий бойлик тўплаш воситаси деб билган барча мансабдорларга қарши курашган"¹⁷. Бу курашда ҳамма вақт ҳам ғолибликка эришилмаган ва эришилиши мумкин ҳам эмасди. Ҳаёт ва умр тажрибаси буюк шоирни кўпдан-кўп қийинчилик, зиддиятли ҳолатларга кўнишиш ва уларни борлигича қабул этишга ўргатганди.

Эй Навоий, гар десанг, кўп инжимай давр аҳлидин,
Хар не дерлар, ё қилурлар қилмағил парво, басе.

¹⁶ Эмерсон Р. Эссе. М., 1986. С. 38.

¹⁷ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965. С. 110.

Баъзан бепарво бўлишдан ўзга чора ҳам йўқ эди. Низомулмulkнинг 1490 йили яна вазирлик лавозимини эгаллаши, ҳеч шубҳасизки, Навоийни қувонтиргмаган. Лекин даҳри дунйинларини тұла-тұқис англаб етгани боис бундан у ортиқ ранж ҳам чекмаган. Фақат "Хазойин ул-маоний"ни тузәтганда Низомулмulk ҳақидаги қитъани девонларидан ҳеч бирига кириптмаган.

Нур – зулмат ва қоронғилик бағрида порлоқлик қасб этганидек, Навоий шахсиятининг улуғлиги ва куч-қуввати ҳам душманлар билан курашда ниҳоятда ёрқин күринади. Чунки душман ва душманлик муаммосини теран талқин қилган Жалолиддин Румийнинг әзтирофи бўйича, ғаним бўлмаса, шижоат руҳи сўнади.

Дарҳақиқат, ҳар адудорийи туст
Кимёву нафеъу дилжўйи туст, –

яъни: "Ҳақиқатда ҳар бир душман сенинг дорию дармонинг, юрагингта тасалли ва мадор бағишлайдиган кимё шулардир", – дейди Мавлоно. Навоий ҳам айни шундай нуқтаи назар соҳиби бўлганлиги боис юрт, миллат, дин, илм-фан, адабиёт қайғуси билан яшаган ҳеч кимсага душман бўлмаган ва душман қиёфасида күринмаган ҳам. Лекин улуғ шоирнинг ғарибона хулқини англайдиганлар жуда сийрак бўлган. Буларнинг барчасини ҳисобга олиб, Навоий бир ўринда шундай деган эди:

Тут ғариб ун била паймона манга,
Кўргузуб хулқи ғарибона манга...
Юзланиб шавкату жоҳу иқбол,
Қисматим бўлди басе мансабу мол.
Ҳар не эл қилди талаб, мен топтим
Барчадин силкиб этак, куз ёптим¹⁸.

Шоирнинг сермулоҳаза, зийрак замондошлари қандай ўйлаган, буни билмаймиз, аммо тўрт байтли ўша шеър Навоийнинг

¹⁸ Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма жилдлик. 6-жилд. Тошкент, 1990. 503-бет.

войнинг башоратидан бир нишонадир. Уни ўқиганда ўз-
ўзидан ҳар хил фикр, оғир мулоҳазалар туғилади. Айтайлик,
Хусайн Бойқаро Навоийнинг Низомулмulkка муносабатини
холис баҳолаб, вақтида унинг кимлигини билганида Мўмин
Мирзо қатл этилмасмиди? Мўмин Мирзо ўлдирилмагандан,
ота – болага, бола – отага қилич қайраб, оға-инилар таҳт тала-
шиб қон тўкмаганида гуллаб-яшнаган қудратли бир салтанат
парчаланиб кетмасмиди? Маълум бир маънода буларнинг
бари Низомулмulkнинг касофати, подшоҳнинг одам таниш-
даги қатъиятсизлиги ва кечикишидан содир бўлган эди. Наво-
ийга кимлардир чоҳ қазиган ва унга ўзи қулаган. Лекин улар
орасида дорга осилиб, териси шилингани эса “соҳиби аъзам”
Низомулмulkдир.

“Ўзбек тили ва адабиёти”, 2010 йил 1-сон

ТАФАҚКУР ВА ТАСАВВУР ЧЕЧАҚЛАРИ

Шарқ мумтоз адабиёти, аввало, Моҳият адабиёти. Бу адабиёт маънога толиб, руҳониятга ошиқ. Шунинг учун унда моддадан кўра маънога эътибор доимо баланд бўлган. Фикр, туйғу, мушоҳада, изланиш ва ифода – буларнинг барчаси ўтмиш адабиётида аввало маъно ва моҳиятга асосланади. Илоҳий ҳақиқатларни англаш, уларни эркин ўзлаштириш йўли – бу ҳам маъно йўли. Ҳатто айрим мутасаввиф ижодкорлар руҳни ҳам вужудга ҳаёт бағишловчи бир маъно деб билишган. Уларга кўра, маънисизлик зулматини маъни нури билан бартараф айлаш, ақл, ахлоқ ва қалbdаги бўшлиқларни маъно билан тўлдириш, тафаккурни фақат ва фақат маъно дурлари билан бойитиш – маънавий туғилиш ва ўсиб-улғайиш дегани мана шу ҳисобланади. Зоро, инсоннинг аслии ва комили ҳам аҳли маънига мансуби. Шуни назарда тутиб Алишер Навоий:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин, –

деган. Аҳли маъни шу даражада қадрли, шу қадар муътабар-дир. Акс ҳолда у:

Ким дедим, узлат эшигин очқомен,
Даҳри бемаъни элидин қочқомен, –

демасди. Аслида даҳр бемаъни бўлмайди: унинг ҳар бир ҳаракати, ранги ва оҳангига маъни бор, ибрат бор. Уни маънисиз кўрсатадиган ёки бемаъниликка маҳкум этадиган одамдаги гумроҳлик, жаҳолат ва маҳдудликдир. Булар моҳиятни бузадиган, ақл-идрок қийматини ерга қориштирадиган иллат ва ноқисликлардир.

Аё нодон, маъно бўл деб айди, билдим,
Ондин сўнгра чўллар кезиб, Ҳақни сўрдим, –

дейди Хожа Аҳмад Яссавий. Бу гапнинг замирида илоҳий моҳиятингни бил, Ҳақ ва ҳақиқатдан ғофил яшашни умр ҳисоблама деган мазмун яширинган.

Алишер Навоий бир тилда эмас, балки икки тил – туркий ва форсийда тафаккур оламини сайр айлаган, бебаҳо маоний хазинасини яратган санъаткордир. Шоир “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида “олти мингдин абъёти адади кўпроқ” форсий девонида “кўп турлик дилкаш адолар (ифода ва тасвирлар) ва дилпазир маънолар” мужассамлашганини айтган бўлса, бошқа бир асарида бундай дейди:

Форсий назм ичра чун сурдум қалам,
Назмнинг ҳар синфини қилдим рақам.

Файз еткоч ул маонийдин манго
Топти белгу назми Фонийдин манго...

Навоий форс-тожик тилида ёзилган шеърларида гарчи Фоний тахаллусини танлаган бўлса ҳам, унинг қалби боқийлик файзи, боқий сўз ва моҳият илҳоми билан тўлиб-тошган эди. Шунинг учун ҳам мутафаккир шоир Румий, Ҳофиз, Саъдий, Жомий сингари даҳолар изидан бориб форсий шеъриятга ўзининг муносаб улушини қўшиш шарафига эришган эди. Буни “Девони Фоний”даги ғазал, рубоий, қитъа, хуллас, Навоий қалам тебратган ҳар бир жанр ўзича тасдиқлашга қодирдир. Мана, қасида жанридаги шеърларни олайлик. Шоирнинг форсий тилда яратилган қасидаларини эътибордан четга суриб, унинг қасиданавислик майдонидаги хизматларини баҳолаш мумкин эмас. Зеро, “Ситтаи зарурия” ва “Усули арбаа” туркумидаги қасидалар мазмунан бири-биридан теран, мушоҳада ва тасвирида мусобақалашадиган даражада гўзалдир. Навоийнинг ўзи таъкидлашича, “Ситтаи зарурия”даги “Рух ул-қудс” деб номланган илк қасида Оллоҳ ҳамдига бағишлиланган бўлса, кейингиси, яъни “Айн ул-ҳаёт” “Мустафо мадҳи сарчашмаси файзидан томчилар”дир. Демак, булар Ҳақ ишқи ва сарва-

ри олам Мұхаммад алайхиссалом мұхаббатидан яралған ва бошдин-охир сидқу ихлос, әထиқоду самимиятдан туғилған асарлар эди.

Хайриятки, дунёда жонни роҳатлантириб, күнгилга күчмадор бағишилаб., моҳият әထибори ила руҳни, имонни асрabayайлайдиган илоҳий тушунча ва калималар бор. Инсонни шулар Ҳақ ва ҳақиқат йўлларига бошлайди, шулар ахлоқ ва қалб хасталикларини даволайди, бандасини шулар куфру гуноҳдан халос айлади. Ахлоқда, тафаккурда ва руҳониятда уларга суннитмаса, улардаги маъно-моҳият сир-асори тухтовизи равишда кашф этиб борилмаса, одамзод ихтиёрий равишда ўзини азоб-уқубат, кулфат ва бадбаҳтикларга гирифтор эта-веради. Қуръони карим ҳар бир ҳақпарат, маърифатсевар инсон учун умид ва мұхаббат, қисмат ва саодат қомуси. Унда таъкидланишича, Мұхаммад алайхиссалом әнг улуғ ахлоқ соҳиби, Ҳақ элчисидир. У коинотнинг сабаби, хилқатнинг аввали, нубувватнинг хотами эрур. Мусулмон оламида бирор бир атоқли ё машҳур зот йўқки, Ҳақ таолонинг охирги пайғамбари ва ҳабиби Мұхаммад алайхиссаломнинг шариати, яъни муборак йўлидан четлашган бўлсин. Чунки бу йўл – тӯғрилик, адолат, мұхаббат ва комиллик йўли. Расууллоҳи севмасдан, ўзини шу севгига фидо қилмасдан илоҳий ишқ завқига етишмоқ душвордир. Пайғамбаримизга мұхаббат – бу мутлақ холис ва соғ мұхаббат. Бу фақат ақлий бир севги эмас, балки күнгил ва руҳ ишқи. Навоий “Айн ул-ҳаёт”да шу ишқ туғёни тўлқинларини ўзига хос самовий миқёсда манзаралаштиради ва бу ишқдан бенасиб нафс бандалари хусусида, жумладан, шундай дейди:

Девмардум, яъни бозор аҳли юлғичлик учун,
Шайланиб, очгай дўкону суди савдо айлагай.

Олди-сотди айлашаркан, жўш уриб инсофлари,
Бўрёning қийматин бир халта тилло айлагай.

Қозихона аҳли – кофирлар синик дирҳамни деб,
Юз мусулмон мулкини олмоқقا фатво айлагай.

Дунҳиммат, пасткашлар азбаройи нафси шум,
Ўзгаларнинг эшигидаги ўзни расво айлагай.

Мутасаввифларнинг эътирофи бўйича, қалбнинг илм билан тўлиши денгизга ўхшайди. Чунки Расууллоҳнинг қалби илм ва ҳидоят билан тўла, долғали бир денгиз эди. Илм ва ҳидоят, унинг қалб денгизидан нафсига ўтгач, илм ҳарорати юзага чиқиб, нафснинг сифатлари ўзгаради, табиати буткул баркамоллашади.

“Пайғамбаримиз (с.а.в.) “Сиз дунё ишларини мендан кўп яхши билурсиз”, деркан дунёни халқа изофа этди ва нафсини дунёга дахлдор даврадан чиқарди”, дейди Абу Наср Сарроҷ. Навоий эса ушбу ҳақиқатни тушунган ва унга амал қилишни зиммасига олган кишиларни назарда тутиб:

Гар кўнгил жамъи висол бўстони сари бурса юз,
Тонг эмаским, тарки дунё, тарки уқбо айлагай, –

деган эди.

Одам умри гўзаллик ва чиркинлик, яхши ва ёмон, мағлубият ва муваффақият каби зиддиятли, бири иккинчисига мувофиқ келмас тушунча ёхуд ҳақиқатлар меҳварида айланади. Инсон ҳаммасидан кўпроқ ўзини билиш ва танишда адашгани боис, нима оқ, нима қора, нима туғри, нима нотуғри – буларни вақтида фарқлай олмайди. Ҳақ билан яқиндан боғланолмаганилиги учун нафсадан у узоқлашолмайди. Нафсу ҳаво таъсиридан қутулиб билмаган ақл эса кундан кунга майдалашиб, соҳибини манфаат, тама қўғирчоғига айлантиради. Ички ҳаётдаги чалғишлар, бузилиш ва айнишлар нима? Улардан қутулишнинг асосий чоралари қанақа? Безавол бир саодатга эришиш мумкинми, йўқми? Кимга суюнганда ва кимдан ибрат олганда одам хато қилмайди, фалокатга йўлиқмайди?

“Қут ул-қуулуб” (“Қалблар озуқаси”) ва “Минҳож ун-нажот” (“Нажот йули”) қасидаларида худди шундай саволларга зўр жавоблар бор.

Ҳаёт ва олам ҳеч қачон бир жойда тўхтаб ёки турғунлашиб қолмайди: табиатдаги ҳар бир нарсада ўзига хос бир ҳаракат, ички ва ташқи ўзгариш бўлади. Шунинг учун тун бағрида кун

туғилади, ойлар үзаро үрин алмашиб, фасллар үзгаради. Фасл янгиланар экан, инсон табиати ва ҳолатларида ҳам албатта ҳар турли эврилишлар юзага келади. Алишер Навоий "Фусули арбаа", яъни тўрт фасл деб номланган ва Баҳор, Ёз, Куз, Қиш тасвиirlарига бағишлиланган қасидаларида аввало ана шу ҳақиқатга асосланади. Улуғ шоир ҳар қайси фасл сийрати ва сувратини жуда ёрқин очиб берадиган ҳодиса ҳамда манзараларни бири иккинчисини такрорламайдиган турфа ранг ва оҳангларда жонлантиради. Бу эса Султон Ҳусайн Бойқаро мадҳига бағишлиланган сўзларнинг самимий ифодаланишида ҳам алоҳида аҳамият касб этган дейиш мумкин. Навоий Бойқаро таърифида:

Ҳашамат чўққиси сенга мұяссар бўлди чун,
Арш ҳам пойингдадир магар, етолмайин хуноб, –

каби юксак фикрларни ёзар экан, айни пайтда қаҳратон қишиз азобларига чидаб кун кечираётган noctur одамларнинг аҳволини ҳам назардан четда қолдирмайди:

Камбағал шўрлик қалтиrap, кўнглида шавқи олов,
Мисоли майхўр бошида ҳавои кайфи шароб.

Қашшоқ, бечораҳол гўё қулоғи том битган,
Елкаси ёпишиб икки қулоғига, ҳижоб.

Жисмида титрашдин үзга ҳаёт нишони йўқ
Гўё үлиқка жон соларкан, титратур Ваҳҳоб...

Қайси бир йўл ва қайси бир тарзда бўмасин, Навоий барибир ҳақиқатни айтади, кўнгли халқ аҳволининг шаффоф кўзгуси эканини барибир билдиради. Навоийнинг форсий қасидалари фавқулодда юксак фикр мақомида яратилган. Айниқса, "Ситтай зарурия"даги қасидалар фалсафий-ирфоний мушоҳаданинг теранлиги, руҳоний завқнинг чекчегарасизлиги ва ёрқинлиги билан ўқувчиниҳайратлантиради. Уларнинг меҳр ва ихлос билан ўқилишига ҳамда таржима қилинишига асосий сабаб шунда бўлса керак, деб ўйлаймиз. Навоий үзбек тилида "Ҳилолия" деб аталган битта қасида

ёзган. Қолғанлари форсийда битилган ва мутафаккир шоир уларда қасиданавислик маҳоратини бекаму күст намоён айлаган. Ушбу қасидалар илк бора Навоийнинг йигирма жилдик Муқаммал асарлар тұпламида насрий таржималари билан бирга нашр этилди. Кейинчалик Ўзбекистон халқ шоири Жамол Камол үн қасиданинг шеърий таржимасини амалга ошириб, "Фоний гулшани" номи остида алоҳида китоб ҳолида нашр эттиреди. Уларни ўқиши насрий таржимага нисбатан ўзгача фикр ва таассурот үйғотиши, энг муҳими, Навоийнинг санъатхонасиға яқынлаштириши шубҳасиздир. Бу хайрли иш тұхтаб қолмаслиги керак. Чунки Навоий форсий шеъриятынинг ҳажми ҳам, миқёси ҳам салмоқлы. Үндаги турли лирик жанрда ёзилған шеърларнинг ўзбекчалаштирилиши Фоний – Навоийнинг форс-тожик тилида ижод қылған даҳо шоирлар сафидаги мавқеини яқындан билишга хизмат қиласы.

ШОҲБАЙТ – ЭНГ ПОРЛОҚ БАЙТ

Не назмики ўтлуг кўнгулдин чиқардим...

Алишер Навоий

Ҳақиқий шеър бир мўъжиза дейишади. Мўъжиза яратиш асосан даҳо санъаткорлар қўлидан келади. Бунга эса фақат талант ёки илҳом билан эришиб бўлмайди – кўп изланиш, қаттиқ заҳмат чекиш, тер тўкиб меҳнат қилиш ҳам зарур. "Мен шеър ёзишдан олдин, – дейди улуғ бир шоир, – узоқ фикрлайман. Шеър ёзганда худди чинакам муҳандис ёки меъмордай меҳнат қиласман... Баъзан бир сўз учун ҳафталаб изланган пайтларим бўлган". Дарҳақиқат, шоирлик иши муҳандис ва меъморни-кидан қийноқлироқ бўлса бордирки, енгил эмас. Буни улкан талантлар чуқур тушунган ва бошдан кечирган. Агар тазкира ва баёзлар варагланса, неча юзлаб номларга дуч келинади. Лекин улар орасида шеърлари вақт синовларидан ўтиб шеърият муҳлисларига манзур бўлганлари бармоқ билан санарли. Манбалардан маълумки, Муҳаммад Фузулий ўз замонида шоир ӯлароқ тан олинмай, иқтисодий тангликлар ичida яшаган бир даврда юз-юзлаб шоирлар давлат ҳимоясида роҳат-фароғатда кун кечиришган. Улардан қай бирлари бугун эсланиб, қайси бирларининг шеърлари ўқилади? Вақт шафқатсиз ва одил ҳакам. Мисни тиллодан, ёлғонни ҳақиқатдан ажратиша вақт ҳеч адашмаган ва адашмайди ҳам. Шоирга замон ва замондошлари берган баҳо шунинг учун ҳам аксарият ҳолларда ўзини оқламайди. Ҳар қандай қофиябознинг шеър дея қўкларга кутарилган нарсалари ўзи ўлмасдан бурун ӯлади. Шеърнинг узоқ яшаши ёки яшай олмаслиги фақат ва фақат шеърнинг ўзига боғлиқ. Туғилишида тама, ёлғон, риё, сунъий-

лик аралашмаган бўлса, шеърдаги ҳар бир сўз, ҳар бир ташбиҳ ва тимсол соф руҳий қувватга асосланса, ифодада атайинлик, соҳта пафос сезилмаса – бундай шеър ўлмайди. Шеър шоир яшаган давр ва замоннинг ўзгарувчан ва ўткинчи ҳавосини эмас, у туғилиб вояга етган заминнинг нурдай тоза, ҳаётбахш нафасини акс эттиromoғи керак. Фузулий “Маним шеърим олтин эмас, кумуш эмас, инжу ва лаъл ҳам эмас, тупроқдир...”, деганда нақадар ҳақ эди. Шеър қийматини ҳеч қандай моддий бойлика тенглаштириб бўлмаслигининг бош сабаби ҳам ана шунда. Ўзини таниган шоирнинг на зар, на тилло, на амалу обруға сотилмаслиги худди шундан. Шоирнинг шоирлигини кўрсатувчи шаффоғ кўзгу – бу шеър. Шеърдан бошқа ҳеч нима шоирдан ёдгор қолмайди. Сўз ва мисра устида тер тўкаркан, у дунёда ҳеч кимга насиб қилмайдиган дуру гавҳар топади. Айтайлик, мукаммал бир байт гўё уни шоҳлик – сultonлик мақомига кўтаради. Ахир, шоҳбайт яратишга эришган шоирни сўз ва қўнгил шаҳаншоҳи демаслик инсофданми? Ҳамма шоирдан ҳам шоҳбайт қолмайди. Баъзан бутун бошли бир девон ёки шеърлар тўпламини варақлаб бирорта ҳам шоҳбайтга дуч келмаслик мумкин. Ва аксинча, шундай девонлар борки, ундаги байтларнинг қай бири шоҳбайт эмас, дея ўйлайсан. Оллоҳга шукрки, Навоий ва Бобурдан, Машраб ва Оғаҳий... дан бизга шунақа китоблар мерос қолган.

Йигирманчи аср аввалларида Шарқ мумтоз шеърияти ўзининг асрий нуфузи ва таъсирини бой бермаганида, албатта, уни англаш, ботиний сир-асрорини билиш, бекиёс фазилатларини кенг ўзлаштириш ҳам бошқача бўлурди. Биз бугун матлаъ деганда асосан ғазалнинг илк байти – бошланма мисраларини тушунамиз. Ҳолбуки, матлаъдан кўзланган ички мақсад – ҳақиқий мушоҳада, ҳақ назари или мавжудлик оламини текшира олишга эришиш бўлган. Матлаъ – “тулуъ” сўзидан олинган. “Тулуъ” арабчада нурнинг (қуёш, ой) чиқиш, кўриниш жойи деган мазмунни билдиради. Матлаъ тозалиги нисбатида англаш кучининг юксалиш мартабаси деб ҳисоблангани боис шоир ғазалнинг илк байти тақдирига алоҳида масъулият билан қараган. Ва мушоҳада кучини

аввало айни шу байтда күрсатишга уринган. Шоҳбайтлар кўпинча матлаъга тӯғри келиши ҳам бежиз эмас. "Байт" сўзининг арабча луғавий маъноси хона, мисра эса эшик дегани. Билими, дид ва савияси паст киши ана шу "эшик"дан ичкари киролмайди. Демак, "хона" хусусидаги тасаввур ва таассуротлари ҳам тахминдан нари ўтмайди. Мумтоз шеъриятимиз, хусусан, унинг тасаввуфий тармоғини англаш, талқин қилишдаги бу нуқсон ва ноҷорлик ҳанузгача давом этиб келмоқда.

Эски шеършунослиқда, ўзига хос тугал бир маънони ифодалаган ва иккинчи бир мисрага тобелиқдан қутулган тоқ мисра "озода" деб аталган. Ғазалнинг гўзал байтига "Байт ул-ғазал", мутлақ суратда энг гўзал байтига эса "Шоҳбайт" дейилган. Маъноси бошқача бир байт билан хотималангандай байтга "Байти марҳун" номи берилган.

Шоҳбайт – шакл ва мазмун жиҳатидан шеърдаги байтларнинг энг зўри, энг таъсирлиси. Шарқнинг даҳо санъаткорлари шеъриятида шоҳбайтлар дурдай терилиб, олмосдай товланиб туради. Улардаги маъно ва мазмунни бундайроқ шоир бутун бошли китобида ҳам акс эттиrolмаган. Мавлоно Жалолиддин Румий ғазалларидан биридаги мана бу шоҳбайтни олайлик:

Чу одами ба яке мор шуд бурун зи биҳишт,
Миёни каждуму морон амон зи кужо.

Мазмуни: одам бир илон касофатидан жаннатдан четлаштирилди. Чайён ва илонлар орасида энди омонлик қаёнда.

Бу байтда ишорат этилган тарих – ниҳоятда қадимий тарих. Нақлга кўра, илон дастлаб тўрт оёқли гўзал бир ҳайвон бўлиб, жаннатда посбонлик қилас экан. Шайтон уни авраб жаннатга киради, Одам Ато ва Момо Ҳавони йўлдан оздиради. Шунинг учун Оллоҳ илонни оёқларидан жудо қилиб, судралиб юришга маҳкум айлади. Хуш, кейинчи? Табиатда бўлгани сингари Одам қавми орасида ҳам инсон қиёфасидаги илон, чаёнлар пайдо бўлади. Улар шу қадар кўпаядики, Румийнинг холосасига кўра, фоний дунёда қўрқмасдан, таҳликасиз яшаш хомхаёлдан бошқа бир нима бўлмай қолади. Ушбу байт-

даги тарих, тимсол, маъно ва мақсад инсонни ғафлатга берилмай ҳушёр яшашга чорлаши билан ҳозир янада ибратли. Бундай байтларнинг айтарли ҳар бири тафаккур, мушоҳада, моҳиятдан туғилгани учун уларни шунчаки ўқиб, тезгина эсдан чиқаришнинг сира иложи йўқ.

Азизиддин Насафийнинг ёзишича, "Моҳиятлар – мавжудотнинг ҳақиқатлари ва улар мавжудотдан бошқадир... Барча моҳиятлар покиза ва мужаррад эрур. Моҳиятлар олами бағоят кўркам ва заҳматсиз бир оламдир... Зеро, унда ғавғо ва тафриқа йўқ. Заҳмат ва маънавий хасталик, қўрқув ва ҳузн ҳам йўқ". Алишер Навоий мана шу оламнинг "траждани" ва буюк вакили. Мутафаккир шоир маънан шу оламда кезиб, ана шу олам роҳат-фароғати оғушида яшаб, вужуд дунёсига нигоҳ ташлайди, унга муносабатларини билдиради. Шу уринда бир нарсани алоҳида қайд этиб ўтиш зарурга ўхшайди. Навоийнинг аксарият ғазалларида, шу жумладан, шоҳбайтларида замон ва аҳли замон, давр ва даврон эли, дунё ва дунё аҳли, олам ва олам вакиллари тўғрисида кескин танқидий гаплар ифодаланган. Уларни ўқиган киши шоирни моддий оламга ва одам қавмига нафрат ё норозилик билан қаровчи бир ижодкор қиёфасида тасаввур қилиши ҳеч гап эмас. Аслида Навоийнинг мақсад-муддаоси мутлақо бошқа.

Румийнинг эътирофи бўйича, дунё дегани бу – қасру иморат, молу давлат, оила ва аҳли аёлмас, балки Ҳақдан йироқлик, ундан айри яшашдир. Навоий қоралаган ва инкор айлаган олам Ҳақ ва инсон орасига парда тортган, одамни маъно-моҳиятдан йироқлаштириб, нафс тузоғидан қутулишга эрк бермайдиган бир оламдир. Шу боисдан унда ростлик мас, эгрилик, вафо-садоқат эмас, жавру жафо, дарду диёнат мас, бедардлик ва субутсизлик ҳоким. Навоий ана шундай қиёфасиз, маккор, бераҳм дунё ва аҳли дунёга қарши бўлган. Бунга тескари равишда шоир маъно олами ва унга мансуб дин, илм, маърифат, ҳақиқат, адолат аҳлини улуғлагандирки, буни албатта инобатга олиш лозим.

Шарқ шеъриятида шоҳбайтга тез-тез дуч келинади. Мирзо Бедил шундай байтларидан бирида:

Дили муре агар ба дард ояд,
Бо фалак ғолиби набард ояд, –

яъни: чумолининг юрагида агар дард қўзғалса, фалак билан жангга киришиб у ғолиб бўлишга бел боғлайди, дейди. Чумолига дард шер қувватини бағишилашига қанчалик ишонилса, дардсизлик, беғамлик инсонни чумолидан ҳам ожиз, нотавон бир маҳлуққа айлантиришига шунчалик иқрор бўлмоқ керак. Навоий шеъриятида шунинг учун Дардга ишонч, Дард одамини шарафлаш бир изчиллик касб этган.

Устод Мақсуд Шайхзода Навоийни ғазал мулкининг сultonи дея таърифлаган эди. Шоир ғазалларида шоҳбайтларнинг кўплигига асосий бир сабаб Навоийнинг чиндан ҳам ғазал мулкининг сultonи эканлигидир. Уларни ўқигандан сўздан-сўз учқурроқ, маънидан-маъни ёлқинлироқ, оҳангдан-оҳанг маҳобатли, тасвирдан-тасвир рангдор ва жозибали бўлишига тўла ишонч туғилади. Шеъриятга доир суҳбат ва аҳли маърифат гурунгларида ўқилиб кўпчиликни қойил қолдирган ва бир неча талқинларга илҳомлантирган байтлар ҳам шоҳбайтлар бўлган. Шоҳбайтни куй ва қўшиқнинг авж пардасига қиёслаш мумкин. Чунки шеърдаги қолган байтларга қараганда шеърхоннинг онг ва идрокига кучлироқ таъсир ўтказиб, баъзан у хотираға бир умрга ўрнашиб қолади:

Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, Ҳақға
Деса бўлмас: менинг учун яна бир халқ яrot.

Навоийнинг бундай байтлари бир ўқишда ёдланмаслиги мумкин, аммо маъно эсада узоқ сақланиб қолиши шубҳасиз. Бунинг бир сири бевосита сўз қисматига ҳам тегишли. Мисра, баржаста мисра ё озода хусусида гапириладими, матлаъ, хусни матлаъ ёки бадиий санъатлар тўғрисида фикр юритиладими, бундан қатъи назар, шеърнинг ҳаёти ва тақдирини аввало сўз ҳал қиласи. Керакли сўз ёки иборани уз ўрнида қўллаш, фикр илиа бир қаторда туйғу, ҳолат, руҳий манзаралар воситасида сўзни сўз билан алоқага кирита билиш – бу зўр ҳунар. Хоразмийнинг “Зоҳиру ботин хабари сўздадир”, дейиши тасодифий эмас. Зоро, муносабат, маъно, дард, ҳақиқат – барча-барча-

сининг тилмочи сўзdir. Шеърият тили шу туфайли ҳам ранг, оҳанг, суврат тили. Ундаги гўзал сас, товуш ва садолар шунинг учун ҳам табиат мусиқаси қадар жонли, сеҳрли ва хилма-хил. Шоҳбайтлардаги ушбу хусусият ва фазилатларни ҳам назардан четда қолдирмаган мақбул, деб ўйлаймиз.

НАВОЙ ШЕСЪРІЯТІДА ФАНО ТАЛҚИНЛАРЫ

Бадий ижодда ҳақиқат қанча ёрқин ранг ва оханды тасвирланиб, моҳият нечоғли гүзал манзараларда акс эттирилған бұлса, унга шунчалик әхтиёт ва масъулият билан қараш керак. Акс ҳолда, әңг олий ҳақиқат ёки фавқулодда теран моҳият ҳам жұн ва умумий бир нарсага айланиши муқаррар. Жұнлик эса гүзіллік мушоҳадасининг күшандаси. Дид, савия пастлиги ва якравлик илм-фан учун сохтақорлық, зұрма-зұракиличидан бошқа бир нима бермайды. Афсуски, буни фаҳмлай оладиган ва шунға тан бера биладиганлар илм ахли орасида жуда камчил. Бир пайтлар әстон адібларидан бири: "Мен бу яқын үртада нимани түшүнмаслиги ва нима құлидан келмаслигини мардона тан олған бирор олимнинг танқидий мақоласини учратганим йүқ", - деган әди. Хусусан, мұмтоз адабиёт тадқиқотчиси шу хусусида үйлаши лозим. Чунки англамаслик хавфи, бадий матн сир-асорорига түлиқ етиб боролмаслик ҳаммадан күра уни құпроқ қийнайды ва таъқиб этади. Умуман, мұмтоз адабиётни түшүниш ва түғри талқын қилиш доимо үзига хос қийинчилик, муаммо ва мунозараларни туғдириб келган. Бу жиҳатдан тасаввуфий ижод намуналари тадқиқида ахвол янада мураккаблашган.

Сүфиёна шеърнинг үзига хос хусусиятлари, махсус услуги, ғоявий-бадий түшүнча ва бунинг ифодаси учун таъсирчан тасвир усуллари, яхши шаклланған мажоз ва рамзлар тизими мавжуд бұлған. Буни "илми русум ахли", яғни кашф, ҳол ва илхом сирлари мушоҳадасидан маҳрум, фақат зоҳирий ҳақиқат ва далилларға сүяниб иш юритадиган олимлар баъзан билишни ҳам хоҳлашмаган. Натижада фақат мутасаввиғ шоирларгина әмас, балки ирфоний шеърият тадқиқотчилари

томонидан ҳам кескин танқидий фикрлар билдирилган. Масалан, Ибн Арабий ҳақиқий ишқ, ҳол ва маърифат завқини идрок айлашга ожиз олимлар тұғрисида бундай дейди: "Улар ёлғыз үз билгандарига үйғун бұлғанни қабул қилиб "Бу тұғридир", дея тасдиқ этурлар, үз нұқтаи назари ва илмларига мувофиқ келмаганни эса рад айлаб, инкор этарлар... Аслида бу инкорчилар көлтирган далилларнинг тамали мустаҳкам әмасдир. Бироқ шунга қарамай улар шахсий фикр-қарашларини әнг мукаммал, дейишдан сира чекинмаслар" ("Фано рисоласи", 57-бет).

Ибн Арабий "Таржимон ул-ашвоқ" ("Орзуларнинг таржимони") номли асаридаги рамз ва мажозларни тушунишда қийинчилик ва چалкашликлар бўлишини ҳисобга олиб, шунингдек, ундаги шеърлар мазмунини тұла равища мажозий ишққа боғламасликлари учун ушбу китобига ўзи ҳатто маҳсус шарҳ ҳам ёзади.

"Бизнинг шеърларимизнинг ҳаммаси, – дейди буюк аллома, - хоҳ маҳбуга алоқадор ҳасби ҳол билан бошлансин, хоҳ бир мадхия бўлсин ва хоҳ аёл жамоли сифатларидан баҳс этилсин, хоҳ ирмоқ, ер, ой, қүёш, юлдуз номлари ила тұла бўлсин, буларнинг замиридаги асосий моҳият маорифи илоҳийдир. Яъни биз бир нарсани рамз этармиз, луғзлаштиармиз, аммо бундан кўзда тутганимиз бошқа нарсадир".

Тұғри, Навоий "тасаввуфдан сут эмган" шоирлар қаторига кирмайди. Аммо буюк мутафаккир шоирнинг мутасаввиғлиги наинки ислом тасаввуфи, балки унинг шеъриятдаги бир неча улуғ вакиллари тажрибаларини ниҳоятда синчковлик билан ўрганиш, уларнинг маслак, мағкура ва дунёқарашларидаги асосий фарқланишларни ёрқин билишни ҳам талаб этади. Бизда эса бундай малака ҳанузгача шаклланмаган. Шунинг учун Навоий шеърда "маъно" деганда нимани назарда тутган, қандай мақсадлар учун маъно сўзини ишлатган – ҳатто ана шулар ҳам илмда қаноатланарли даражада ҳал этилган деб бўлмайди. Натижада, буюк шоирнинг:

Иста йиртуқ жанда кийганларда маъни махзанин
Ким, бу янглиғ ганж ўлур ул навъ вайронлар аро, –

сингари байтлари ҳақида ё умумий ёки саёз ва тахминий фикр-мулоҳазаларни баён этишдан нарига ўтилмайди. Ваҳоланки, биринчи галда маъно-моҳият сирларидан шавқланиб, "маъно махзан"ларида пинҳон ётган ҳақиқатларни кашф этишга уриниб Навоийнинг санъат дунёсига йўл очиш мумкинdir. Маъно дейилганда биз, одатда, фикр, ғоя, тушунча, мазмунни англаймиз ва шулар асосида мулоҳаза юритамиз. Аҳли ирфон эса буларни бир рӯё деб билишган. Уларга кўра, маъно, энг аввало, вужудга ҳаёт бағишивчи рух. Маъно янгиланиши – бу руҳдаги янгиланиш демак. Калободийнинг ёзишича, "Рұх бадандаги бир маъно эрур ва бадан сингари махлукдир" ("Таъарруф", 100-бет). Бошқа бир тоифа сўфийлар нуқтаи назари бўйича, Оллоҳ билан қул орасидаги бир ҳолнинг кашф этилишига маъно дейилади. Аҳмад Яссавий:

Ё илоҳим, рўзи қилса, маъно олғил,
Маъно сўраб олған Ҳақни тобди, дўстлар, –

деганда худди ўша ҳолга диққатни тортган. Абу Наср Сарроҷ эса йўқлик ва борлиқ орасидаги сирни маънога нисбат беради. Хуллас, маъно калимаси шунга ўхшаш ўнлаб мазмун ва ҳақиқатни қамраб олганки, қадимда буни шеършунослар сингари зукко шеърхонлар ҳам яхши билишган.

"Маъно идроки ва мушоҳадаси учун яратилганларни истисно қилганда, аслида маъно йулини эгаллаш бағоят қийинdir", – дейди "Кашф ул-маҳжуб" муаллифи. Бу қийинчиликни у, энг аввало, икки турли түсик – ҳижоби райни ва ҳижоби ғайни билан алоқадорликда талқин қиласиди. Унингча, ҳижоби райни қалбнинг қорайиши, кўнгилнинг сиёҳликка бурканишидирки, биринчидан, ҳеч пайт ундан қутулиб бўлмайди. Иккинчидан, бундай кимсалар учун маъно эшиги ва йўллари доимо бекикдир. Шунинг учун маънени фақат сиртдан англаш ва унинг зоҳирига ёпишишдан бўлак бир иш уларнинг қўлидан келмайди. Навоий буларни "аҳли суврат" дейди. Суврат чегараланган, маъно эса

чексиз-чегарасиздир. Суврат ўткинчи, маъно боқий. Ана шу боисдан ҳам Навоий бутун умид ва маънавий фароғатни аҳли маънига қаратадики, улар аҳли фанонинг муқарраби ёки айни ўзиidlрлар:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
Ҳеч ор айлама гадолиғдин –

Ким, буларға гадолиғ ортуғдур
Аҳли сувратқа подшолиғдин.

Навоий талантли шоирларнинг ҳам энг талантлиси. Навоий фақат ёзишдамас, валоят ва орифликда ҳам ўзгаларга ўхшамайди. Султон Валаднинг қўйидаги сўзлари ушбу ҳақиқатни англашга яқиндан ёрдам беради деб ўйлаймиз: "Авлиёнинг шеъри энг аввало тафсири Қуръондир. Зоро, авлиё ўзларидан фано бўлиб, Ҳақ ила бақо бўлгандирлар. Уларнинг тирикликлари ва фаолият кўрсатишлари Ҳақдандир... Аксарият шоирларнинг шеърлари эса фикр ва хаёл маҳсулидир. Авлиёнинг шеъри шоирларнинг ўйлаб топилган, ёлғон, таъма, муболаға ила түқилган шеърларига ўхшамайди. Лекин валий шоирларнинг шеърларини ҳам улар ўзларининг шеърларида деб тасаввур қиласдилар. Билмасларки, ҳақиқатда авлиёнинг феъллари ва сўзлари Яратувчидандир, яратилмишнинг унда жойи йўқ..." ("Ибитидонома", бб-бет).

Хондамирнинг Навоий ҳақида:

Аз ақли ту ҳақоиқи тибён мубаййин аст,
В-аз қавли ту дақоиқи Қуръон муфассир аст, –

деган сўзлари юқоридаги гапларнинг айни бир тасдиғига ўхшайди.

Албатта, Навоий ҳеч қачон валийликни даъво қилмаганидек, ҳеч вақт сўзи ва шеърининг илоҳий робитасига урғу ҳам бермаган. Аммо у ўздан фано бўлиб, ҳақ ила бақоликка эришиш ҳоли, майл ва изтиробларини шеърларида бутун мураккаблиги или талқин қилган. Бунга ишонч ҳосил этиш учун Навоийнинг фано тўғрисидаги ва бевосита фано тушунчаси билан алоқадор фикр-мулоҳазаларини тадқиқ ва талқин этиш етарлидир. Фақат

бунинг учун ишни фанонинг тасаввуф таълимотидаги мавқеи ва маъноларини чуқурроқ билишдан бошлаш лозим бўлади¹.

Озарбойжон файласуфи Мирза Фатали Охундов Жалолиддин Румий ҳақидаги мақоласида "на ҳинд философлари, на ислом файласуфлари фано тушунчасининг мағзини оча олган"ликларини таъкидлайди. Дарҳақиқат, фано, яъни ўзлиқдан кечиб, бутун борлиққа қўшилиб кетиш ғояси дастлаб Будда томонидан илгари сурилган. "Инглизлар Ҳиндистонни мустамлакага айлантириб олганларидан сўнг Ғарб файласуфлари фанонинг асл мазмунини талқин этишга жиҳдий интилсалар-да, бунинг имконсизлигини тушундилар", – дейди Фатали Охундов ("Избранные философские произведения". С. 260). Бу фикрга ишонса бўлади. Зоро, фанонинг туб ва хилма-хил мазмуни динда эмас, тасаввуф заминида очилади.

Фанонинг тарихи, асл моҳияти ва илмий-назарий, фалсафий-ирфоний талқинларини билиш тасаввуф сир-асрорини зарур даражада англаш билан қарийб тенг туради, деса муболаға бўлмайди. Бу эса Шарқ тасаввуф адабиётига киришни анча осонлаштиради. Фано ва бақо калимаси зоҳир илми вакиллари орасида бир маънода, тасаввуф аҳли томонидан бошқа мазмунларда қўлланилган. Жонли ҳалқ тилида бу дунёда нима ўткинчи, нимаики бебақо бўлса, ҳаммаси фано ва фонийликка нисбат берилган, бунинг тескарисини тасдиқлайдиган нарса ёки ҳақиқатлар бақо ва боқийлик ўлароқ қабул қилинган.

Адабиётшунос олим, хусусан, тасаввуф адабиёти тадқиқотчиси фано муаммосини фақат адабий материаллар, яъни бадиий матнга таяниб ҳал қилишга ҳар қанча уринмасин, таҳминий фикр-мулоҳаза ва талқинлардан бошқа ҳеч қанақа натижага эришолмайди. Бу даъвони тасдиқлайдиган далиллар кўпайиб кетди. Улардан айримлари наинки адабиёт, балки тириклик ва инсон манфаатлари учун ҳам фойдасиз. Ахир, Навоий ижоди учун фақат илоҳий-тасаввуфий таълимот асос бўлмаганидек, шоирнинг адабий-бадиий мероси эмас, диний-

¹ Қаранг: Ҳаққул И. Занжирбанд шер қошида. Тошкент, 1989; Шу муаллиф. Тасаввуф ва шеърият. Тошкент, 1991.

ахлоқий фалсафаси муҳим, деган хulosани биз ҳеч пайт түғри дея олмаймиз. Ҳамма нарсанинг ўз ўрни, мезони ва мувозанати бўлади. Булар бузилса – моҳият бузилади, ҳақиқат зиён топади. Яна бир мулоҳаза. Жаҳон ва рус адабиётшунослигини имкон етгани қадар билиш, уларнинг тажрибаларидан сабоқ олиш керак. Лекин бошқа ҳалқ, бошқа дин, бошқа дунёқараш ва бадиий мулоҳадага асосланган адабиётга доир илмий-назарий фикрларни мумтоз адабиётимиздан олинган мисоллар билан мувофиқлаштириб, "янгилик" яратишга уринмаслик лозим. Бу ҳам тамали бўш, ҳар турли илмий терминлар билан қанчалик хасгўшланмасин, истиқболсизлиги сезилиб турадиган бир илмбозлиқдир. Узоққа бормасдан, фанонинг ўзини олайлик. Бу масалани холис ва ҳаққоний ёритиш учун, биринчи навбатда, Шарқ олимларининг қаламига мансуб асарларга мурожаат этиш зарур. Бу ўринда Жунайд Бағдодийнинг фано назариясига оид рисоласи, Калободийнинг "Таъарруф", Қушайрийнинг "Рисолаи Қушайрий", Ҳужвирийнинг "Кашф ул-маҳжуб" асарлари сингари ўнлаб китобларни эслатиб ўтиш мумкин. Бу қадимий манбаларни тилга олишдан яна бир мақсад: улардаги фикр ва талқинлар билан танишмасдан туриб, фано тушунчаси Европа шарқшунослигига кўпинча хотүғри ёритилганлиги, христиан, хусусан, ҳинд мистикасига дахлдор мулоҳазалар билан у бузиб шарҳланганлигига иқорор бўлишнинг иложи йўқдир. Аммо инсоф юзасидан, бундай чалғиши ва хатолар тарихан Шарқдан бошланганлигини ҳам қайд этиб ўтиш жоиз. Ҳужвирий "Кашф ул-маҳжуб"да бу ҳақида маҳсус тұхталиб, фанонинг ботиний маъносини англашда хатога йўл қўйган жоҳил сўфийларни танқид қиласди. Бу хато қараш неча ўн йиллардан буён бизда такрорланиб келаётган, сўнгги пайтларда субъектив мулоҳазалар билан бойитилган бир даъво, яъни фанофиллоҳ мақомида инсон ўзининг шахсини бутунлай маҳв айлаб, Оллоҳ илиа бирлашиб кетади, деган сафсатанинг айни ўзидир. Аслида, инсон ўз зотидан кечиб, башарий бурчини бир четга сурниб, Оллоҳ вужудига сингиб кетолмайди. Ҳақ ёки маърифат йўлчиси ҳалқ ишқини камолга етказиш, ҳалқقا том бир холислик, содиқлик иштиёқида

хизмат қилиш маслаги ила Ҳаққа интилади. Бир жиҳатдан, фано ошиқ ва ориф учун мақсад эмас, восита ва тажриба усулидир. Шу восита ва усул билан у ўзининг ахлоқини поклайди, руҳини тарбиялайди, тафаккур меҳнатиниянги босқичларга кўтарида, энг асосийси, башарий иродасига хос кучсизлик ва ожизликлардан қутулади. Шунинг учун ҳам Навоий ғазалларидан бирида:

Кўнгул фано кунжидин зўр бозу истарким,
Вужуд панжасини англамиш бағоят шах, –

дейди ва фанонинг кучига алоҳида урғу беради. Тарихий маълумотларга кўра, илк маротаба Абу Саид Харроуз фано ва бақодан баҳс юритиб, ўзининг тариқи, табиатидаги барча сирни шу икки калимада мужассамлаштирган экан. Умуман, мутасаввифлар ва тасаввуф адабиёти вакиллари фано ва бақодан сўз очиб, талқинга киришганда, албатта, Қуръони каримга асосланишган. Қуръоннинг бир неча суралари, жумладан, "Наҳұл" сурасидаги: "Сизларнинг ҳузурларингиздаги нарсалар фоний, Оллоҳ даргоҳидаги нарсалар боқийдир", – мазмунидаги оятлар фано ва бақо назариясининг тамалини ташкил этади. Бунда фақат умумий тарзда ўткинчидан абадийни фарқлаш ёхуд ажратиш майли эмас, балки яхсидан – ёмонни, ожизликтан – куч-қувватни, маънавий тубанликдан – юксакликни, бир сўз билан айтганда, барча ноқисликлардан – комилликни бехато фарқлаш истаги ҳам ўзининг ифодасини топган. Чунончи, абадиятни ўткинчиликдан ахтариш, фанолик шавқи ила боқийликни қўлга киритиш матлаби, Шарқ мумтоз адабиётининг сирли ва қизиқарли нуқталаридан бири бўлганлиги боис ҳам Навоий "менга ишрат ери – кунжи фано бас", деган.

Абу Наср Сарроғнинг таърифлашича, фано нафснинг ёмон сифатлардан халос бўлиши ва покланиши. Юзага келган гўзал ҳолга таслим бўлиш ёки унга тўсиқ бўлмаслиқдир ("ал-Лумаъ", 334-бет). Навоий ҳам ўнлаб байтларида фанони айни шу мазмун ва мақсадда талқин қиласди, фоний бўлиш, яъни нафсни поклашни ишқ ва висолнинг олий йўли сифатида тарғиб этади:

Фоний ўлғил, тиласанг васлки, бу йўлда эрур,
Хирқаву дафтару тасбеҳу мусалло офат.

Баъзи тадқиқотчилар фанони бир неча босқичга ажратиб тавсифлашган. Биринчиси, хулқдаги фано. Бу – ахлоқни нафсоний ва ҳайвоний завқ, лаззат ҳамда орзулардан халос айлаш. Иккинчиси, қалб ва руҳдаги фано. Бу – қалб ҳаётини бузадиган, руҳ латофатини емирадиган ҳис, түйғу, кайфиятларга барҳам бериш. Учинчиси, сирдаги фано. Бу – ишқ камолига халақит берадиган ҳамма даъво ва иддаолардан қўнгилни фориғ айлаш. Мана шулардан ҳар бирининг натижа ва ҳосиласи комилликдирки, Навоий деярли барча шеърларида бунинг жуда ибратли ва хилма-хил образли тасвиirlарини яратган. Навоий, ҳеч шубҳасизки, фано мавзуининг мураккаблигини ҳам, уни тушунишдаги фарқланишларни ҳам, айрим тариқатларда унинг ўлим билан чуқур боғланганлигини ҳам яхши билган. Шунинг учун мутафаккир шоир “Фавойид ул-кибар” девонидаги бир ғазалида:

Дединг: “Фано недурур?” Мухтасар дейин: “Ўлмак!”
Ки, шарҳини тиласонг, юз рисола бўлғусидур –

дер экан, масалага тор қарамаслик, юз рисолага сиғиши мумкин бўлган фикр-мулоҳазалардан хабардор бўлмоққа ҳам чорлаган эди. Чунки улуғ шоир девонларидаги фанога тегишли маъно ва түйғулар, “фано туфроғи”, “дайри фано”, “фано майи”, “фано майхонаси”, “фано қуюни”, “фано шоми”, “фано мулки”, “фанонинг фаноси”, “фаноий мутлақ”, “фаноий ишқ” сингари ўнлаб истиоравий иборалар мазмунини таҳлил ва талқин этиш учун ҳам бир эмас, бир қанча мўътабар манбаларга қайта-қайта мурожаат этиш лозимдир. Биз эса асосан луғатлардаги шарҳ ва изоҳлар билан чекланганлигимиз туфайли Навоий талқинларидаги фано ва фанолик сирларини моҳиятга мос равишда кўрсатиб беролмадик.

Фанонинг ҳам фаносин истагил васл эрса комингким,
Бу йўлда восил ўлмакнинг тариқи ушбуудур ушбу, –

дейди Навоий. Бундаги “фанонинг фаноси” нимани англаатади? Ўлим ёки Оллоҳга ўзни қурбон этишними? Бошқа нарсани – буюк бир завқ ичида қолган инсоннинг алам ва андуҳлардан тўла-тўқис йироқлашиш орзусини акс эттиради. Фано菲尔лоҳ мақомига етишиш – ҳаётга, инсоннинг ўз ҳамжинслари хизматига

қайтишининг янги йули. Бунда инсон шу даражада покланиб, орифлик, холислик, меҳр-муруват хислатларини шу даражада камол топтирганки, бундай зотлар учун ХИЗМАТ энг олий матлаб, муҳтоҷларнинг оғирини енгил қилиш – икки дунё саодати. Калободийнинг ёзишича, “Бундай кишилар ўзгаларни тарбия ва идора айлаш салоҳиятига соҳибдурлар. Чунки улар фано ҳолидан бақо ҳолига кутарила билганлар. Бу ҳолдаги тасарруфлари нафс туфайли эмас, Ҳақнинг сифатлари биландир”. Ана шу боисдан ҳам Алишер Навоий инсон эрки, ҳуррияти, шахснинг ўз сузи, иродасига ҳоким бўла олиш иқтидорини фано ва фанолик номи билан боғлиқлиқда талқин қиласди:

Фано майхонасида қил гадолиғ,
Десангким, бўлмайин сultonfa муҳтоҷ.

Фано ҳоли – инсоннинг ўз ботинида шакллантириладиган амалий дарвешлик. Бу дарвешликнинг тариқатга мансуб дарвешликдан фарқли ва афзал жиҳатлари кўп. Биринчидан, бунда дунёга таҳқир назари билан қаралмайди, одамлардан қочиб, узлатга чекинилмайди. Балки ўзидағи нафсоний, шайтоний ва ҳайвоний ҳирслар таҳқирланади, шулардан қочилади. Иккинчидан, қанчалик қийин ва машақкатли бўлмасин, инсон “қиёмати суғро” – кичик қиёмат дея аталган иккинчи маънавий туғилиш, яъни таъма, риё, нафсу ҳаводан буткул халос бўлган, фақат илму маърифатга сунадиган янги қудратли “мен”ига эришади. Учинчидан, олам ишқ, маърифат ва ҳақиқат нури билан мушоҳада этилади. Шу маънода фано ҳоли – ташқи таъсирларга берилмаслик, маломатда саломат бор, деган тушунчага амал қилиш ҳолидир.

Фано ва бақо – доимий равишда Навоийни қизиқтирган, инсон қисмати, ҳолати ва камолоти хусусида янги-янги фикрларни илгари суришга илҳомлантирган бир тушунча. Буни маҳсус тадқиқ этиш навоийшунослик учун ҳам фойда, ҳам янгилик бўлиши шубҳасиз.

“Ўзбек тили ва адабиёти” журнали, 2006, 1-сон

“РУҲ РАҲМОНИ ЭРУР...”

Алишер Навоийнинг ғазалларидан бирида шундай гап бор:

Дедим, назм аҳлининг сархайли ким бўлғай, деди ҳотиф,
Навоий бўлғай, улким сен тилайдурсен агар бўлғай.

Навоий ҳақиқатда ҳам шоирларнинг сардори – барча давр туркий шеъриятининг сultonидир. Алишер Навоий шеърияти санъаткорликнинг буюк мактабигина эмас, ҳақиқий мезони ҳамдир. Навоий ижод тажрибаларига таяниб адабиёт тараққиёти ҳақида мулоҳаза юритишимиз ёки “Шоир ким, унинг асосий хунари нима?” – деган суроқقا аниқ жавоб топмоғимиз мумкин. Мен гоҳо Навоий яшаб ижод қилган даврни ўзимча хаёлан тасаввур айлаб, Ҳазрат шеъриятининг ўқувчилари, мухлисларини бирма-бир кўз олдимга келтиришга уринаман. Улар кимлар? Энг аввало, шоирлар, ижодкорлар – Гўзаллик ва шеъриятнинг сир-асрорини ҳам, қадр-қимматини ҳам чуқур англай оладиган кишилар. Кейин илм аҳли, Навоийга олимларнинг – шоири, шоирларнинг – олими деб қараган, Навоийни илм-фанинг толмас муҳофизи, буюк маърифатпарвар ӯлароқ эъзозлаганлар. Яна бир тоифа: Навоий асарларида фалсафанинг энг мураккаб, энг дол зарб муаммолари ҳам шеър тили или бафоят гузал тарзда талқин қилинишига тан берган файласуфлар. Хуллас, Алишер Навоий шеърияти гулшанидан баҳрамандлик қўнгил эҳтиёжи булиб қолган мусавиirlар, муғанини ћофизлар, давлат ва ћокимият соҳиблари, Ҳақ йўлчилари – дарвеш, фақир, ориф ва ошиқлар, мадраса талабалари, дин ва шариат вакиллари, косиблар, хунармандлар, деҳқонлар...

Эҳтимол, бу қайдлар кимларгадир эриш туюлар. Лекин эриш туюлмаслиги керак. Оддий китобхонни қўя турайлик. Шоир – шоирнинг, ёзувчи – ёзувчининг ёзган нарсасини ўқимай қўйган замонда, ўқувчининг дид, савия ва ички талаб-

лари деярли унугасынан бир даврда, күпчиликнинг Навоийга қизиқиши сабаблари түғрисида үйласа асло заар қилмайди.

Дарвоқе, бундан бир неча йил аввал матбуотда "Навоий хослар шоири", деган бир фикр айтилган эди. "Хослар" – алоҳида тоифа демак. Одатда ахли тасаввуфга хослар дейилади. "Аъхос" – хосларнинг хоси, "хос" – сараланган кишилар жамоаси ёки маъни эранлари, "авом" – саводсиз ёхуд саводи паст оддий халқ, "аъом" – авом даражасига ҳам кўтарилимаганлар гуруҳи. Булар тасаввифий истилоҳлар. Шунинг учун на тасаввифий нуқтаи назардан, на илм, савия, маданият мезонига кўра Навоийни "хос"лар шоири дейиш ҳақиқатга мутлақо мувофиқ келмайди. Навоий шоҳнинг ҳам, гадонинг ҳам, ошиқнинг ҳам, орифнинг ҳам – ҳамма-ҳамманинг шоири. Навоий шеъриятидан ким нимани ахтарса, шуни топади. Фикран ва руҳан ким нимага талабгор бўлса, унда барчаси мавжуддир. Ҳатто золим ва жоҳил, нодон ва гумроҳ ҳам Навоий шеърларидан шифо топади. Чунки Навоий шеъриятида битта бош мақсад бор – комиллик. Битта сарбон туйғу мавжуд – комиллик туйғуси. Асосий биргина нур манбаи бор – ишқ:

Бўлмаса ишқ икки жаҳон бўлмасун,
Икки жаҳон демаки, жон бўлмасун.

Негаки икки жаҳоннинг ҳам мазмун-моҳияти ва садати шу ишқу ошиқлиқдадир.

Комиллик түғрисида сўз юритилган айрим қадимиий китобларни ўқигандан, комиллик мақоми замин одамига насиб этмайдиган бир юксакликка ўхшаб туюлади. Тұғри, комил инсон мартабасини эгаллаш сермашаққат – риёзат ва назоратни талаб этадиган иш. Тасаввифий мазмундаги комиллик шартлари янада оғирроқ. Лекин Навоий масалани мураккаблаштирмайди. Аксинча, ҳар қандай мураккаблик ва қийинчиликни осон ҳал қилиш йўли ёки усулларини кўрсатади. Шулардан бири, эҳтимолки биринчиси, комиллик даъвосини дилдан супуриб ташлаб ноқисликка нигоҳни қаратиш, яъни ўз нуқсонларининг мушоҳадасига киришиш:

Ноқис улдурким, ўзин комил дегай,
Комил улким, нуқсин исбот айлагай.

Ўз камолидин демас аҳли камол
Аҳли нуқсон ичрадур бу қилу қол.

Сенки нуқсон ичра комилсен, басе,
Олим ойтиб ўзни, жоҳилсен, басе, –

дейди шоир. "Нуқсон ичра комил"лик дегани нима? Бу – нафс панжасидан халос этилмаган ўзлик. Навоийнинг комиллик маслаги нафс ҳукмронлигидан бутунлай озод янги бир руҳоний "Мен" салоҳияти ва қудратига асосланади. Инсоннинг имони ва вижданини ана шу "Мен" ўз тасарруфига олмагунча, у ҳеч қачон комиллик завқига етиб боролмайди. Ҳурлик, эзгулик, ҳақиқат тўғрисидаги иддаолар шунчаки қуруқ гап бўлиб қолаверади. Шарқнинг буюк шоирларидан бири "Оллоҳни жуда очиқ кўришни истасанг, "Мен"ни жуда очиқ кўришга ўрган", деганда нафс учун "ўлган" руҳ учун ҳаёт бошлаган ўша янги "Мен"ни эътиборда тутган. Навоий бир ғазалида:

Руҳ раҳмони эрур, нафс эрур шайтони,
Иккисин бир-бирига қўшмоқ эмастур машрут, –

деркан, худди шу "Мен" тақдиди учун жавобгарликка чорлагандир. Инсон қисмати ва маънавиятида тасаввур этиб бўлмас ўзгариш, ғаройиб янгиланишлар ижодкори бўлмиш ушбу "Мен" хусусида сўзлашимизнинг яна бир сабаби бор. Азизиддин Насафий "Комил инсон" номли китобида ёзади: "Билгилки, комил инсон қуйидаги тўрт нарсага мукаммал шаклда эга бўлган инсондир. Уларнинг биринчиси – яхши сўз, иккинчиси – эзгу фаолият, учинчиси – гўзал ахлоқ, тўринчиси – илм". Бу тўрт нарсага эришган киши комил бўлиши мумкин, бироқ ҳурлик шавқини қўлга кирита олмас экан. Сабаб? Чунки у ҳали тарқ ва фано ҳолининг мададига муҳтождир. Чунки у яхши ахлоқ, яхши амал ва илмда нечоғлик илгарилаган бўлмасин, тўла маънода кўнгил тозалиги ва осудалиги, фориғлик ва холисликни умр мазмуни даражасига кўтармоқча қодир эмасдир. Хўш, нима қилиш керак? Фано "тажриба"сига таяниш, фано ҳолидан нажот кутиш лозим. Навоий ғазалларидан биррида бундай дейди:

Дединг: "Фано недурур?" Мухтасар дейин: "Үлмак!"

Ки, шархини тиласанг, юз рисола бўлғусидур.

Бизда фано шарҳида бирор рисола ҳам йўқ. Шунинг учун ўша мухтасар шарҳ: "Үлмак, йўқ бўлмак"дан бошқасини деярли билмаймиз. Ҳолбуки, Навоий девонларидағи неча юзлаб байтлар, бутун бошли ғазаллар фано талқинига бағишиланган. Мана, ўша байтлардан айрим намуналар:

Кирсанг фано тариқиға девонавор кир,
Ул важҳдинки, ақл бу йўлда ақиладур.

Ёки:

Фано майхонасида қил гадолиғ,
Десангким, бўлмайин сultonға муҳтоҷ.

Фано тариқининг бош талаби ва туб моҳиятини шундай шарҳлаш мумкин: инсоннинг ихтиёр ва иродаси – унинг сифатлари, бошқача айтганда, шахснинг сифатлари унинг ихтиёр ва иродасини ифода этади. Лекин ўзининг башарий иродаси билан у Ҳақдан ажралган. Яъни ирова ўртадаги ҳижоб. Демак, инсон ўз-ўзича ноқислик, ожизлик, кучсизликларини бутунлай енга олиш имкони ва иқтидорига эга эмас. У фоний нарсадан кечиб, боқийга эришмоғи лозим. Ҳақ иродаси ҳам азалий, ҳам қудратлидир. Илоҳий ирова эгаси бўлиш эса, юқорида айтганимиз, одамнинг барча махлуқотлардан буюклиги ва устунлигини намойиш этадиган қудратли "Мен"нинг туғилишидир. Шунинг учун ҳам Навоий:

Дема жоми фано ичра эзилмиштур ажал заҳри,
Навоий, жон бериб, ул жомни чекмақдур армоним, –

деб ёзган.

Маълумки, комил инсон тушунчасини тасаввупга биринчи бўлиб Муҳийиддин Ибн Арабий олиб кирган ва назарий жиҳатдан асослаб ҳам берган. Унингча, "Инсони комилдан юқори мукаммал бир мавжудлик йўқдир. Бу дунёда, инсонлар орасида камолга етишмаганлар ҳайвони нотиқа – улар

фақат сувратда инсондирлар, холос". Бу фикрлар беихтиёр Навоий бобомизнинг бир қитъаларини хотирга келтиради:

Аҳли маъни гуруҳида зинҳор,
. Ҳеч ор айлама гадолиғдин

Ким, буларға гадолиғ ортуғдур,
Аҳли суратға подшолиғдин.

Демак, "аҳли маъни" – комил инсонлар, "аҳли сурат" – комиллик насиб қилмаган кимсалар. Навоий шеърияти комиллик фазилати ва ҳақиқатларининг мислсиз бир бадиий қомуси. Биз энди унга мутлақо бошқача қараб, мутафаккир бобомизнинг шеър ва достонларини чуқур ва ҳаққоний ўқиб-ўзлаштиromoғимиз зарур.

"Ўзбекистон овози" газетаси,
2001 йил 8 февраль

“НЕ КЕЛТАК АЁН БҮЛДИ. НЕ КЕТМАГИМ...”

Навоий дин нуқтai назаридан – улуғ илоҳиётчи, яъни Художўй, фикр эътибори билан – буюк мутафаккир, мутлақо эркин мушоҳадали Шахс, ижодкорлик маъносида эса – санъаткор. Дин, тафаккур, санъат – булар Навоий шахсида ҳам, шеъриятида ҳам бир-биридан ажралмайди. Навоий ҳеч вақт яхшиликни ҳақиқатдан, ҳақиқатни гўзаллиқдан ажратиб талқин этган эмас. Навоийда ҳақиқат фақат ГЎЗАЛЛИК орқали юз очади.

Мана, дин масаласини олайлик. Дин – боқий таълимот. Диннинг абадияти ҳам, оламнинг абадий дини ҳам Оллоҳ ишқидир. Шунинг учун ориф одам ҳар бир улуғ диннинг “пойтахти”да Худо ҳокими мутлақлигини яхши билади.

Навоийнинг динга муносабатидаги бош нуқталардан бири, балким, биринчиси ана шудир. Навоий Руҳоният оламига йўл очувчи, бутун шеърияти давомида Оллоҳни идеал мавжудлик сифатида тасвирлаган санъаткордир. Эҳтимол, шу боисдан ҳам Навоий шеърларининг таркибида барча нарса илоҳийлашган. Шоир мисраларида “тимсол” ва “белги”лар ҳам Оллоҳдан хабар етказиб туради. Навоий шеъриятидаги Нур ҳусни мутлақ нуридир. Навоий ижодиётида ислом динининг таъсир қудрати ва улар ўртасидаги руҳий, ахлоқий, маърифий боғлиқликлар узоқ вақтлар давомида соҳталашибилиб, нотуғри талқин этиб келинганилиги ҳаммага маълум. Афсуски, ушбу масалани ўрганиш ҳозир ҳам тӯғри ва кенг йўналишини топгани йўқ. Мен бир мақоламда "...Алишер Навоийнинг кўпгина ахлоқий, ижтимоий, маънавий қарашлари ислом таълимоти билан боғлиқ. Лекин шунга қарамасдан, Навоийнинг ижодий тажрибаларини диний мезонда баҳолаш ёки уни диний ақидаларнинг тарғиботчиси сифатида улуғлаш мумкин эмас.

Чунки, Навоийнинг илҳоми ҳам, санъаткорлик мөхнатлари ҳам диний тушунчалар доирасига сифмайди", деган фикрни айтган эдим. Ўшанда дин вакилларидан бири бунга жиддий эътиroz билдириб, танқидий мулоҳазаларини матбуотда эълон қилди. Мен бу ерда мулоҳазага киришмоқчи эмасман. Қолаверса, Навоийни диндорлиқдан "қутқариб" қолиш ниятим ҳам йўқ... Демоқчиманки, ижод ва ижодкорлик психологиясини чуқур билмасдан туриб, санъат қонуниятлари, айниқса, унинг дунёни образли идрок этиш эҳтиёжларини ҳисобга олмай, Навоийнинг умуман динга муносабатини ҳаққоний баҳолаш мумкин эмас. Бунинг учун узоқдан далил-исбот ахтаришга ҳожат йўқ. Агар дунёни билиш масаласига диний томондан қарайдиган бўлсак, инсон дунёни тўлиқ билишдан ожиз. Уни батамом билиш эса Оллоҳга хосдир. Бироқ инсонга ҳам Оллоҳнинг илмидан зарра янглиғ бўлса-да, берилганлиги маълум. Шунинг учун инсон ҳам ўзига яраша нималарнидир билиш салоҳиятига эга. Лекин бу билиш мутафаккир инсонларни, аксарият, қониқтирумайди. Шунинг учун ҳам Навоий ҳаётда ўзини қийнаган барча муаммолар, изтироб ва дардларга, айтайлик, тўла-тўкис жавоб топганида:

Күёш йўқки, бир зарра моҳиятин
Топа олмади саъй ила фикратим.

Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим.

Не касби улум этти ҳал мушкилим,
Не тутти илик тақвою тоатим, –

дермиди? Алишер Навоий ҳақиқат ахтарувчигина эмас, балки унинг ижоди образли ҳақиқатнинг энг юксак намунаси, яъни мислсиз Мъериғат тажассумидир. Қайси жиҳатдан ёки қайси нуқтаи назардан Навоийга мурожаат этмайлик, мана шу моҳият доимо эътиборда турмоғи шарт.

Бизнинг классик адабиётимиз ҳозирги замон масалаларига бугунги ёзувчи, шоирларнинг асалларига қараганда аниқ, теран ва таъсирчан жавоблар бера олади. Шу жиҳатдан

ҳам Навоийга тенг келадиган санъаткор йўқ. Навоий туркӣ тил, туркий руҳият ва туркий тафаккурни шундай юксак чўққиларга қутарганки, буни фақат орзу қилиш мумкин.

Қушқа юнг маскан аро хушроқ дурур озодлиғ,
Бўлғанидан банд аро сайёди ипак доми била, –

дейди шоир бир ғазалида. Ҳатто қушга ҳам қарамлик ва кишаннираво кўрмаган шоирнинг инсон эрки ҳақидаги қарашларини энди ўзингиз тасаввур қиласверинг. Октябрь инқилобидан сўнг қуллик, қарамлик, қўрқоқлик, мутелик қон-қонимизга сингиб борган сайин биз Навоийнинг эркинлик фалсафаси, чинакам инсоний ҳурлик тасвириланган фикру туйғуларидан йироқлашдик. Биз Навоий олдида гүё баҳтилизни, ҳурлигимизни кўз-кўз этдик. Лекин зулм ва истибодод соат сайин бизнинг нодонлик ва жоҳиллигимизни кучайтиради, фикрий ва маънавий ҳалокат гирдобига тортди. Хулоса шуки, Навоийни бошқача ва қайтадан ўқиб-ўрганмоқ керак. Ана шунда қилинган анча ишлар нурсиз, ҳатто, аянчли бир тарих бўлиб қолажак. Бу эса ҳалқимизнинг ақлан, руҳан янги тарихга одим ташлаётганидан бир нишона бўлажақдир.

АЛИШЕР НИНГ ТУҒИЛГАН КҮННІ

Дунёнинг гўзаллиги, завқ-шавқи инсон билан. Одамсиз олам – ташландиқ бир маскан. Унда на файз, на қувонч ва сурур бўлади. Шунинг учун қанақа шарт-шароитда яшаб, қандай қийинчиликлар гирдобида вояга етмасин, инсоннинг туғилиши барибир қувончли ҳодиса. Ҳатто йўқсиллик ёки ўксиклик қўли билан вужуди йўргакланганда ҳам. Донишманд шоир Ғафур Ғулом:

Тұғилган күнимни эслай олмайман,
Ташаккур айтиса арзигули тонг, –

деганда нақадар ҳақ эди.

Эндиғина дунёга келган чақалоқ йиғиси нимадан хабар беради? Бахтданми, баҳтсизликданми, мардликданми ё жасоратданми, қўрқоқлик ёхуд хиёнатданми – буни ҳеч ким билмайди. Қисматида унинг нима битилган: эл-юрт қайғусида куйиб-ёниб яшашми ёки нағс ва шайтон қўғирчоғига айланиб, ўз қавмига кулфат келтиришми – буни ҳам ҳеч кимса аниқ башорат этолмайди. Аммо бир нарса ҳақиқат: энг нодон кимса ҳам бир доно, оқил фарзанд куришни орзу қилади. Ҳеч қайси кazzоб ва муттаҳам болам үзимга уҳшасин, менинг изимни боссин демайди. Ақл ва тафаккур, диёнат ва тўғриликнинг безаволлиги ҳам ана шунда. Ҳақиқат нури шунинг учун сўнмайди. Ростлик шунинг учун енгилмайди.

Ном танлаш, фарзандларига исм қўйиш – бу ҳар бир миллатнинг юксак мурод-мақсади, тарихга муносабати, келажакка не умид ила қарашига дахлдор ишдир. Ўзбеклар орасида Муҳаммад, Жалолиддин, Темур, Бобур каби номлар нега кенг тарқалган? Нега бизда Алишер энг азиз, энг севимли исмлардан? Чунки ҳар бир ота-она фарзандининг ана шу буюк зотларга уҳшashi ва улар ҳаётидан ибрат олишини истайди. Орзуга эса айб йўқ...

Биз Алишер деганда ҳам, Навоий деганимизда ҳам юракда фахр-ифтихор туйғуси уйғонади. Биз Навоий туғилган кунни халқимиз маданий-маънавий ҳаётидаги унутилмас сана сифатида қадрлаймиз ва нишонлаймиз. Чунки бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас.

Маълумки, Алишер ҳижрий йил ҳисоби билан ўн еттинчи рамазон ойи 844 – товуқ иили – милодий ҳисоб билан 1441 йил 9 февралда Ҳиротнинг Боги Давлатхона деган мавзеида таваллуд топган. Алишер туғилган хонадон Ҳиротнинг энг обрули, аслзода ва маърифатли оиласидан эди. Бу оиласа Алишер олиб келган қувонч, Алишер билан бирга туғилган орзудан келажакда илм, ирфон ва адабиёт оламида қандай кашфиёт, одамзод ақл-идрокини ҳайратга солгувчи қандоқ мӯжизалар пайдо бўлишини ҳали ҳеч ким хаёлга ҳам келтирмасди.

Алишер туғилган кун. Бу – Шарқда худди Низомий, Мавлоно Румий, ҳазрат Абдураҳмон Жомийга үхшаб ва бетимсол бир даҳо кўз очган қутлуғ кун. Энг хосиятли кун.

Алишер туғилган кун. Бу – худди Данте, Шекспир, Гёте, Пушкин ва Толстой бобоники каби башарият хотирасида ҳеч ўчмас, инсоният мавжуд экан, қайта-қайта эсланаверадиган шарафли сана.

Алишер туғилган кун чин маъноси ила шеърият ва тафаккур байрами. Шу куни каттаю кичик – боғча боласидан бошлаб, кексаларимизгача – ҳамма-ҳамма навоийхонлик – Навоий хонлик қилади. Минг-минглаб юртдошларимиз тилида Алишер Навоийнинг исми шарифи, дурдана фикрлари, шоҳбайтлари такрорланади. Қани эди бутун йил мобайннида шундай булса. Навоийни тушунадиган, севадиган, ҳаётни, замон ва келажакни мутафаккир бобомиз орзу этгандай мушоҳада этишга қодир узбекнинг сони янада ортса. Ижодкорларимиз, олимимиз Навоийга ворисликни чуқур билса... ўзлигини танишда ҳам, миллат туйғуси равнақида ҳам ўзбек ҳеч пайт ҳеч қайси халқдан камлик сезмасди. Чунки Навоий асарлардаги теран сўзлар, энг аввало, нафсу ҳаво, кибру риё оташини сўндиради. Навоийни ўқиш кишини ҳеч тенги йўқ мақом – ишқ ва одамийлик мақомига юксалишга илҳомлантиради. Бу эса энг асосийсидир.

“Халқ сўзи” газетаси, 2008 йил 8 февраль

ШАРХ ВА ТАЛҚИНИЯР

“ААРИМ БҮЛСА УЧУБ ҚОЧСАМ...”

Парим бүлса, учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор.

Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бүлмай,
Биҳамдиллах, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай,
Агар минг жон бериб билсанки, бир ғамдин нажотим бор.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзумдин ўётим бор.

Кечиб күздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға күз солмай
Бу дамким, күз саводидин қора, күздин давотим бор.

Тилар күнглум қуши анқодин ўтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Навоий, билки, шаҳ күнгли манга қайд ўлмаса, биллах,
Агар кавнайнға хошок ҷоғлиғ илтифотим бор.

Бу ғазал “Хазойин ул-маоний”нинг ilk девони “Ғаройиб ус-сиғар”дан ўрин олган (133-ғазал). Ирфоний руҳдаги ушбу шеърда сайри сулукдаги “фирор” – “қочиш”, тарқ айлаш ҳолидан сўз юритилган. Аммо унда илгари сурилган фикр ва истаклар тӯғри маънода тушунилса, шоирнинг ўқувчига етказиши кузлаган асосий мақсади умуман очилмай қолаверади. Шунинг учун бундай ғазаллар таҳлилида шарҳ ва изоҳга ҳам кенгроқ ўрин ажратилади.

Айрим ғарб олимлари ва уларга эргашган ўзбек олиму ёзувчилари халқимиз мустақилликни қўлга киритгунинга қадар тасаввуфни ташқи дунёдан узилиш, қочиш, янада аниқроғи, оламни тарқ айлаш ҳаракати деб қоралашган. Уларга кўра, наинки Ўрта Осиёда, балки бутун Ислом дунёси-

да тасаввуф сиёсий, иқтисодий ва маънавий таназзул билан бирликда майдонга чиқсан. Баъзи олимларимиз тасавввуфни бир тушкунлик, мискинлик фалсафаси дея баҳолашган. Ваҳоланки, инсоннинг ташқи дунё билан алоқадор ҳирс, ҳавас ва нафсоний орзуларидан воз кечиб, ўзининг сийратига йўналиши, тушкунлик ёхуд мискинлик билан изоҳланадиган бир нарса эмас.

Бир қанча шарқшунослар тасаввуфнинг келиб чиқишини эски Юнон, Ҳинд, Эрон, Христиан динларига этиб тақайдилар. Бу қарашни тұла маъқуллаш түғри эмас. Чунки тасаввуфнинг туб замини ва бош асоси Исломдир. Бу фикр аввало Қуръони каримга тегишли бўлса, иккинчидан, Ҳазрати Пайғамбар (с.а.в.)нинг шахсий ҳаёт тарзлари ва ҳадисларига алоқадордир.

Дунёнинг фанолигини билиш, шу боисдан унга кўнгил бериб, бутга айлантирмаслик, ўтар дунё юмушлари одамни Оллоҳдан йироқлаштиришига ишонч – аслида булар тасаввуфдаги исломий асослар эди.

Хорижлик баъзи олимларнинг фикр-холосалари бўйича, ташқи борлиқ – зоҳирий оламни инкор айлаш туркий адабиётга Эрон йўли орқали Ҳиндистондан кириб келганлиги эҳтимолдан унча холи эмас. Буддизм инсоннинг беш туйғу аъзоси билан идрок қилинадиган зоҳирий оламни бир ваҳм деб ҳисоблаган. Дарвоҷе, бутпаратлар инсон баҳт-саодатини йўқлиқдан ахтаришган.

Бироқ тасаввуфдаги фано ва таркидунёчилик тушунчалигининг бунга деярли алоқаси йўқ. Шарқ шоирларининг дунё баҳсидаги шеърларини ўқиб, бир холосага келинса, дунё – инсоннинг эрку ихтиёрини чеклаб-чегаралаб ташлайдиган муҳташам бир қафас. Оламда қанча ёмон, нодон, тубан ва ёвуз кимсалар бўлса, барча-барчасининг раҳнамоси, муҳофизи, "иш бошқарувчи"си шу маккор дунё. Алишер Навоийнинг кўрсатмасига кўра, "дунё аҳли дунлари"дан қутулишнинг бирдан-бир чораси, барча чиркин қилғиликларнинг "доя"си ўша нобакор дунёдан бутунлай қутулишdir:

Кимки дунё аҳли дунларидин тилар бўлғай халос,
Шарт эрур аввал видоъи дунёйи дун айламак.

(“Наводир уш-шабоб”, 333-ғазал).

Мавжуд дунё ичида яшаб, ундан муносабатни узиб, воз кечиши ҳазилакам мاشақат эмас. Лекин тасаввуфда бунинг "хилват", "узлат", "уруж" деган "тажриба" йўллари топилган.

Навоий бир ғазалида:

Муҳандисе топаю эгнима қанот ясатай,
Учуб ҳавосида қушлар аро ўзумни қотай, –

дейди.

Албатта, қанот ясаб, қушлар сафида одамни парвоз эттирадиган муҳандис ҳаётда умуман бўлмаган. Бироқ Исо алайҳиссаломнинг уружи руҳоний сайри сафар соҳибларига инсон қанотсиз ҳам кўкка кўтарила олади, деган бир ишончни пайдо қилган. Шунинг учун шоир:

Парим бўлса, учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор, –

дэя қушга айланиб халқу халойиқдан йироқлашиш орзусини изҳор этар экан, айни пайтда Исо Масиҳ ила ҳамнафас бўла олиш сабабини ҳам изоҳлаб ўтади:

Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай,
Биҳамдиллаҳ, тажарруд бирла ҳимматдин қанотим бор.

Ҳар қандай буюк санъаткорнинг шеърида сўз ё ибора унинг ўзи ифодалашни кўзлаган фикр ва туйғудан баъзан бир неча ҳисса кўпроқ маъно ва ҳисни акс эттиради. Чинакам шеърнинг ғоявий-бадиий таркибида ҳамиша нималардир сир бўлиб, қандайдир маъно яширин қолишининг бир сабаби ана шу. Бу сир ва "пардаланган" маънони энг зукко шеършунос ҳам тўла ёритиб беролмайди. Чунки сўзнинг мажозий моҳиятини барча ранги ва оҳанг товланишлари билан ўқувчига етказиш, ҳар қанча уринмасин, унинг қўлидан келмайди. Ҳақиқий шеър матн таркибига бирданига бир неча рамзий мазмунларни мужассамлаштирганлиги туфайли ҳам уни ҳар ким ҳар хил қабул қиласиди ва билим-савияси даражасида таҳлил ё изоҳлашга уринади. Тасаввуфий шеър матнига келганда аҳвол янада мураккаброқ. Лирик қаҳрамоннинг "Чиқиб бу дайрдин Исоға невчун ҳамнафас бўлмай", деган гапи орифлик ҳолини фаҳмлайдиган кишида бирор эътиroz туғдирмайди. Тахайюл

ва тасаввур бандасини Оллоҳ даргоҳига етказганда, күнгил қуши нега Исонинг ёнига қутарилмасин?

Бу саволга “Кутарилади...” дея нуқта қўйиш ҳам мумкин. Унда Навоий таъкидлаган “тажарруд бирла ҳиммат” масаласи очилмай, шарҳ ё талқин бошқа томонга бурилиб кетади. “Навоий асарлари луғати”да тажарруд – алоқасизлик, четлашиш, ҳамма нарсадан кечиш, ёлғизлик мазмунидаги изоҳланган. Агар шу изоҳга таяниладиган бўлса, шоир кўзда тутган “қанот”нинг бири ёлғизлик, иккинчиси, ҳиммат, дейиш лозим бўлади. Ёлғизликка юз бериш, сўққабош яшаш, ҳамма нарсадан алоқани узиш, бирорга яқин йўламаслик – шуларнинг бари ёлғизлик дегани бўлади. Навоий Исоий Руҳуллоҳни эслаганда мужаррад, тажрид, тажарруд сўзларини тез-тез тилга олади:

Ул қуёш васлин тиларсен, бўл мужаррад, негаким,
Кўкка Руҳуллоҳни еткурган анинг тажриди дур.

Яъни: маъшуқи азал висолига етишишни истасанг, уйланмай якка-ёлғиз бўйдоқ яша. Чунки Ҳазрати Исони Оллоҳга юзлаштирган унинг ёлғизлиги эди. Олимлар орасида юқоридаги каби байтларни худди шу мазмунда шарҳлаганлар ҳам бор.

Хўш, Навоий олий висол ё камолга етишишни истасанг, эл-юртдан ажралиб, оила қурмай, бола-чақасиз танҳоликда кун ўтказгил деб тарғибу ташвиқ қилиши мумкинми? Йўқ, албатта! Мавлоно Румийнинг ўғли Султон Валад “Маориф” китобида ёзади: “Бир инсон башарий сифатлардан қутилиши билан, яъни “улмасдан бурун ўлимга етишиши” ҳамон дengизга юзлашган бир малакка айланади. Албатта, бу мартабага юксалган зотлар ҳам еб-ичади, ухлайди ва оила қуради. Чунки Ҳазрати Пайғамбар ҳам “Никоҳ суннатимдир”, деб айтганлар”.

Поклик, тоқлик маъносида Навоийнинг Ҳазрат Иса га бир ўхшашлиги бўлса-да, лекин Пайғамбар суннатига қарши ҳатто шунчаки имо-ишорат ҳам буюк шоирнинг хаёлидан кечмаган. Навоий қайси жанрдаги шеърида тажрид, мужаррад ё тажарруд калимасини ишлатмасин, истилоҳий мазмунга асосланган.

Тасаввуфий истилоҳда тажрид – шаҳватдан йироқлашиш, күнгил ва руҳга қарши ҳар қанақа тубан даъвони тарқ айлаш, мосиводан қутилиш демак. Тажрид олами, аслида севмоқ, севилмоқ, қалбни ишқ-муҳаббатдан бошқа ҳамма нарса-

дан халос айлаб илоҳий мушоҳада билан яшаш. Тасаввуф шайхларидан бири "Тажрид Ҳақнинг ҳар нарсадан айрилиб тоқ қолиши ва қулнинг ҳам ўзига тегишли ҳар нарсадан узоқлашуви"дир, дейди. Демак, ошиқнинг тажрид ҳоли – мосиводан тамоман йироқлашиб, Оллоҳга яқинлашуви, илоҳий тажаллийларни томоша айлаши эди. Энди ҳиммат хусусида. "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да ҳиммат икки маънода шарҳланган: 1. Бирорга қилинадиган яхшилик, марҳамат, ёрдам, саховат, олижаноблик. 2. Бирор ишни бажариш учун астойдил ҳаракат қилиш; тиришқоқлик.

Тасаввуфда бу калима ҳам хусусий маъно билан бойитилган. Ибн Арабий уни комил инсон қалбидаги илоҳий қувват, сидқ (ҳақиқий сезги) мазмунида ишлатиб, туғма ва кейин ўзлаштирилган ҳиммат дея иккига ажратган. Шунингдек, аҳли маърифат ҳимматни оламдаги ҳар бир ҳаракат ва ўзгаришнинг сабаби бўлмиш яширин куч-қувват деб ҳам билишган.

Шундай қилиб, улуғ шоирнинг тажарруд билан ҳимматга алоҳида урғу беришида ўзга бир мақсад ва ҳақиқат "парда" ортига олинган экан.

Ҳақиқий ишқ аҳлиниң иқрори бўйича "Қай ерда тинчлик бўлса, Ҳақ или бирлик бўлар". Халойиқнинг ўткинчи манфаатларга дахлдор машмаша ва ғавғолари ана шу хаёлий бирлика халал беради.

Халойиқ суҳбатидин минг ғамим бордурки, муфт ўлғай,
Агар минг жон бериб билсанки, бир ғамдин нажотим бор.

"Халойиқ суҳбатидин минг ғам" исканжасида қолган киши нажот тилаши табиий. Аммо бу "минг ғам"дан биттасида ҳам нажот йўқ.

Чекиб ағёрдин юз жавру тортиб ёрдин минг ғам,
Не ўзга халқдин ғайрат, не ўзумдин ўётим бор.

Биринчи мисрада гап ёр ва ағёр ҳақида. Ағёр – душман ёки ғаним. Ундан юз жавр келган бўлса, дўст минг ғам ёғдирган. "Рақиб", "ағёр" деганда салбий қиёғадаги бир нобакор инсон тўғрисида ўйлашга биз қунишиб қолганмиз. Ваҳоланки, тасаввуф адабиётида "рақиб" ва "ағёр" ҳақидаги фикрларнинг кўпчилиги нафсга доирдир.

Юнус Эмро бир шеърида "Тұрт кишидир йұлдошим...", дейди. "Ул тұртнинг бири – жон, бири – дин, бири – имон". Хүш, охиргисичи? Мана, әшитинг:

Бири нафсимдур душман,
Анда савашиб қолдим...

Заҳириддин Мұхаммад Бобур ҳам "Шаҳвату нафс қавий душмандур", "Нафс ёғисини мағлуб этгил", нафс "Душманедур агарчи үтру әмас, Лек бир лаҳза сендин айру әмас", – дея огоҳлантирган.

Навоийнинг "Чекиб ағердин юз жавр..." дейиши, бу үринде, "нафси золим"га тегишли. Нафсни енгиш – "үзлик иморати"ни бузиш дегани. Акс тарзда "Не үзга халқдин ғайрат, не үзимдин үётим бор", – дейиши даражасида баландлаш имконсиздир.

Кечиб күздин ёзай бир хатки, даҳр аҳлиға күз солмай
Бу дамким, күз саводидин қора, күздин давотим бор.

Нега күздин кечиб "бир хат" ёзиш керак? Фақат "даҳр аҳлиға күз солмаслик учунми? "Жон күзи" Ёрни күриб, "Дил ондин хабар" бергач, ҳусн шавқи жон ичидан жой олиб, "күнгилни арш" айлади. Бу – ботин күзнинг очилишидирки, шоир айтмоқчи, "Ботин күздир Дүстни күрган, Бу зохир күз ёбондадур..." Навбат-даги байтда айтилган истак эса янада шиддатлироқ:

Тилар күнглум қуши анқодин үтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.

Бу икки мисрада фано водийсига сайр эътиборда тутилган. Чунки анқо қушидан ҳам "нори юз водий"га үтишга аҳли фаногина қодирдир. Бир үринде Навоийнинг үзи бунга гувоҳлик ҳам берган:

Уруж истар эсанғ бу дайр ичинда фоний үлғилким,
Малак узра қадам босиб үтар аҳли фано густох.

Демак, анқо манзилидан ҳам юз водий нари сайр этарга шеър қаҳрамонининг соботи етарли.

Ғазалнинг сүнгги байтини үқиймиз:

Навоий, билки, шаҳ күнгли манга қайд үлмаса, биллаҳ,
Агар кавнайнға хошок чөғлиғ илтифотим бор.

Ниҳоят, бош муддао айтилди: шоҳнинг кўнгли шоирга мойилмас. Шунинг учун икки дунёга ҳам "хошок чоғлиғ" унинг илтифоти йўқ. Ушбу ғазал шоирнинг йигитлик пайтида яратилганига таяниб, профессор А.Ҳайитметов ўша шоҳ ҳақида шуларни ёзганлар: "Навоийга душманлик назари билан қараб, Ҳиротда унга кун бермаган золим Абу Саид эди. Унинг даврида Навоий Ҳиротда ниҳоятда қийналиб, бир пулга зор бўлиб, туришга уйи, ейишга овқати йўқ ҳолда яшайди... Ҳиротдаги хушомадгүй феодаллар подшонинг Навоийга муносабатининг ёмонлигини билиб, унга нисбатан яхши қарамаганлар. Натижада, шоир юқоридаги ғазалда (*биз таҳлил қилганимиз ғазал назарда тутилган* – И.Х.) тасвиirlangan аҳволга тушган ва охири Ҳиротдан кетиб қолган". Ғазалдаги умумий руҳ, мистик кечинмаларнинг бағоят қуюқлиги, сўз ва оҳанг ва ифодадаги маҳзунлик шундай холоса чиқаришга асос беради. Аммо ғазалнинг туйғу ва маъно таркиби бошқа мулоҳазаларни илгари суришга ҳам монелик қилмайди.

Ғазалларидан бирида Навоий шоҳга мурожаат этиб, ўзни "ўздин улуғроқ шоҳга ҳожатманд" билишга чақирган. Бу шоҳ – Оллоҳ. Ғазал хотимасида шоҳи оламдан марҳамат кутилаётир. Мутасаввиф шоирнинг икки дунёни ҳам хошок қадар назарга илмаслик ҳолини бир золим подшоҳга муносабат илиа чекланса, ғазалдаги илоҳий-фалсафий моҳият ўз-ўзидан йўққа чиқади.

Югурма ризқ учун, не етса Ҳақдин англаким, комил
Не келтургил демиш, не ғайбдин етганни қайтармиш.

Навоий энг мушкул аҳволда ҳам шу эътиқодга содик қолганлиги ва Тангридан бошқасидан қўрқиши, шафқат ё марҳамат тилашни гумроҳлик ҳисоблагани шак-шубҳасиздир.

“ҚАРО ҚҮЗУМ ҚЕЛУ ...” [Бир байт таҳлил]

Алишер Навоий шахсиятда беназир Инсон, шеъриятда такрорланмас санъаткор. Навоийнинг деярли ҳар бир сўзи ва сатрида англаш ҳаяжони, гўзаллик ва нафосат завқи ёлқинланиб туради. Улуғ шоирнинг шеърлари қанчалик пухта ўрганилиб, нечоғли ҳаққоний ҳис этилса, ўқувчининг мушоҳада имкони ва имтиёзи ҳам ўшанча кенгайиб, бойиб боради. Навоийнинг ижод йўли, энг аввало, Кўнгул ва Руҳоният йўли. Навоий ҳаётга кўнгил нигоҳи билан назар ташлар экан, маъно, туйғу, таассурот, тасвир – ҳамма-ҳаммасини ё дард, ё изтироб ёки ҳолат орқали албатта кўнгилга боғлади. Унинг “Не назмики ўтлуғ кўнгулдин чиқордим...” дейиши ҳам шунчаки гап эмасди. Бундоқ қаралганда, Навоий ҳам ўтмишда яшаб, ижод этган шоирларга ухшаб анъянавий мавзу ва усулларда қалам юритган. Лекин энг эски фикр, энг кўп такрорланган маъно ва тимсоллар ҳам Навоийнинг ўша ўтлуғ кўнгли нафасидан янгилangan, руҳоний қуввати туфайли ўзгача жозиба касб айлаган. Масалан, кўз тимсолини олайлик. Кўз инсон вужудининг гўзал аъзоси, гўзалликнинг характерли бир белгиси. Инсоннинг ич оламига ҳам, зоҳирий дунёга ҳам бориладиган барча йўллар кўздан бошланади. Кўнгил ойнаси ҳам кўздир.

Халқ оғзаки ижодиётида, мумтоз шеъриятимизда кўз таърифига бағишлиган неча юзлаб байт, бир-биридан жозибадор қиёс ва ташбиҳларни учратиш мумкин. Кўзниң биргина сифати – қаролиги орқали ошиқликнинг қанчадан-қанча кайфият ва ҳолатлари ёритилиб берилган. Ошиқлининг хаёлини ўғирлаган, қалбга сеҳр оловини ёқсан, ҳижрон ва айрилиқ кунларида умид юлдузи бўлиб порлаган, хоҳласа жаллод

үлароқ жон олган худди ўша қаро күзлар бўлган. Севгилининг кўзи ҳамиша сеҳр кучига соҳибdir. Унинг айнан қаролиги ишқ аҳлини нима офату балоларга мубтало қилмаган дейсиз? Навоий рубоийларидан бирида мана нима деб ёзган:

Лаълингни қилиб нуктасаро, эй қоракўз,
Ишқ аҳли ҳаётиға яро, эй қоракўз.
Чекма яна сурма кўз аро, эй қоракўз,
Эл қониға қилма кўз қаро, эй қоракўз.

Сеҳру жоду, нозу ишва, ҳаё ва назокат "гулшани" бўлмиш зебо кўз, чашми шаҳлога ақл, рух, кўнгил ва хотир ҳам шайдодир. Шайдолик эса ҳаракат ва олий мақсадга интилиш демак. Навоийнинг кўз ҳақида кўп ёзиши, кўз тимсолига қайта-қайта мурожаат қилишининг туб сабабларидан бири мана шудир. Аммо асосийси эмас. Навоий мажоз ва тимсол сифатида кўздан илоҳий ишқ, ирфоний ҳақиқатлар моҳиятини ёритиш учун ҳам ниҳоятда моҳирлик билан фойдаланган. Шоирнинг машҳур "Қаро кўзум" ғазали шу фикрнинг жуда ёрқин бир далилидир. Мана ўша ғазал матлаъси:

Қаро кўзум келу мардумлуғ эмди фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.

Инсон кимнидир қаттиқ соғиниб, соғинч қўмсашга дўнгандা, унинг юрак қаъридан хаёлий мурожаат отилиб чиқади. Шунда вақт, масофа, айрилик деган нарсаларда гўё ҳеч қиймат қолмайди. Яъни тасаввур ва тахайюл воқеликдан устун келади ва одам кўнгил тилидан ўзга бир тилда гаплашишни истамайди. Шу маънода Навоийнинг байтида дил-дилдан марҳамат тилаш, ёлвориш, дийдорталаблик ҳоли уйғуллаштирилгандир. Биргина сўз билан буни ёр чорлови деса ҳам бўлади.

"Мардумлуғ", "фан", "мардум" калималарини айтмаса, байтдаги қолган барча сўзлар кўпчиликка тушунарли. "Навоий асарларининг изоҳли луғати"да мардумлиғ: 1. Одамлик, инсонлик; сахийлик, ҳиммат, ҳимматлилик, одамгарчилик. 2. Кўзда ўрнашиш, кўз олдида туришлик. Мардум: 1. Одамлар, кишилар; 2. Қарочиғ деб изоҳланган. Фан сўзининг қўшимча маъносига

ҳам изоҳ берилган. Демак, луғатга мурожаат қилган ўқувчи На-
войй сўзларини тахминан мана бундай мазмунда қабул этади:
"Эй гўзал ёрим (ёки, эй азиз дўстим), одамийлик марҳаматига
амал айлаб мени ҳам энди бир суроғла. Мен сенинг дийдоринг-
га шу қадар муштоқманки, келгилда кўзум қарочиғида одамга
ўхшаб қарор топгил. Токи жудолик, меҳрсизлик жафосини мен
бошқа тортмай". Шеърхонга ана шу моҳият: одамнинг одам учун
зориқиши, кўз кўрмагунча, қўнгилни тинчтииш қийинлигини
англаш муҳимдир. Қолгани завқ, савия, билим даражасида ҳал
бўлаверади. Мабодо хатога йўл қўйиб, ниманидир у нотуғри
тушунса ҳам бундан кўпчиликка зиён етмайди. Аммо шеършу-
нос чалғиса, неча юзлаб кишилар чалғиши, ёлғон ва уйдирма
онгдан онгга ўтиб давом топиши мумкин. Наинки шоир, балки
ўқувчи манфаати учун ҳам бу ёмон, албатта. "Қаро кўзум" шарҳи
ва талқинига бағишлиланган қатор мақолалар эълон қилинди. Улар
орасида ғазал ниҳоятда жунлаштирилгани ҳам, ақл ва мантиқа
тамоман мувофиқ келмайдиган фикр-мулоҳазалар қалашиб кет-
ганлари ҳам бор. Филология фанлари доктори Н. Жумахўжа "Қаро
кўзум..." ғазалининг қиёсий таҳлили" номли мақоласида "Қаро
кўзим" ундалмаси дунёвий маънода "севикли, гўзал маҳбуба,
ёр", "дўст"ни англатса, "илоҳий мазмунда у Оллоҳни ифодалай-
ди", дейди. Наҳотки, шу гап рост бўлса? Мана бу сўзларни ўқиб,
ўқувчи нимага ишониб, нимага эътиroz билдиришни ҳам бил-
май қолади: "Сўфий учун ўз нигоҳида, қорачиғида илоҳий нур
жилваланиши, оламни шу муборак нур орқали кўриши олий
бахт, Ҳақ васлига мусассарлиқдир. Сўфийнинг илоҳий маъшуқни
"кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил" дея чорлаши асл
моя билан бирлашиш, қовушиш, уни ўзига сингдириб, ўзи унга
сингиб кетиши – ваҳдати вужуд истагидир"¹.

Лоф десангиз бу – лофга, сафсата десангиз – сафсата-
га ўхшамайди. Аммо унда лоф билан сафсата, тахмин билан
уйдирма қўшилиб-қоришгани аниқ. Аниқлиги шундаки,
сўфийлик тарихи мобайнида "қаро кўз" ибораси мазмунан
Оллоҳни ифодалайди, дейилмаган. Ҳеч бирор юқоридаги
сингари сунъий мулоҳазалар тўқиб, "кўз"ни ўзича идеал-

¹ Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. Тошкент, 1996. 22-бет.

лаштиrmаган ҳам. Аксинча, тасаввур бүладими, таърифу тавсиф бүладими ёки бошқасими – барыда ақл ва ҳақиқатга мувофиқлик талабидан чекинилмаган.

Имом Газзолий "Мишкот ул-анвор" ("Нурлар қандили") асарида кўзнинг асосий хусусият ва фазилатлари билан бир қаторда, унинг қусурларидан ҳам баҳс юритади. Улардан биринчиси, кўз бошқани кўради, аммо ўзини куролмайди. Иккинчиси, кўз ўзига яқинни ҳам, узоқни ҳам кўришга қодир эмас. Учинчиси, кўз парда ортини кўриб билмайди. Тўртинчиси, кўз ашёнинг ташқарисини, яъни уст томонини кўради. Бешинчиси, кўз борлиқларнинг ҳаммасини эмас, айримларинигина кўришга қодир. Олтинчиси, товушлар, ҳид ва лаззатлар, хуллас, идрок туйғулари кўз учун бутунлай бегона. Ва ниҳоят, кўз каттани кичик, торни кенг кўргани боис унинг хатолари кўп бўлади. Бас шундоқ экан, қайси сўфий кўз ёки кўз қарочиғи воситасида "асл моя билан бирлашиш, қовушиш"ни ўйлаган дейсиз? Ахир, бу шурлик сўфийнинг устидан кулиш ва таҳқирлашга асос бўладиган бир бемаънилик-ку! Мумтоз шеъриятда қўлланилган сўз, ибора ва атамаларнинг истилоҳий, рамзий-мажозий маъноларини эски илмий, тарихий, адабий манбаларга таянмасдан, у ё бу шоир яшаган давр одамларининг фикр-қарашлари билан ҳисоблашмай, уларни биз тўғри изоҳлашга эришолмаймиз. Акс тарзда шарҳ ва талқинлар шеърхонни адабий матн моҳияти ва гўзаллигидан йироқлаштиради, холос. Бир қудсий ҳадисда Оллоҳ номидан "Мен қулимнинг кўргувчи кўзи бўлурмен ва ул қул менингла кўрур", – дейилган. Бу ва бунга монанд фикрлар зинҳор-базинҳор кўзни Оллоҳ ила мувофиқлаштиришга изн бермайди.

"Кўз қуёшга тикила бошладими, – дейди Маҳмуд Шабустарий, – қамашади, қораяди, ҳеч нимани кўрмай қолади. Аммо сен шуни билгилки, қоронғулик Тангри Таоло зотининг нуридир. Обиҳаёт ана шу қоралик ичиди эрур". Қора рангнинг, Алишер Навоий сўзлари билан айтганда, муборак ранг ҳисобланиши, соч, қош, кўз, холнинг қоралигини таъкидлаш ё таърифлаш иштиёқининг замини ана шундадир. Оллоҳ ва инсон муносабати, бирлиги, илоҳий васл ҳолатлари ҳақида, тўғрими, нотуғрими, буни зарур миқёсда ўйлаб кўрмасдан гапиравчилар кўпайиб қолди.

Ваҳоланки, сайри сулук йўларини кечиб ўтган орифларнинг эътирофига қўра "Оллоҳ қалбларга кирмайди. Қалблардан жой оладигани Оллоҳга имондир. Уни тасдиқдир, тавҳид ва маърифатдир". Навоий "Қаро кўзум, келу мардумлуғ эмди фан қилғил", дея мурожаат ва даъват айлаган Шахс дин, маърифат, ишқ, аҳлининг пири комили эди. Шоир бу улуғ зотдан "мардумлуғ" тилаганда ундан етадиган безавол файз, бақо қулфларини очадиган маслак ва маърифат нурини назарда тутганди. "Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил", дейилгани билан ҳеч ким, ҳеч қачон бировнинг кўзига кириб олиб, муқим ўрнаша қолмайди. Шунинг учун кейинги мисрадаги фикрни тўппа-тўғри тушуниб, "Ватан" сўзида "ботинан қўним, сукунат, ҳаракатсизлик, истиқомат" маъноси мавжуд демаслик керак. Негаки, ўтмишда калиманинг қуидаги каби истилоҳий изоҳлари ҳам берилган: "Ватан – қулнинг ҳол билан энг охирда эришгани ва қарор топгани (маънавий) юртдир. Зеро, "Киши фалон ҳолга етди, фалон мақомга юксалди" дейилади. Жунайд шундай дегандир: "Оллоҳнинг шундай қуллари бордурки, бир қанча мақом (ватан)ларда кезурлар..."² Демак, Навоий қўллаган "ватан" сўзида "сукунат", "ҳаракатсизлик"ка ҳатто ишорат ҳам йўқ. Ишқ ва маърифат аҳли онгидан Оллоҳ оламга комил инсон кўзи билан қарайди ва борлиқни унинг нигоҳи билан кўради, деган тушунча муқим ўрин эгаллаган. Шу боис Ибн Арабий "Оллоҳни фақат ўзининг кўзи билан кўришга умид қилган кимса жоҳил ва пардаланмишdir", дейди. Маърифат ва орифлик тарбияси шу жоҳиллик, шунаقا ҳижоб оғатидан қутулиш учун жуда-жуда зарурдир. Биринчидан, инсон кашфу каромат идда-оларидан халос бўлади. Иккинчидан, назар ва мушоҳадада адашувлардан сақланади. Навоий эса комилларнинг сарвари, энг буюқ муршидларнинг ҳам маҳбубига қаратса, "Кўзум қаросида мардум киби ватан қилиғил", дейдики, бу "Эй ҳабибларнинг ҳабиби, дунёга сенинг муборак кўзларинг билан қараш менга ҳам насиб айласин", дегани бўлади. Ғазалнинг навбатдаги байтида шу орзу янада ёрқинлаштирилади. Биз эса айтилган фикр-мулоҳазалар билан ҳозирча чекланамиз.

"Моҳият" газетаси, 2010 йил 8 февраль

² Абу Наср Сарроҳ Ал-Лумаъ. Истанбул, 1996. 360-бет.

“ГАР ҚИЛСА КИШИ ҚИЛИБ ГУНОХЕ, ТАВБА...”

Гар қилса киши қилиб гунохе, тавба,
Ул журмға бұлса узрхоҳи тавба.
Қилмоқ неча гоҳ журму гоҳе тавба,
Бу журм ила тавбадин, илоҳи, тавба!

Инсон қалби ва руҳининг кирланиши ёхуд хулқдаги бузилишга, күпинча гуноҳ сабаб бұлади. Гуноҳкорлик – азобларнинг азоби. Виждонни бузадиган бир хасталик. Оллоҳ тақиқлаган ишлар билан машғул булиш, юрт, миллат, шахс манфаатига зид ҳирсу ҳаракатларга берилиш гуноҳнинг бош асоси. Гуноҳ бу – ё шайтонлик ё ҳайвонликка таслим бўлмоқ, баъзан билиб, гоҳида билмай, яъни ғафлатда қолиб разиллик ва риёга йўл қўйиш. Гуноҳ ва гуноҳкорлик хусусида Шарқ мутафаккирлари тўхтовсиз мубоҳаса юритишган. Улардан айримлари гуноҳдан инсон табиатига етадиган заарлар деб қуйидагиларни кўрсатиб ўтишган: 1. Гуноҳ одамни фойдали илмдан маҳрум этади ва у қалбда маърифатдан туғилажак нурнинг заволи эзур. 2. Гуноҳкор кимса ҳеч бир ваҳшатга ўхшамайдиган бир таҳлика ичида яшайди. 3. Гуноҳга қул киши қайси ишга қўл урмасин, албатта, иши юришмайди. Лекин у бунга айнан гуноҳ тусиқ бўлаётганини фаҳмлолмайди. 4. Гуноҳ панжасидаги юракдан доимий равишда бир қоронғулик ва зулмат аrimайди. 5. Гуноҳ рух ва имонни заифлаштириб, ақлни ҳам бузади. Ва ниҳоят қашшоқлик, хору зорликка гирифтор айлади.

Нафс мавжуд экан, ҳеч шак-шубҳасиз, гуноҳ хавфи бұлади. Аммо билиб-билмай, англаб-англанмай қилинган катта-кичик, очик-яширин гуноҳ учун ҳар бир оқил одам ўзига-ўзи ҳисоб бера билиши, қандоқ бўлмасин, гуноҳ чангалидан қутулиш чорасини ўйлаши шартдир. Чораларнинг чораси эса меҳрибон Оллоҳ томонидан белгиланган – тавба.

Тавба сўзи қайтиш, воз кечиш, гуноҳдан тозаланиб Ҳаққа юз буриш, йўл қўйилган хато ва ёмон ишлардан пушаймонлик маъносини англатади. Исёндан итоатга, гуноҳдан савобга, хатодан тұғрига, мунофиқликдан ростликка бориш тавбанинг асл моҳиятини ифодалайди. Айтайлик, гуноҳ "лаззати"га ғарқ бўлган кимсага Оллоҳ марҳаматини аямасдан бир куч бағишиласа-да, гуноҳини тан олиб у тавба қилса – буни суз билан тұла-тұқис ёритиб беришнинг ҳеч иложи йўқ. Чунки бу – вужудда томир ёзган ёмон ҳислар, тубан хулқларни таг-туби билан йўқотиш дегани. Ҳамма ҳам бунинг қийноқ ва азобларига бардош беравермайди. Хуллас, тавба-тазарру – ботинан тозаланиш, қай бир тарзда ҳатто маънан янгидан туғилишга ўхшаш бир ҳодиса. Лекин тавбага яна ёлғон, риёва макр аралашсачи? Гуноҳдан тавбага, тавбадан яна гуноҳга қайтилаверсачи? Бу ҳолатни кўп кўрган, кузатган Навоий рубоиди:

Бу журм ила тавбадин, илоҳи, тавба, –

деган бир қизиқтирувчи фикрни айтади. Чиндан ҳам "тавбадин, илоҳи, тавба" жумласи кишини мулоҳазага ундейди.

Зуннун Мисрийнинг таъкидлашича, ҳалқнинг тавбаси айб ва гуноҳдан, авлиёники ғафлатдан, набиларнинг тавбаси ўзгалар қўлга киритган нарсаларга эришмоқдан ожиз эканликларини кўришдан ҳосил бўлар экан. Демак, Навоий рубоийда ҳалойиқча хос тавбани назарда тутган ва айни пайтда уларнинг тавба тазарруси самимиятдан узоқ бўлиши мумкинлигини урғулаган. Шоир бунда орифларнинг фикрларига ҳам суюнган. Масалан, машҳур шайхлардан бир нечаси "Тавба – тавбадан тавба айлашдир", дейишган. "Бунинг маъноси, – дейди Калободий, – Робианинг мана бу сўzlари мазмунига мувофиқ келур: "Оллоҳдан авф тилармен" дейиш – самимиятимнинг озлигидан истиғфор айлармен, деганидир".

Самимият пастилиги – бир ноқислик бўлганидек, самимиятсизлик ҳам бир гуноҳ. Диндорлик иddaосидаги ҳийла, найранг, кazzоблик самимиятсизликдан туғилади ва урчийди. Тилида бир бошқа, дилида бошқа бир одам, яъни "қўшқиёфали"

кимсаларнинг турланиб-тусланишига Навоий ҳеч тоқат қилолмаган. Шунинг учун ҳам шоир ўзга бир рубоийсида гуноҳ ва исёнга мубтало бўлмаслик, нафс ғавғосини чеклаш, кибру риёсиз тоат-ибодат енгил иш эмаслигини дард билан ифодалаб берган:

Йўқ тоат ила кибру риёниму дейин?
Яхши демак ўзни бу балониму дейин?

Дарвоқе, ҳавойилик илиа "ўзни яхши деб билмак", "бегуноҳ ҳисобламак" барча гуноҳларнинг сарбони ва посбонидир.

“Ё РАБКИ. ФАНО БАЗМИДА...”

Ё рабки, фано базмида ұос айла мени,
Фақр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени,
Ё дохири зумрайи хавос айла мени
Ё ранжи авомдин халос айла мени.

Алишер Навоий девонларидаги юзлаб шеърларда фано ва фақр деган сүзга қайта-қайта дуч келинади. “Фано” ҳам “фақр” ҳам мутафаккир бобомиз учун айтиш ёки ёзиш билан тугатиб бўлмайдиган фикр ва тушунча хазинасига ўхшайди. Кўпгина Шарқ шоирлари сингари фақр деса, Навоийнинг кўнглида қувонч ва шодлик қанот қоқади; фано деса руҳи яйраб-яшнайди.

Навоий фақирлик маслагини қанчалик улуғласа, фано ҳолини ўшанча юқори шарафлайди. Бунга асосий сабаб нима? Бу сўзларнинг бир қатор луғатларда изоҳланган мазмунларига асосланиб айтиладиган бўлса, на фақрда, на фанода ибрат ва ҳавасга арзигулик ҳаётий бир маъно топилмайди. Масалан, “Навоий асарлари луғати”да фано калимаси: “1. Йўқ бўлиш; тугалиш; ўлиш; бақосизлик. 2. Ўзликни йўқотиб, бутун борлиқдан кечиб, илоҳиётга сингиш (тасаввуда)” деб изоҳланган бўлса, фақр: “1. Камбағаллик, йўқсиллик; 2. Дунёдан кечиш” дея шарҳланган. Модомики шундай экан, рубоийнинг илк мисрасидаги “фано базми” иборасини оддий шеърхон “йўқолиш, ўлиш, ўзликдан қутулиш” мазмунида англашга мажбурдир. Демак, унинг нигоҳида Навоий ўз-ўзидан ўлимни, тирикликтининг умуман бақосизлигини ёқловчи бир шоир қиёфасида гавдаланади. Ёки:

Фақр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени, –
сатрини олайлик. Луғатдаги изоҳга асосланилса, “фақр аҳли”ни камбағал, қашшоқ, дунёга қўл силтаган кимсалар гуруҳидан

бошқа бир жамоа сифатида тасаввур қилолмайсиз. Наҳотки, Навоий nochor, йўқсил одамларнинг энг олдинги қаторида бўлиш ва қашшоқлик билан фахрланишни орзу этган бўлса? Ҳеч қачон бундай бўлмаган ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Камбағаллик ва қашшоқлик инсонни нақадар хору зор айлаб, не-не азобу уқубатларга гирифтор этишини Навоий ҳаммадан кўра яхшироқ англаган.

Лекин ҳалқ орасидаги авомлик, нодонлик ва гумроҳлик Навоий қалбida дард қўзғаб, уни эзганлиги – бу рост, албатта. Аслини олганда, мазкур рубоийнинг ёзилишига асосий сабаб ҳам ана шу дарддир. Шоир авом ранжидан халос айлаш учун Оллоҳга илтижо қилиб бири иккинчисига йўл очиб, бири бошқасини қўллаб-қувватловчи уч орзуни изҳор этади.

Булардан биринчиси, фано ҳолида энг баланд даражага кўтарилиб, руҳий шодлик ва фароғатга эришиш:

Ё рабки, фано базмида хос айла мени.

Фано – тасаввуфдаги асосий ва ниҳоятда мураккаб истилоҳлардан бири. Мутасаввиф шоирлар уни неча ўнлаб маъноларда қўллаб, бири иккинчисига ўҳшамайдиган, гоҳида эса кескин фарқланадиган мазмунларни илгари суришган. Қадимги тасаввуфшунос олимлардан Абу Наср Сарроҷга кўра, фано ва бақо моҳиятан ўзаро боғлиқ истилоҳлардир. У ёзади: “Фано ва бақо, авом даражасидан хавосс (хос кишилар, маърифат соҳиблари) мартабасига кўтарилишни қўзлаган аҳли тавҳиднинг сифатига дахлдор икки номдир. Бошланғичда фано ва бақо истилоҳлари шундай тушуниларди: илмнинг ўртага чиқиши – бақо, жаҳолатнинг барҳам берилиши – фано. Қулнинг ўрганган илми ва маърифат асосида инояти илоҳийга мушарраф бўлиш туйғусининг воқеланиши – бақо, ўзининг ҳаракатларини кўришдан фоний бўлиш – фано”.

Демак, Навоий кўзда тутган “фано базми” – бу ҳам хулқий покланиш, ахлоқни гўзаллаштириш “тажриба”си, ҳам илм ва маърифат чўққисини эгаллаш саодати, ҳам тавҳид ҳоли соҳиби бўлишдир.

Буюк шоирнинг:

Фақр аҳлиға соҳиб ихтисос айла мени, –

деган илтижосига келсак, бунинг замиридаги ҳақиқат яна ҳам жозибалироқдир. Аммо тасаввуфда бўлганидек, дин ва адабиёт тарихида фақр сўзи қўп хато ва нотўғри талқинларга дучор этилганлигини ҳам унутмаслик керак. Умуман, фақрда йўқсиллик маъноси бўлгани билан ҳеч бир мумтоз шоиримиз уни қашшоқлик, афтодалик тарғиби учун ишлатмаган. Фақр – дарвешнинг ҳеч бир нарсага боғланиб, тақалиб қолмаслик шуурига кўтарилиши, Оллоҳдан бошқа ҳеч ким, ҳеч нимага муҳтожлик сезмаслиги, деганидир.

Иброҳим бин Аҳмад Хавосс айтади: “Фақр – шараф кийими, пайғамбарлар либоси, солиҳлар ризқи, муттақийлар тожи, мўминлар зийнати, орифлар давлати, итоаткорлар кўшки, гуноҳкорлар зиндонидир. Гуноҳларга кафорат, савобларга пешводир. Фақр – даражаларга юксалтирувчи, мақсадга етиширувчи эрур. Фақр – эзгу амал соҳибларининг шиори, муттақийларнинг йўли ҳисобланади”.

Фақрнинг шунча сир-асрорини англаған ҳар қандай киши фақр аҳли орасида зўр нуфуз қозонишни орзу қилмай нима қиласди? Шу боисдан Шақр мумтоз шеъриятининг деярли ҳар бир йирик вакилининг кўнглида фақр ишқи жўш урган ва фақирликни шахс камолотининг дахлсиз мақоми ўлароқ эъзозлаган.

Ҳақ ошиқлари – дарвеш, ориф, абдол, аҳли фақр – булар ўтмишда “зумрайи хавос”, яъни хос одамлар жамоаси дейилган. Булар ўзларининг гўзал хулқ-атвори, илм-маърифати, айниқса, тўғрилиги, файз соҳиблиги билан халқ орасида зўр обру-эътиборга эга бўлишган. Бундай зотларга тенглашиш камдан-кам кишиларга насиб бўлганлиги учун кўпчилик уларнинг даврасига қўшилиб сұхбатларидан баҳра олишга интилишган. Навоий ҳам буни оломондан ёғилажак азиятдан қутулишнинг бир чораси деб таъкидлаган:

Ё дохили зумрайи хавос айла мени.

Ҳақиқий рубоий – илм ва маърифат, тафаккур ва мушоҳада шеъри. Рубоийни илм ва мушоҳада кишиси бошқа миқёсда тушунади, билими паст, фикр йўли тор кимса ўзга бир тарзда қабул қиласди. Айтайлик, юқорида келтирилган рубоийнинг моҳиятига етиб боролмаган ўқувчи мана бу рубоийдаги маънонинг ҳам мағзини чақолмайди:

Бир айбға гарчи халқ қилғай мансуб,
Фақр аҳлидин изтироб эмастур маҳсуб.
Сидқ эрса – худ этмак керак ўз феълини хуб,
Кизб эрса – маломат дағи бордур матлуб.

Бу оламда қандайдир камчилик ёки нуқсондан бутунлай холи бандани учратиш жуда қийин. Хоҳ ёши катта, хоҳ кичик бўлсин, ҳар кимда ўзига яраша бир қусур кўзга ташланиши мумкин. Лекин кўп ҳолларда одамнинг ўзи буни пайқолмайди. Айримлар эса била тура айбини яширишга ё тан олмасликка уринишади ва охир-оқибатда зоҳири билан ботини, айтгани билан амали ҳеч мувофиқ келмас, ашаддий кассоб, риёкорга айланиб қолишади. Ахир, касални яшириб бўлмаганидек, ёмон хулқ, нафсоний майлларни ҳам хаспушлашнинг ҳеч иложи йўқ: бирор кўрмаса уларни бошқа кимдир сезади, кўради. Ҳуш бундай пайтда нима қилиш лозим? Навоий бу саволга тасаввуф қаҳрамонларининг энг пешқадами фақир мисолида жавоб беради. “Фақирлик – менинг фахрим эрур”. Пайғамбаримизнинг бу сўзларига содиқ бўла билган ҳар бир фақир ақл-идроқи, камтарлик ва хоксорлиги, нафс “жилови”ни қўлга маҳкам ушлай ола билганлиги билан алоҳида ажралиб турган. Бироқ фақр одоби эришилган ахлоқий-маънавий хислатларга бино қўйиш, кўпчиликнинг муносабатини назарга илмасликни мутлақо маъқулламаган. Навоийнинг рубоийсида таъкидланишича, халқу халойиқ қандайдир айб ёхуд нуқсон юзасидан фақр аҳлини қоралашса, бундан асло ранжимаслик керак. Фақир таъна-маломатдан эмас, мақтовдан чучиши лозим:

Фақр аҳлидин изтироб эмастур маҳсуб.

Танқиднинг тұғри ё нотұғрилигини аниқ билиш – бу бұлак масала. Агар қүйилган айб туҳмат ва бұхтон бұлмаса, сира оғринмай унга тан бериш ва кечиладиган ноқисликдан ке-чиш зарур. Танқид мабодо ёлғон ва асоссиз бұлса-чи? Бунинг ҳам оғринадиган томони йүқдір. Зеро, “Маломатда саломат бор” деб бежиз айтілмаган. Бундан ташқари, фақр соҳиблари маънавий салтанатни саховат, вафо, фано ва ризодан айри күрмасликлари жоиз:

Ким истаса салтанат, саходур анга шарт,
Ҳар ваъдаки айласа, вафодур анга шарт.
Ким фақр талаб қилса, фанодур анга шарт,
Оллиға неким келса, ризодур анга шарт.

“Тошкент оқшоми” газетаси, 2010 йил 5 февраль

“ХИТ БҮЛСА БУ МОТАМКАДАДЕК...”

Ким бұлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғамсириштлик одам аро,
Гар одам әзур бұлса керактур ғам аро,
Оlamда эса, бұлса керак мотам аро.

Оlam ва одам муносабати, одам ва olam орасидаги алоқа дүнё адабиётидаги әңг эски мавзу, айни пайтда бағоят мұраккаб муаммо. Айниңса, мұмтоз Шарқ адабиётида olam ҳақида илиқ бир фикр билдирған, дүнёга розилик нигоҳи билан қараб, уни шарафлаган ижодкор деярли учрамайди – ҳаммаси гүё келишиб олғандай olamga күнгил боғламаслик, берәхм ғанимдан қочғандай ундан қочишигча чорлашган. Бу анъянавий нұқтаи назар күп жиҳатдан албатта үзини оқлаган, бутун ҳаёти мобайнида бирор бир ёруғлик күрмаган миллионлаб мазлумларнинг дилига бир тасалли бағишилаган. Ижтимоий тенгсизлик, сиёсий зұравонлик, иқтисодий но-чорлик мұхитида яшаган киши учун olam кенгликтік ва эркинликдан маҳрум бир зиндон ё қафасга айланишини оқил ва одил ҳеч кимса инкор этолмайди. Лекин Шарқ мутасаввиғ санъаткорлари наздыда асосий кулфат ва фожиа бу эмас, балки Оллоқ ва инсон үртасида парда тортувчи, құлни Ҳақдан йироклаштириб тұғри йүлдан оздирувчи нарсалардир. Дунё ва дунёсеварлик “мағкураси”нинг ёмон томони мана шу. Ана шу жойда одамлар икки қутбга ажратилған. Бири – аҳли дүнё, иккінчиси, аҳли маъно, ёки охират аҳли. Шуро замонида мұмтоз шеъриятимиз намуналарини ғалат англаш ва нотұғри талқын қилиш “охират аҳли” тушунчаси мазмун-моҳиятини тұғри англамай, бузиб күрсатишигча олиб келди. Шунинг учун охират аҳли дейилганды, күпчилик olamни тарқ қилиб, ҳаётга

таҳқир билан қаровчи ва ижтимоий шуури сүник кимсаларни күз олдига келтирган. Ваҳоланки, улар дунёга нафс воситаси-мас, маърифат, ҳақиқат асосида муносабат ўрнатиб, вафоси – вафосизлик, ростлиги – риёкорлик, диёнати – диёнатизлик-дан тозаланмаган аҳли дунёдан ёвдан қочгандай қочишган. Ҳатто бир шоир ёзганидек:

Аҳли дунё суҳбатинда ичган шароби нобдин,
Ит ялоғи ичра ичган қип-қизил қон яхшидир, –

деб билишган. Онг ва идроки ёруғ Шахс кўргиси келмайдиган нокаслар башарасини кўрмаса, айтишни хоҳламайдиган гап-сўзларни айтмаса, азбаройи мажбуриятдан ҳеч жойга қадам қўймаса, фақат ва фақат кўнгил суюдиган иши билан машғул бўлса – унга жаннат ана шу. Аммо бундай “жаннат” ҳеч кимга насиб этмаган, буни ўйлаш ҳам хомхаёлдир. Тирикмисан, ҳар қандай ҳолатда тириклар муомала-муносабат талабларига риоя қилишга мажбурсан. Халқнинг бир вакилимисан, сенга ёқадими, йўқми, сенга дўстми, душманми, бандан қатъи назар, элдан қочиб, бекиниб яшашга ҳаққинг йўқ. Нечоғли ранжу озор, бало ва кулфат етмасин, оламни қоралаш, ундан шафқат тилаш ирова сустлиги ёки мўртлигидан ўзга бир нима эмасдир. Навоийнинг рубоийси худди шу ҳақда.

Мотамкада – қайғу ва мотам жойи. Навоий оламни мотамхонага қиёслайтирип. Унингча, тўрт томонидан нохушлик ёпириладиган бу оламда кун кечиришнинг энг ўнғай чораси бедарлардан йироқлашиш. Зеро, улар ҳам дунё аҳлининг типик вакиллари бўлиб, ғам-ғуссадан йироқ, “Кўзи ёшлиларнинг ҳоли”ни фаҳмлолмайдиган “ҳайвони нотиқа” – сўзлагувчи бир махлукдирлар. Навоий “ғамсириштлик” – дилида ғам ҳоким бўлганлар билан ҳамнафас, ҳамдард яшашни етарли ҳисобламайдиган – одам ва ғам, олам ва мотам калималарини қоришириб, синоним сўзлар мақомига кутаради.

Одам қалбини ғам-ғуссага ғарқ айлаб, оламда ўзини нуқул мотамхонада яшаётгандай ҳис этса – бундай ҳаёт зериктириб ё толиқтириб ташламайдими кишини? Бу саволга жавоб беришдан аввал Навоийда ғам, алам тушунчаси нима

мақсадни ифодалаган ва у бугунги давр одамларининг фикр-қарашларига қанчалик мос ва мувофиқ келади – дастлаб мана шуни аниқлаштириш керак. Иккинчидан, буюк шоир маънавий-руҳий ҳаётида нега шодлик ва қувончдан кўра дард, алам ва ғамнинг куч-қувватига ортиқроқ суюнган – бу нинг сир-синоатини ёритиш лозим. Бунда эса Ҳазратнинг, бу жаҳонда шодлик ва хурсандликни орзу қилган қай бир киши орзусига эришди, юз йилда гар яхшилик, эзгулик пайдо бўлса, унинг ёнида албатта юз нохушлиқ, юз қўнгилсизлик ҳозири нозирдир мазмунидаги рубоийсини ҳам назардан четда қолдирмаслик зарур:

Ким кўрди экин жаҳонда оё хушлук,
То бир киши айлагай таманно хушлук.
Юз йилда агар бир ўлса пайдо хушлук,
Омодадурур ёнида юз нохушлук.

“ҚҰРҚУТМА МЕНИ ТАМУҒДИН...”

Құрқутма мени тамуғдин, эй зоҳиди ях,
Жаннат манга бұлғуси дебон урма занах
Ким, дұзах анинг ёди била жаннат әрур,
Жаннат бори сенинг биладур дұзах.

Зоҳид – зұхд тариқи ва маслагига мансуб киши демак. Машхұр инглиз шарқшуноси Р.Никольсоннинг ёзишича, исломда тасаввуфнинг илк құриниши зұхд ва вараъ шаклида пайдо бұлған. Сүфий сұзы эса дастлаб адабиётларда маълум бир зоҳидлар гурухыға берилған ном сифатида құлланилған. “Хижрий II асрда, – дейди Никольсон, – зұхд ҳаракати әркін ва кенгтарқалған бир ҳаракатқолига келған. Шузайлда мингларча мусулмон әркак ва аёл, қалбларида охират азоби ва қиёмат кунининг құрқуви чуқурлашғач, алоҳида тарзда ёки кичик гурухлар ҳолида хотиржамлик бағишловчи бир диний ҳаётни яшаш орзуси ила одамлардан узоқлашдилар”. Шу тариқа зұхд осонлик билан тасаввуфға айланған әди. Умуман, зұхд тала-бларига риоя этмасдан, тариқат ҳаётіда илгарилаш мушкул. Зұхд – нафсу ҳаво, кибру риёning қанотини қайирадиган бир ирода құдрати. Ҳалол ва ҳаромни фарқлаш, сабр, қаноат юксакликтарини әгаллашда зұхдға тенгләшадиган “тарбиячи”ни тасаввур қилиш қийин. Яхё бин Муознинг айтишича, “Шу уч хислатға соқиб бұлмаган умуман зұхднинг ҳақиқатини құлға киритолмайди. Бириңчиси, фақат Оллоқ учун амал, иккинчи-си, моддий бир тамага ён бермай сұзлаш, учинчиси, нафсни моддиёт ила залил этмасдан азиз бўлиш”. Жунайд Бағдодийга қўра эса “Зұхд қўлда йўқ нарсанинг кўнгилда ҳам йўқлигидир”. Лекин зұхднинг маъно-мазмунини ҳамма ҳам бир хилда ту-шунмаганлиги боис зоҳидлар орасида охират орзусига ғарқ

бўлиб, дунёдан бутунлай юз бурганлар ҳам бўлган. Буларнинг фақат дунё ишларигамас, дин, маърифат тараққиётiga ҳам зарари етган. Тоат-ибодатдан бошқасини тан олмай, бутун фикри-зикри жаннатга қаратилган ва одамларни дўзах, жаҳаннам азоблари билан қўрқитган бундай кимсалар Шарқ шоирлари томонидан кескин танқид қилинган.

Қўрқутма мени тамуғдин, эй зоҳиди ях,
Жаннат манга бўлғуси дебон урма занах...

Навоийнинг бу сўzlари наинки турқи, балки феъл-авори совук, жаннатпастлик даъвоси или қанчадан-қанча кишиларни бездирган ана ўша зоҳидлар ҳақидадир.

Ким, дўзах анинг ёди била жаннат эрур,
Жаннат бори сенинг биладур дўзах.

Шоир бу байтда Оллоҳ хаёли ва дийдорини ҳарсадан муқаддас билиб, зоҳиднинг ақидасига қарши шундай деган: Эй зоҳид, ўзинг тасаввур этган жаннату дўзах тўғрисидаги сафсаталарингни йиғиштири. Илоҳий жамол тажалли айлайдиган ҳар қандай жой – бу жаннат. Сен каби кимсалар билан юзлашадиган жаннат – жаннат эмас, дўзахнинг айни ўзидир. Тазодли бу фикри Навоий навбатдаги рубоийсида бошқача сўз ва тимсоллар орқали ифодалаб берган:

Зоҳид санга ҳур, манга жонона керак,
Жаннат санга бўлсун, манга майхона керак.
Майхона аро соқиу паймона керак,
Паймона неча бўлса тўла, ёна керак.

“ТО ДАШТ БАХОР БИРЛА РАНГИН БҮЛҒАЙ...”

То дашт баҳор бирла рангин бүлғай,
Гулзор нигорхонайи Чин бүлғай.
Дашт узра сенга салтанат ойин бүлғай,
Гулзор аро тахт устида таскин бүлғай.

Баҳор фасли ва баҳор гўзалликларидан илҳомланиб шеър ёзмаган шоир топилмаса керак. Фақат борлиқ-оламда эмас, балки инсон руҳи ва кўнглида ҳам баҳор кучли ўзгариш, ян-гиланиш пайдо қиласди. Баҳор завқи, кўклам шавқи юракда қанчадан-қанча безавол туйғулар, ҳаётбахш ҳисларни жонлантириб юборади. Бу фаслдаги орзиқиш ва интилишлар умидбахшdir. Ҳар баҳорда инсон сийратида гўё дарахт гуллайди, гул очилиб, қушлар сайрайди. Баҳор куй-қўшиқлари – бирлик, шукроналик куй-қўшиқлари. Улар карахтлик ва руҳсизликни қувади. Қишининг қаҳри ва совуқ зарбаларидан қутулган кимсасиз саҳрою биёбонлар ҳам ям-яшил либосларга бурканиб, лолазорларга айланади. Навоийнинг рубоийси билан танишган киши шуларни ўйлади, ўзига ошно баҳор манзараларини хаёлдан ўтказади.

Дашту саҳролар баҳор ранглари билан чулғанганди, – дейди шоир, – гулзорлар Хитой рассомларининг сувратхоналари га үхшаб қолади: ҳар бир гулда, чечакда бир чин маҳвашнинг зеболигини илғашинг мумкин. Эй баҳор ошиғи, кўнгилни дашту биёбон кенгликларига туташтириб, ўша жой, ўша манзилларда яйраб кезиш, қувнаб вақт ўтказишни катта давлат, тириклик салтанати деб билгил. Юракка таскин-тасаллини эса гулзордаги “тахт”да кечган осуда дамларингдан изла:

Дашт узра сенга салтанат ойин бүлғай,
Гулзор аро тахт устида таскин бүлғай.

Навоийнинг бошқа бир қатор рубоийлари каби ушбу рубоийсими ҳам сўз ва сўзниң ранг товланишлари билан чизилган бир кўркам суврат деса бўлади. Унда баҳор қучоғидаги дашт, турфа гуллар ғунча ёзган гулзор, баҳор ошиқлари кайфияти энг нозик чизгилари ила тасаввурда жонланиб келади.

“ОЛЛИМДА ТАБИБИ ЧОРАСОЗИМ ҲАМ ЙҮҚ...”

Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ,
Ёнимда рафиқи дилнавозим ҳам йўқ.
Теграмда аниси жонгудозим ҳам йўқ,
Бошимда шаҳи банданавозим ҳам йўқ.

Алишер Навоийнинг элимииз орасида машҳур ғазалларидан бири “Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим”, деб бошланади. “Топмадим” – улуғ шоирнинг ҳолати, муносабати ва иқорини акс эттирадиган бош сўзлардан бири. Ошиқ уринмаса, изламаса, “ранж чекдим”, деёлмайди. Навоий вафо ва садоқатдан сўз очадими, меҳр-шафқатдан баҳс юритадими ёки дўстликдан галирадими, кўп пайтда “Топмадим!” дейди. Юқорида ўқиганимиз рубоидаги таъкид – “йўқ, йўқ” лардан кўзланган асосий мақсад ҳам “топмадим, топилмади” демоқдир.

Кимлигидан қатъи назар бирорвнинг олдида дардига дармон бўлгувчи бир табиб, кўнглини кўтара оладиган дўст, атрофида жони ачийдиган меҳрибон сирдош, қошида мард бир муҳофиз топилмаса, унинг қисмати албатта куйинишга, борингки, ачинишга лойиқ. Аввало, шундай кишиларнинг ҳаётда мавжудлиги, ҳатто, кўплигидан ҳеч кўз юмиб бўлмайди. Демак, ўзининг ахволи руҳияси орқали шоир ўзгаларнинг ахволига ҳам диққатни тортган. Чунончи, шафқат, мурувват, ҳиммат ва маънавий ҳимояга муҳтоҷ ғарибу ғурраболарни ҳеч унутманг, демоқчи бўлган. Рубоий қаҳрамонининг нияти аслида бу эмас. Банданинг бандага муҳтоҷлик “босқич” ларидан у аллақачон ўтиб кетган.

Ўтмиш даврларда Ҳақ йўлчиларига ошиқ, дарвеш, фақир, ориф, мискин, қаландар дейилган. Шулардан бирортаси ҳам

дунё аҳли ёки “аҳли сурат” сафидан “табиби чорасоз”, “рафиқи дилнавоз”, “аниси жонгудоз” ва “шაҳи банданавоз” топилади ёки топилса эди, деб умид қилмаган. Аксинча, бунаقا умид-ворликларни илдиз-илдизидан қуритишга уринишган. На-воийда ҳам шундай. Ғазалларидан бирида шоир аҳли замон алоқа ва улфатчилигидан шу қадар узилганманки, ҳатто, баъзида ўзим билан ўзим ҳам келишолмайман дейди:

Бўлмиш андоқ мунқатиъ аҳли замондин улфатим
Ким, ўзум бирла чиқиши мас ҳам замоне сухбатим.

Башарий ироданинг кучсиз ва мўртлигини чуқур англаб, илоҳий ирова соҳиби бўлишга етишмоқ орифликнинг илк шартларидандир.

“МАСЖИДҚА НЕЧА АХЛИ РИЁДЕК ЕТАЙИН...”

Масжидқа неча ахли риёдек етайин,
Ё ринд киби азимати дайр этайин.
Мақсуд топилса яхши, йүқса нетайин,
Бошимни олиб қай сари эмди кетайин.

Маълумки, ҳар бир мусулмон учун масжид муқаддас даргоҳ ва муборак саждагоҳdir. Масжидга қатнаб намоз ўқиш, наинки онгу ахлоқда, балки қалб ва руҳониятда ҳам фавқулодда холислик ҳамда покизаликни талаб қилади. Лекин масжидга катнашнинг ўзи ҳали дилдаги ниятнинг тозалигига кафолат бўла оладими? Йўқ, албатта. Ёлғончи, ҳийлагар, гумроҳ ва риёкор кимсалар намозхонлар орасида ҳам учраши сир эмас. Навоийга кўра, ахли риё уларнинг энг хавфлисиdir. Шу боисдан улуғ шоир рубоийни риё ва риёкорлик ҳолини очишга бағишилаган. Бундоқ қаралганда, шеърда ахли риё тўғридан-тўғри қораланаётгани йўқ. Уларнинг ҳолига бир ўхшашлик сезилгани учун шоир ўзини айблаётir:

Масжидқа неча ахли риёдек етайин.

Бу – ботиндаги ҳийла ва риёни сезиб-сезмай, қачонгача масжидга бориб келайин, дегани бўлади. Одатда, ҳолат зиддияти ҳам одамни йўл излашга ундейди. Иккинчи бир ният шундан туғилган:

Ё ринд киби азимати дайр этайин.

Ринд – дунёни севадиган, ҳаёт завқ-шавқига кўнгил боғлаган киши. Қалбаги “бушлиқ”ни у май ва шароб билан тўлдиришни истайди. Дайр – калисо, бутхона демак. Бу сўз мажозан “майхона” ўрнида қўлланилган. Аммо зинҳорбазинҳор риндни ароқхўр, дайрни ароқхона деб ўйламаслик

керак. Чунки Навоий бундай нарсани хаёлга ҳам келтирган эмас. Дайрдан мурод – ҳақ ошиқларининг кўнгли. Риндалар қониб-қониб ичадиган “май” эса илоҳий ишқ. Рубоий қаҳрамони бир жамоадан ажралиб, иккинчи тоифа – маъно ахли сафига қўшилмоқчи. Шу тарзда асл мақсадга эришилсанку, яхши. Эришилмаса-чи? Унда нима бўлади? Бу саволларга очик-ойдин жавоб беришнинг иложисизлиги сўнгги мисраларчи ўқиганда равшанлашади:

Мақсуд топилса яхши, йўқса нетайин,
Бошимни олиб қай сари эмди кетайин.

Инсон қисматига дахлдор шундоқ чигаллик ва мушкулотлар борки, на дин, на тариқат, на илм-фан уларни тўлаттўқис ҳал этиб бера олади. Айниқса, фикр одами ўзини ўзи чуқур англашга киришганда, иккиланиш, изтироб, ўз шахсидан қаноатланмасликдан бўлак бир қаноат тополмайди. Бинобарин, “Бошимни олиб қай сари... кетайин”, деган мазмундаги бир туйғу унинг қалбида ҳамиша қалқиб туради. Фикр турғунлиги ва маҳдудлигидан қутулишга уринишнинг битта асосий чораси ҳам мана шу.

“ЭЛОННГ АДАБИ ХУШРОҚ ЗРУР ОЛТУНДИН”

Ўзбек мумтоз адабиёти кўхна Шарқ маданиятининг муҳим бир қисми ва энг гўзал ойнасидир. Уни эски мадраса тизими, хонақоҳ завқи, сарой ҳаёти ва кундалик воқеликдан ажратишнинг ҳеч имкони йўқ. Ўз миллатининг тарихи, маданияти ва маънавиятини чукур англашни истаган ҳар бир шахс классик адабиётни севиши, уни етарли даражада билиши лозим.

Бизнинг мумтоз адабиётимиз “маркази”, яъни пойтахтини Алишер Навоий ижодиёти ташкил этади, деса асло хато бўлмас. Олис бир вилоят ёки кентдан келиб пойтахтга мослашиш ва унинг ички ҳаётини пухта англаш қанчалик қийин бўлса, Навоийнинг ижод олами сир-асрорини ўзлаштириш янада машаққатлидир. Агар мендан “Навоийни билишнинг энг осон ва ўнғай йўли нима?” деб сўрашса, мен, албатта, “Навоийни, энг аввало, Навоийнинг ўзи орқали тушуниш, унинг бетимсол шахсидан ижодиётига томон бориш”, деб жавоб берган бўлардим. Бу нима дегани? Тайёр, ҳеч бирор эътиroz қилмайдиган мавзуларда ёзиш, қўпчилик ўрганиб, кўнишиб кетган тушунчаларга дикқатни қаратиш – бундан осон иш йўқ. Аммо айтарли ҳар бир фикрни бевосита ўзининг шахси ҳамда ҳолати билан вобасталикда ёритиш, сўзни китобийлик, ясамакорлик оғатидан бутунлай қутқазиш ҳазилакам ҳунар эмас.

Шарқ адабиёти ўқувчиси яқранғлик, такрорбозлик, жўн ёки қуп-қуруқ ақл ўргатишлардан баъзида безиб кетган. Буюк санъаткорлар, жумладан, Алишер Навоий шеърхон қўнглидан йўл топишда, ҳеч бўлмаганде оҳанг ва ифодани янгилаш эҳтиёжи или қалам тебратган.

“Сўз боғи ажаб гулистонедурким, – дейди Навоий “Назм ул-жавоҳир” муқаддимасида, – анда жонбахш атрлиқ ашжори мавзун ва руҳпарвар ройиҳолик раёхини гуногун қўпдуурур ва лекин фойдасиз хасу хошоки, балки заарлиқ хори ҳалоки ҳам бордур”.

Навоий сўз боғини фойдасиз хасу хошок, ҳатто зарап етказувчи хору алафлардан тозалашга ҳамиша алоҳида аҳамият бериб, сўз ва маънининг порлоқ инжуларини авлодларга мерос қолдирган. Бу жиҳатдан мутафаккир шоирнинг фикрлаш ва танлаш салоҳиятига ҳам тан бермасликнинг иложи йўқ.

Мусулмон оламида мардлиги, жасорати билан бир қаторда донишмандлиги ва аклий заковати билан ҳам шуҳрат таратган шахсиятлардан бири ҳеч шубҳасизки Ҳазрат Алидир. Бу улуғ шахс ҳақида Жунайд Боғдодий шундай деган экан: "Оллоҳ ундан рози бўлсин, Амир ул-мўминин Ҳазрат Али, агар ҳарб ишлари билан машғул бўлмаса эди, тасаввуф илмимизга доир жуда кўп сирларни бизга ўргатарди. Чунки у илми ладун берилган зот эди... Ҳазрат Алиниң маъно, ишорат, лафзи тавҳид, маърифат ва имон хусусларда алоҳида бир ўрни, сўфийлардан аҳли ҳақойиққа тегишли гўзал хислатлари бордир".

Мана шу сабабдан ҳам Ҳазрат Алиниң наинки дин ва шариат, балки тариқат, маърифат, сиёsat аҳли орасида ҳам нуфузи баланд бўлган. Навоийнинг шоҳ ва шоир дўсти Ҳусайн Бойқарога бағишилаб ёзилган "Назм ул-жавоҳир" асарида Ҳазрат Алиниң икки юз элликдан зиёд ҳикматли сўzlари рубобий шаклида талқин этиб берилган. Уларнинг айтарли ҳар бирида рубобий жанрига хос бош фазилат ва етакчи хусусиятлар ўз аксини топгандигини алоҳида қайд қилиш лозим.

"Назм ул-жавоҳир" ўзига хос бир ахлоқ-одоб мажмуаси. Ундаги тўртликлардан бири "Элниң адаби хушроқ эрур олтундин", деб тугалланади ва аксарият шеърлар айнан шу ҳақиқатнинг ростлиги, дахлсизлигини тасдиқлайди.

Маълумки, ёшларни яхши тарбиялаш учун аввало катталарнинг ўзи тарбия кўрган бўлиши зарур. Ота-онадаги ахлоқий иллат ёки маънавий ноқислик фарзандда кучайса кучаядики, сусаймайди. Шунинг учун нафсни таниш, нафс тарбиясига алоҳида эътибор қаратиш кўп ёмон феъл-автордан фориғ яшашга яқиндан ёрдам беради. Нафс калимаси рух, жон, қон, жасад, бирор нарсанинг зоти, жавҳари; ҳамият, қийнаш, уқубат каби хилма-хил маъноларда қўлланилган. Тасаввуф ва тасаввуф адабиётида нафс образлаштирилган ва илон, ит, тулки, арслон

сингари қатор жонзотлар қиёфасида тасвириланган. Аслида нафс инсоннинг ҳирс ва ҳиссиётларидир. Ҳирс ва шаҳват эса инсонни ҳеч пайт тинчитмайдиган, ҳар қанча урингани билан бутунликка имкон бермайдиган майл ва кувватдир. Одам майдалашдими, ўзигамас, ўзгага суюнади, Оллоҳданнис, бандасидан нажот тилайди. Шуларнинг ҳаммасини умумлаштириб Навоий мана нима дейди:

Нафс амрида ҳар нечаки толпинғайсен,
Кўп гарчи бутунлик тиласонг, синғайсен,
Ком истаю неча элга ёлинғайсен,
Нафсингға хилоф айлаким, тинғайсен.

Нафс хуружига қарши туришнинг шартларидан бири қиллати таом – кам овқатланиш, меъёридан ортиқ еб-ичишга ружу қўймаслиқдир:

Ҳар кимгаки кўп таом емак фандур,
Билгилки, нажосатқа тани маскандур,
Қорнинг била дўст бўлмасонг аҳсандур,
Невчунки эр ўғлиға қорин душмандур.

Бундай фикрларнинг маъно-мазмунини инсон қанча эрта англаса, қанча вақтли унга амал қила бошласа, у ўшанча ютади. Зеро, таомга ҳорислик, қорин қўзи билан дўст танлаш ҳам ғурур, ҳам мардликнинг заволидир.

Хожа Аҳмад Яссавий ҳикматларидан бирида “Кўнгли қаттиқ ҳалойиқдан қочдим мано”, деган гап бор. Кўнгли қаттиқ, бағри тош – ҳеч бировга ачинмайдиган дегани. Бундай кимсалардан четлашишни кўпчилик билади, албатта. Аммо кўнгилнинг қаттиқлашувига сабаб нима – буни ҳамма ҳам ўйлаб кўравермайди. Навоийнинг кўрсатмаси бўйича, кўп ейдиган ҳорислар даврасига яқин бормай, парҳезкор кишилар билан ўтириб-туриш керак. Чунки кўнгил ноzikлиги шундайларга хосдир:

Ким қалби дақиқ эрур, анга муҳтоҷ ўл,
Тўқлуқ чу кўнгулни қаттиқ айлар, оч ўл, –

дейди донишманд шоир.

Навоий мажмуадаги рубоийларидан яна бирида:

Қисқорди ҳаёти ғам ичин ёрғоннинг,
Умри узун ўлди ранжи қисқорғоннинг, –

яъни, ичини ғам-ғусса тилка-пора қилган одам ҳаёти албатта қисқаради, ранжу ҳасрати камайган одам умри эса узаяди, дейди. Аслида ҳаётдаги бор гап ва накд ҳақиқат мана шу. "Темирни занг одамни ғам кемиради", деган фикр – тўғри фикр. Бироқ инсондаги Оллоҳ иноят айлаган яна бир фазилат шуки, у ғамни шодлик ила бартараф эта олганидек, йўқлиқда ўз мавжудлигини намоён қилиб, меҳнат-машаққат ичida мурод-мақсадига етишади:

Ғамдин дурур ўзни шод топмоқ билгил,
Бетўшалиқ ичра зод топмоқ билгил,
Меҳнат ародур кушод топмоқ билгил,
Ранж ичрадурур мурод топмоқ билгил.

Мағзини чақиб, бундай гапларни дилга сингдириш ёшларда ўзига ишончни қувватлантиради. Хуллас, "Назм ул-жавоҳир"ни ўқиши ва мукаммал англашга уриниш катта-ю кичик учун кони фойдадир.

"Тошкент оқшоми" газетаси, 2011 йил 9 февраль

АДАБИЙ СУХБАТЛАР

Иброрхим Ҳамидул. Ишончига Қадимин. Генкитоб

“ҲАР ҚИШИ ҚОТЫЛ ЭРУР...”

— Иброҳим ака, Алишер Навоий халқимиз маънавияти ва адабиётини қуёшдек ёритиб турувчи даҳо зотдир. Унинг ҳар сатри – “Ўтлуғ кўнгул”дан сачраган бир чўғ. Беш ярим аср олдин ёзилган фикрлари гўё ҳозир айтилгандек долзарб, юракка яқин, самимилиги билан қалбимизни мавжлантирса, мантиқий мулоҳадалари руҳимизни қувватлантиради. Шу боис Навоийни англаш ўзлигимизни англаш билан баробар. Кўпчилигимиз эса аҳли донишлар айтганларидек, дунёдаги барча одамлар каби ўзимиздан эмас, бошқалардан нур излаб яшаймиз. Бу ҳатти-ҳаракатимиз билан эса нурдан узоқлашиб бораверамиз. Навоий ана шундай нур манбаи. Мустақиллик маънавиятимиз осмонини қора булатлардан тозалаб, мутафаккир бобомиз меросини миллат фахр-ифтихори сифатида ўзимизга қайтариб берди. Ана шу буюк меросни ўрганишга эса давлат миқёсида аҳамият берилаётир. Айниқса, шоирнинг “Эл нетиб топғай мениким, мен ўзимни топмасам” деган ўлмас фикрлари мустақил юрт фуқаролари учун дастуриламал бўлмоқда. Менимча, Навоийнинг улуғлигини унинг бетакрор шахсиятидан излаш керак. Суҳбатимизни шоирнинг комиллик тимсолига айланган беназир шахсиятидан бошласак.

— Бадиий ижод оламида нима кўп – сир кўп, жумбоқ кўп. Масалан, кимгадир Оллоҳ истеъдод беради-ю уни нега журъат ва жасоратдан қисади – бу осон изоҳланмас бир сир. Кечагина китоблари кўзга суртиб ўқиладиган ёзувчи ёки шоирдан кўпчилик нечун бирданига қўлни ювиб, қўлтиқقا уради – бу ҳам бир жумбоқ. Инсоний қиёфа билан, ижодий қиёфанинг номувофиқлигига сабаб нима – бу ҳам баҳс юритишга арзирли муаммо ва ҳоказо. Бир нуқтаи назарга кўра, катта адабиётни фақат катта талантлар яратади. Бошқа бир қарааш

буйича эса, катта адабиёт яратиш – бу йирик Шахсларнинг қўлидан келадиган ишдирки, талант ҳар қанча улкан ва ёрқин бўлмасин, мўрт ва кучсиз ижодий шахсият узоқча боролмайди. Чунончи, у тез фурсатда ҳаётнинг турли кўчаларига бурилиб, сурилиб, охири ўртамиёначилар “дарғаси”га айланади. Аччиқ ва ёқимсиз туюлсада, шу гап тўғри. Чунки хоҳланг, хоҳламанг, истеъдод табиатида ўзига бино қўйиш, “биринчи”ликка интилиш ва имтиёзпастлик бўлади. Шахс бундай қилолмайди. У эришганидан осон кечади, қечганидан ортиғини тез топади. Лекин нима топмасин ва нимани қўлга киритмасин, барини ҳақиқат истиқболига бағишлийди. Бўлмаса, у маънан тўхтайди. Ҳеч бировга насиб қилмаган ички ғаройиботлардан ажраби, ҳамма қатори бир бандага айланади.

Навоий рубоийларидан бирида ёзади:

Ким бўлса бу мотамкададек олам аро,
Сайр айласа ғамсириштилик одам аро,
Гар одам эрур бўлса керактур ғам аро,
Оlamda эса, бўлса керак мотам аро.

“Мотамкададек олам” – қайғули, мотамхонага монанд олам. Бунда нафас олиш, сайдир этишнинг ўзи азоб. Лекин бу камлик қилганидек, шоир ўқувчини “ғамсиришт” – ғам-алам чекувчи, ғуссакашлар орасига киришга даъват этмоқда. Сабаб нима? Одам билан ғам – эгизак тушунча:

Гар одам эрур бўлса керактур ғам аро.

Одамни оламга боғлайдиган “робита” эса мотамдир: “Оламда эса, бўлса керак мотам аро”. Бу гап, бу кўрсатма кишини эзиб, қувончларни сўлдириб ташламайдими? Йўқ! Аксарият ҳолларда дунёning бақосиз шодлик ва қувончлари маънавий-руҳий интилишларни сусайтириб, фикр-ҳаракатларини тўхтатади. Ғам, ҳасрат, қайғу эса илгарига, яъни шодликка интилиш, одамларни олам мусибати ва мотамларидан халос айлаш учун моҳиятда фаоллашувни талаб қиласди. Шу боисдан Навоийнинг буюк қудратли Шахси ғам-алам денгизи ғаввосини эслатади. Шунинг учун бошқалар қайғу, ҳасрат қўлида янчилиб, тушкунлик, ноумидликка ем бўлиб кетмаслигини қўзлаб шоир:

Кўнгул ичра ғам камлиги асру ғамдур,
Алам йўқлуғи дағи қаттиқ аламдур, –

дейди. Биз Навоий шахсининг тебранмас асосларини билишни хоҳласак, ишни ана шундай байтлар тадқиқидан бошламоғимиз зарур:

Хуш ул дардким, юзланур лаҳза-лаҳза,
Хуш ул ғамки, хотир аро дам-бадамдур.

“Лаҳза-лаҳза” юзланиб турган шу дард, “дам-бадам” янгила-ниб борган ғаму андуҳ Навоий Шахсини замон ва жамиятнинг ахлоқий, маънавий, руҳоний, маданий “барометр”и даражасига олиб чиққан.

– Тўғри айтдингиз, улуғ санъаткорларнинг кўнгли – дунёвий ва ҳаётий ҳақиқатлар кўзгуси. Унда инсоний гўзал туйғулар билан бирга давр нафаси ҳам акс этиб туради. Буюк Навоийнинг кўнгли эса самимият уммонига ўхшайди. Унга яқинлашганинг сайин инсонийликнинг нақадар улуғ рутба эканлигини англаб етасан ва дунёга кўнгил кўзи билан қарай бошлийсан. Навоий “Ҳайрат ул-аброр” достонида алоҳида тасвирлаган кўнгил нима ўзи? Юракми, қалбми ёки Яратганинг инсонга иноятими?

– Озарбойжон халқининг буюк шоири Насимий бир шеърида:

Арши раҳмон деди наби кўнгулга
Чунки кўрди кўнгулда жондир сўз, –

дейди. Шарқ шоирларининг кўнгулга умумий қарашлари ва берган баҳолари ана шундай баланд. Агар уларнинг кўнгул таъри-фу тавсифларига бағишлиланган шеърлари бир жойга жамланса, олам ва одамнинг барча нозик сир-асорори кўнгулда-ю шоирлик шуларни сўз билан ифодалаш экан-да, деган хulosага келиниши шубҳасиздир.

Дарҳақиқат, кўнгул – маънавий ҳаётнинг бош манбай, руҳоният ойнаси. Кўнгул завқи ҳамма завқ-шавқдан юксак турди. Унинг дарди, армони, ҳасби ҳоли ўзгачадир. Кўнгулга чап бериш – қисматга, ростликка чап бериш демак. Кўнгул сайри дунёдаги сайри саёҳатнинг энг маънилиси ва гўзалидир. Инсон

чини билан ўз кўнглини тушуна билса, одамийлик шарафини ҳам, парчаланмас илоҳий моҳиятни ҳам жуда яхши англайди. Дунёнинг кераксиз шовқинлари, заарли ва заҳарли товушла-ридан ўзимни асрайман деган киши, албатта, кўнгул овозини тинглай олиши керак. Кўнгул измида юриш – хосиятли ва покиза қадам мана шу. Лекин бу қийин ҳаракат. Ўтмишда яшаб, ижод этган буюк шоирларнинг нола-ю фифонларини эшитинг – чор тарафдан ҳудди кўнгул фарёди, кўнгул ҳайқириқларини тингла-гандай бўласиз.

Шоир руҳи қачон сўлади? Кўнгул қуввати ва ёлқини сўлганда. Навоийнинг ўз шеърлари "ўтлуғ кўнгулдан" туғилганини таъкидлаши бежиз эмас.

Бир таснифга кўра, илм аҳли қадимда уч тоифага ажратилган: биринчиси, фақат зоҳирни, яъни кўзга кўриниб, қўл билан ушланадиган нарсаларни англайдиганлар. Иккинчиси, фақат ботинни – кўзга кўринмас ҳақиқатни тушунадиганлар. Учинчи-си, ҳам зоҳирни, ҳам ботинни билгувчилар. Абдураҳмон Жомийнинг қайд этишлари бўйича, кейинги гуруҳга мансуб олимларнинг сони ҳар асрда тўрт-бешга етса ҳам катта гап экан. Тил орқали англаш – ҳол ва кўнгул билан англашга уйғунлашмаса, Навоий сингари даҳо санъаткорларнинг қалб, юрак, рух, баси-рат, латоиф ва кўнгулга тегишли фикрларини тўғри қабул қилиб бўлмаганидек, талқинлар ҳам нотўғри ё саёз бўлади.

Шу маънода мумтоз шоирларнинг мана бундай сўзларини инобатга олмоқ шартdir:

...Аҳли ҳолга, аҳли ҳол шеъри берур завқу сафо,
Аҳли зоҳир сўзини ҳол аҳли бүҳрон айламас.
Шуаронинг диллари Ҳақнинг хазинаси эмиш,
Лек муқаллид сўзлари ушшоқни ҳайрон айламас.
Аҳли ҳолнинг қалбига илҳом берур шеъри Худо,
Аҳли зоҳир сўзлари иршоди ирфон айламас...

Хуллас, Навоийдек ўз ҳолига ўзи "саргаштаву ҳайрон" шоирнинг кўнгул таърифидаги гапларини бехато англаш ва талқину таҳлил қилиш, албатта, ботин илми сирларини ўрганишни ҳам талааб этади. Акс тарзда ўзимиз нимани билмасак, хаёлга нима

келса – шуни Навоийга нисбат бериб юраверамиз. Зоро, илмдағи құрлық, лақмалик ва ўжарлық жуда хавфлидир. Шошқынлик, бефаросатлик, вайсақилиқдан юзага келажак шу хавфға ён бермаслик учун Навоийнинг мана бундай сатрлари устида бوشқотириш керак:

Улки маънидин хабар топти яна дам урмади,
Англамон аҳли жадал ичра не қилу қол экин?

– "Хамса" гүё устма-уст қўйилган беш тоғ... Ҳар пояси бутун бир умрни қамрайди. Навоий азамат ҳамлалар билан ҳаммаси бўлиб икки-уч йил ичиди бу тоғнинг чўққисига чиқди. Ойбек домла эътироф этганиларидек, Алишер Навоийнинг "Хамса"си – улкан тафаккур уммони, бетакрор фикр ва гўзал инсоний туйғулар қомуси. Ана шундай улкан мерос ҳар биримизга чексиз фахр-ифтихор бағишилайди. Аммо бармоқ билан санарли навоий-шунослардан бошқа ҳеч биримиз бу улкан уммондан тўлалигича баҳраманд эмасмиз. Ҳолбуки, маънавият ва маърифат гулшани ҳисобланмиш бу улкан асар ёшимиздан қатъни назар барчамизга бирдек ибрат ва ҳикмат мактабидир. Ўқиб тушуниш қийин бўлган "Хамса"ни халқа мукаммал етказишнинг бутун йўллари ва имконлари кўп-ку Масалан, кино санъати (ёки театр) орқали. Ҳиндлар ўзларининг "Маҳобҳорат" ёки "Рамаяна"дек улкан доистонларини кино қилиб дунёга тарқатганларида, нега энди биз "Хамса"ни кўп серияли фильм сифатида талқин этолмаймиз. Тўғри, бу фақат киночиларнинг қўлидан келадиган иш эмас, эзгуликка навоийшунослар, ёзувчилар ташаббус, ҳомийлар саҳоват кўрсатишлари зарур. Ахир бизда Баҳодир Йўлдошевдек санъат ва адабиётни нозик ҳис этадиган бетакрор истеъодод соҳиблари, режиссёrlар бор-ку? Ишонаманки, Баҳодир ака "Садди Исқандарий"ни саҳналаштириб бу борадаги чексиз имкониятларини намойиш этдилар. ЎзР ФАНИНГ Тил ва адабиёт институти Мумтоз адабиёт бўлими мудири сифатида бу муаммо сизни ҳеч ўйлантирганми?

– Нега ўйламайин – ўйлаганман. Баҳодир аканинг ўзи тўғрисидаги сўзларимни эшишиб, ажабланишингиз мумкин. Баҳодир Йўлдошев ҳақиқатда беназир санъаткор ва Шахс. Кўнгилдан

баъзан қанақа оғир кайфият, қандай маҳзун ҳиссиётлар кечмайди дейсиз? Худди шунақа дамларда мен баъзан негадир Баҳодир Йўлдошевни эслаб кетаман. "Шу одам бор-ку", дейман. "Бир тоза ижодий шахсият бундан ортиқ бўлмас", – деб ўйлайман. Ҳолбуки, биз тез-тез учрашмаймиз. Гурунглашмаймиз. Бироқ Баҳодир ака кўнгул мусоҳиби эканини кейинги вақтларда доимо сезиб, биллиб тураман. Нега? Бунинг бир сабаби Баҳодир аканинг Навоийни чуқур тушуниши, албатта.

Биласизми, Навоий ижодиётининг туб моҳиятини биз ҳар томонлама тўғри ва теран англай олмаганимиз боис "Хамса" қаҳрамонларини ҳам бошқача қиёфада тасаввур қиламиз. Та-бииики, илмий талқинлар ҳам шунга мувофиқ бўлган. Мана, Фарҳодни олайлик. У ким ўзи? Жавоб тайёр: Хитой подшоҳининг ўғли, яъни Чин шаҳзодаси. Бу фикр бошимизга ўрнашиб қолган. Мактаб ўқувчисидан бошлаб то малакали навоийшуносгача – ҳамма-ҳамма шу хусусда қайта-қайта гапиради. Аммо Фарҳодда – дини, дунёқараши, урф-одати, давлатчилик анъаналари туркӣ ҳалқларницидан кескин фарқланадиган Хитой ҳалқига хос нима миллий хусусият ва фазилат ёки руҳоний сифатлар бор? Тарихда қайси Хитой ҳукмдори, гўдаклигига ёқ, фарзандига Куръони каримни ўқитиб ўргатган, умуман, таълим-тарбия, муомала-муносабат ва маданиятда мусулмончиликни афзал билган – булар ҳақида жиддий мулоҳаза юритиш ҳатто хаёлга ҳам келмайди. "Хамса"даги чин, арман, юнон, араб деган сўз ва тушунчалар бир рамздир. Уларни тўппа-тўғри мазмунда қабул қилиш – бу "Хамса" сатрларидан ўзбек ўқувчиси қалбига тошиб келадиган завқни бошқа бир "ўзан"га буриб юборишдай гап. "Хамса", айниқса "Лисон ут-тайр" достони хусусида биз Баҳодир Йўлдошев билан анча гурунглашиб, айрим жумбокларга жавоб топгандай бўлганмиз.

Менимча, агар "Лайли ва Мажнун"ни Баҳодир Йўлдошев саҳналаштиrsa – хоҳ ишонинг, хоҳ ишонманг, достон гўё янгидан туғилади, замонавий асарлардан ҳам ортиқроқ даражада қизиқиш ўйғотади. Бунга сабаб нима? Аввало, дид ва савиянинг юксаклиги. Энг муҳими эса том маънодаги ишқ – жунун ҳиссиётининг Баҳодир акага бегона эмаслиги.

Аминахон, улкан талантни қучоқ очиб кутиб олиш ҳам, ҳар қандай вазиятда уни асраб-авайлаш ҳам, бор күч-ғайрати ила унинг ижод қилишини таъминлаш ҳам оддий ва осон иш эмас ва бу ишни қойиллата билган миллатга ҳар қанча ҳавас ила қараса арзийди. Навоий бобомиз ўнлаб олиму адид, шоиру фузалоларни ўз ҳимояларига олиб, ҳиммат, саховат, меҳру муҳаббат қўли билан бошини силамаганларида биз бугун уларнинг бебаҳо асарлари нари турсин – номларини ҳам билмаслигимиз мумкин эди.

Энди киночилар билан навоийшунослар ҳамкорлигига келсак, Навоий китобларини кўнгул кўзи ила ўқиб, тушунадиган ва яйраб мушоҳада этишга қодир киночини учратиш қийин. Навоийга бағишилаб ва Навоий асарлари асосида фильмлар яратиш тадоригида ўtkазилган йиғинларда неча маротаба қатнашган бўлсам, ишончсизлик ҳар гал олдингидан ортган. Бугун ўзбек киноси анча яхшиланиб, миллий руҳ ўзини кўрсатаётir. "Хамса"га ихлосманд режиссёrlар балким топилиб қолар.

– "Ҳидоят эгаси шараф ва ҳурматнинг қайтиш жойи дину давлат эгаларининг сараси, мулку миллат эгаларининг етакчиси, равнақ берувчи, салтанат устуни, подшоларни қўлидан етакловчи, хоқон давлатининг умиди, сulton ҳазратларининг дўсти, ҳақиқат ва дин низоми амир Алишерга....." Ҳусайн Бойқоро Навоийга ўйллаган мактубларини ҳамиша ана шундай бошлигаган экан. Содик дўстли эътироф этгандек, Навоий уни ҳамиша эзгуликка бошлигаган. Шоирнинг ўзи ёзив қолдирганидек "Қўлимдан келгунча зулм тифини қайтариб, бечораларнинг жароҳотига малҳам қўйдим. Қўлимдан келмаганини Ҳусайн Бойқародсан илтимос қилдим".

Айтинг-чи, бу икки зотни бир-бирига ҳамкору ҳамфикр қилган нарса Навоийдаги ақл-тафаккурми ёки Ҳусайн Бойқародаги яхшиликка интилиш, дўстга садоқатми? Янада аниқроқ айтадиган бўлсак, Навоий дўсти Ҳусайн Бойқаросиз ҳам буюк шоир ва давлат арбоби бўла олармиди?

– Инсоният тарихида шундай бир саодатбахш воқеа-ҳодисалар бўладики, улардан бирини иккинчисидан ажратиб баҳолаш қийинчилик туғдиради.

Бойқаро ва Навоийнинг болалиқдан дўст тутиниши, салтанат, халқ, илм-фан, маданият ва санъат ишларида ҳамкору ҳамнафас бўлишлари ана шундай ҳодисалардан эди. Навоий бўлмаса – Бойқарога бўлак бир шоир, Бойқаро бўлмаса – Навоийга ўзга бир ҳукмдор топиларди, дейлик. Унда нима бўларди? Бириси – бошқа шоир, иккинчиси эса тожу тахт ғавғоларидан боши чиқмаган бошқа подшоҳ ўлароқ тарихда из қолдиради. Бундан, албетта, юрт ва миллат ютқазарди. "Шарафнома" номли китоб муаллифи, тарихчи Шарафхон Бидлисийнинг ёзишича, Ҳусайн Бойқаро олимларга шахсан ўзи ҳомийлик қилган, толиби илмларни ҳар жиҳатдан қўллаб-кувватлаган. Ҳиротнинг Хиёбон мавзеида улар учун қурдирган мадраса ва саройларга тенг келадигани Эрон ва Туронда ҳам топилмаган. Ҳиротдаги ўн икки минг талаба, шоир, хаттот ва бошқа соҳа вакиллари амир, вазир ва давлат ҳисобидан маблағ билан таъминланиб турилган. Энди Мирзо Бобурнинг "Аҳли фазл ва аҳли ҳунарға Алишербекча мураббий ва муқаввий (мададкор, ҳомий) маълум эмаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай", – деган гапларини эслайлик. Подшоҳ маърифатпарвар, боз устига шеър, шоир, адабиёт қадр-қимматини тушунадиган қалам соҳиби; энг яқин мусоҳиби, вазири аъзам илм, адабиёт, санъат, ҳунар аҳлидан мол-давлатни сира аямайдиган буюк мутафаккир ижодкор – нега мамлакатда тафаккур ва маърифат нури барқ урмасин? Нега олим – илмга, ижодкор – адабиётга, зиёли – ҳақиқатга қўл силтасин?

Тўғри, кўнгил истаган эркинлик ва хотиржамликни Навоий саройдан топмаган. Бойқаро билан муносабатлари ҳам доимо рисоладагидек бўлмаган. Лекин на сарой мұхити, на Ҳусайн Бойқаро табиатидаги ғалати ўзгариш ва салбий тебранишлар Навоийни адл ва инсоғ, ҳақиқат ва ростлик, шафқат ва муруват йўлидан асло ҷалғита олмаган. Чунки Навоийда инсонийлик ғурури шоирлик виқори билан тўла равишда уйғунлашган эди. У инсоннинг ўзи сингари махлуқ – иккинчи бир инсонга малайлик қилиш, қуллуққа қўл қовуштириш ва хушомад айлашига бутунлай қарши эди:

Кимки махлуқ, хизматиға камар
Чуст этар – яхшироқ ушалса бели.

Құл қовуштурғучы бу авлодур
Ки, анинг чиқса этни, синса или.

Чун хушомад демакни бошласа кош
Ким, тутулса дами, кесилса тили.

Шеърдан күра қарғыша үхшаб қолган бу сүзлар бел букиб – таъзимчиликка, шакаргұфторлық этиб – хушомадга ривож бे-рувчилардан Навоийнинг нақадар жирканганини аниқ ва равшан күрсатиб турибди.

– *Машхұр муаррих Хондамир "... Үнинг (Навоийнинг) эхсонидан бир қатрасини ерга тұйксалар, лола үрнига ҳар зарра тупроқдан Жамшид жоми униб чиқар әди",* деб ёзиб қолдирған. Мирзо Бобур эса "Ахли фазл ва ахли ҳунарға Алишербекча мураббий ва мұқаввий маълум әрмас..." деде лутф әтади. Ҳақиқаттан ҳам, зоҳиран ва ботинан пок бўлиб эзгулик учун яшаш Навоийнинг умр мезони ҳисфбланған. "Ҳомиилар ва шифокорлар" йилида улуғ зотнинг қайси фазилат ва ўғитларини муштариyllар эътиборига ҳавола этган бўлардингиз?

– Навоийни ўқиб-ўрганиб мен атроф-муҳитта қарайман, воқеликдаги ҳар түрли ҳодисотларни кузатиб – Навоий асарларини ўқыйман. Навоийнинг шоирлик, мутафаккирлик ҳолини мушоҳада қилиб, баъзан уни бугунги шоир ё адиднинг ҳолига қиёслайман. Ана шунда Навоийни мен идеаллаштирмаяпмани, замин фарзандига унча хос бўлмаган аллақандай фазилатларни Навоийга нисбатан бераётган йўқми, деган бир иштибоҳ ҳам пайдо бўлади. Яна ҳазратнинг китобларини қўлга оламан. Айниқса, шеърларини, у ёки бу шеър бағрида чарақлаб ётган шоҳ байтларни қайта-қайта нигоҳдан ўтказаман. Гоҳо мана бундай байтларга дуч келингандан тўлқинланиб кетаман:

Эр эрсанг, бўл сулбким, не мода бўлғунгдур, не нар,
Ўзни гар юз қатла олам аҳлидек нармода эт.

Сулб бўлиш – табиатан мустаҳкам, эгилиб-букилмайдиган бўлиш. Яъни нафсни қийнаб, иродани обдон чиниктириш. Демак, эрлик ва эранлик нар-модалиқдан фарқланувчи теран ва қудратли бир туйғу. Шу туйғу хотинлик майли ва ҳисларини эркак вужудиди-

дан суғириб ташлайди, уни чинакам мардлик ва ҳиммат мақомига күтариади. Ва у ўзини “олам аҳлидек” нармода айлаш – гоҳ силлик, гоҳ назокатли, гоҳ шириңзабон, гоҳида хушомадгүй, такаллуфбоз қиёфада турланиб-тусланишдек қаллобликдан халос этади. Чунки эркак қатъиятли, жафокаш, эркин бўлса, хотинмижоз, кўрқоқ, латтачайнар, худнамолар сони ҳам камайиб кетади. Навоий бир байтида:

Мени киши демаса эл, малул невчун ўлай –
Кйши ҳисобида мен ҳам ўзумни чун санаман, –

деганида, табиати беҳад бўш, эрлик лафзидан бенасиб зотларга ҳам муносабатини билдирган. Шунинг учун ҳомий деган киши, энг аввало, мардлик, тўғрилик, камтарлик, фидоийлик, холислик – бир сўз билан айтганда, ИНСОНЛИК шарти ва талабларига, ҳар қалай риоя қила билиши керак. Акс ҳолда бир пасткаш, қаллоб, ўғри ва риёкор пулдорнинг “ҳиммат”и сал-пал ўзини таниган, умри ҳалол луқма ейиш билан ўтган ҳар қандай одамга малол келади – сиртдан у хурсанд бўлиб кўринса-да, ичдан зил кетади, ўқсилик устига ўқсилик, армон устига армон минади. Навоий шуларни ҳам назарда тутиб:

Кимки бир кўнгли бузуғнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай, –

деган. Аслида-ку мен муштариylар эътиборига Навоийнинг:

Тамаъ этма, кўп ўлса эл моли,
Қўрмайин Ҳақ ҳазинасин холи –

сўзларини ҳавола қилган бўлурдим. Модомики, ҳомийликка эҳтиёж, ҳиммат ва саховат соҳибларига муҳтоҷлик бор экан, мутафаккир шоирнинг қуйидаги сўзларига амал қилингани мақбул деб ўйлайман:

Мурувват барча бермақдур, емак йўқ,
Футувват барча қилмоқдур, демак йўқ.

*Суҳбатдош: Амина Қодирова
“Ишонч” газетаси, 2006 йил 7 февраль*

“КҮНГЛУМДА НЕ МАЬНИ ҮЛСА ЭРДИ ПАЙДО...”

– Ҳазрат Навоий ўзларининг асарлари хусусида "...умидим улдурки ва хаёлимға андоқ келурки, сўзум мартабаси авждин қуий инмағай ва ёзғон асарларим аъло даражадин ўзга ерларни ёқтирмағай", – дега орзу қилган эди. Бу орзу башоратга айланган, десак, хатто бўлмайди. Улуғ шоир китоблари мана орадан шунча вақт, замон ўтса ҳамки, ўз қадр-қиммматини тўла сақлаб, энг юксак мартабадан асло настлагани йўқ. Сизнингча, Навоий ижоди мана шундай юксак даражада туришининг сири нимада?

– Ҳақиқий санъат асарларининг қисмати шундай бўлган: улар дунёга келдими, боқий яшайди. Чунки, уларда инсоният учун сув ва ҳаводек зарур ҳақиқатлар энг юксак бадиий шаклларда тасвирланади. Шунинг учун Навоийга ўхшаш даҳоларнинг асарлари қисқа муддатда ҳалқнинг қалбини ишғол этади. Навоий "Бадоеъ ул-бидоя" девонига ёзган дебочасида мана нима деган эди:

Кўнглумда не маъни үлса эрди пайдо,
Тил айлар эди назм либосида адо.

Ул назмға жонин қилибон ҳалқ фидо,
Солурлар эди гумбази гардунға садо...

Менимча, Навоий шеъриятини теран анлаган кишилар кўнглида бугун ҳам шундай садо янграйди. Алишер Навоий туркӣ адабиётни мисли кўрилмаган янги босқичга кўтарди. Адабиёт ҳар қачонгидан кўра ҳам инсон қалби, руҳи ва тафаккурининг жонли ифодасига айланди. Шеърият миллат ва Ватан равнағи учун ҳақ сўз яловбардори эканлигига ҳалқда кучли ишонч уйғонди. Шу боис, қисқа муддатларда Навоий ижодиёти улуғ бир маърифат мактаби даражасига кўтарилди. Бу мақом бугун ҳам

пастлагани йўқ. Хусусан, мустақилликдан сўнг Навоий шахси ва ижодиётига муносабат тубдан янгиланди. Мен бу ўринда шоир таваллудининг 560 йиллиги муносабати билан Навоий шаҳрида Алишер Навоий ёдгорлик мажмуининг очилишида Президентимиз Ислом Каримов сўзлаган нутқни эслатмоқчиман. Ундаги "Агар бу зотни авлиё десак, у – авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккирларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир", – деган фикрлар Навоий ҳақидаги энг тўғри ва олий эътирофдир.

– *Маълумки, Алишер Навоий орзу қилган инсон, энг юксак инсоний фазилатларни ўзида мужассамлаштирган, ҳар жиҳатдан етук Комил Инсон эди. Навоий тасвиirlаридағи Комил Шахс эса, биринчи навбатда, илм ва маърифат орқали ўзини таниган, илм ва маърифатнинг куч-кувватига таянган кишиидир. Шу маънода Навоийнинг асарлари бугун ҳам ўзининг қиммати ва аҳамиятини мутлақо пасайтиргани йўқ. Бизнинг даврда ҳам илм-фанга эътибор паст эмас, албатта. Лекин натижа нега унчалик қувонарли эмас. Ҳатто олимлар ҳам Навоий таърифлаган илм аҳлига ўхшамайди, негадир бошқача. Бунинг сабаби нимада?*

– Сабаблари кўп. Мен шулардан айримларини айтишим мумкин. Биз нодонлик ва жаҳолат зулматига илм нури билан барҳам берилишига ишонамиз. Бу тўғри, албатта. Шунинг учун ҳам олимликка ишонч-эътиборимиз баланд. Бироқ, ёлғиз илм билан ёки олимлик мартабасини эгаллаш билан асосий муаммо ҳал бўлмаслигини кўпда ўйлаб ҳам ўтирумаймиз. Ваҳоланки, улуғ орифлардан бири таъкидлаганидек, "Қанча илмлар борки, натижаси жаҳолат ва билимсизликдир. Қанча илмсизликлар бордурки, самараси илм эрур. Кишида ғурур ва худпарастлик иддаосини туғдирадиган илм жаҳолатдан ўзга нарса эмас". Алишер Навоий:

Илмни ким воситай жоҳ этар,
Ўзинию халқни гумроҳ этар, –

деганида шунга яқин маънони илгари сургандир. Бу байтдаги "жоҳ" сўзи фақат "бойлик", "mansab" маъносини эмас, балки

худпарастликка берилиб зўравонлик ила бошқаларга фикрини ўтказиш, яъни фикр эркинилигига йўл бермаслик мазмунини ҳам акс эттиради.

Тасаввуфда “Ақоботи сабъа” деган ва нафси аммора (ёмонликка ундовчи нафс)нинг етти таврини англатадиган ибора бор. Булар: 1.Букл. 2. Ҳирс. 3.Жаҳл. 4.Кибр. 5.Ҳасад. 6.Жаҳолат. 7.Кин. Агар олим ғайрат ила заҳмат чекса, илм шарофати туфайли ушбу етти оғатдан ҳалос бўлиб нафси мулҳама даражасига етиши ва саховат, қаноат, тавозеъ, сабр сингари сифатларга соҳиб бўлиши мумкин. Бироқ, нафснинг бу мартабаси “Мазолики ақдом” – оёқ тойдирувчи жой бўлганлиги боис анча илгарилаган олим ҳам ўзига бино қўйиб, илмидан мағурурланганда яна нафси аммора ҳукмларига бўйсунишга маҳкум. Бу аросат туйғуси бош кўтараркан, олимнинг олимлигидан ному нишон қолмайди: у қаҳр ва ғазаб оловида ёнади. Бундай ҳолат ва ҳодисани ҳаётда кўп учратиш ёки кузатиш мумкин. Шунинг учун олимда орифлик туйғуси бўлмоғи шарт.

– Мана, тасаввуфни тилга олдингиз. Тасаввуф ва Навоий ижодиёти муносабатидан баҳс этувчи бир қанча ишларингиз эълон қилинганд. Сизни шундай йўналишдаги тадқиқотлар қаноатлантирадими? Навоий асарларининг сирларини кашф этишининг ўюли фақат тасаввуфми?

– Йўқ, фақат тасаввуф эмас. Бундан ташқари, бизнинг ҳозирги савиядаги тасаввуфшунослигимиз адабиётни билиш ва севишга зиён кўрсата бошлади. Илмда бир қолипбозлик, мумтоз адабиётимиз вакиллари ижодиётини ёппасига тасаввуфлаштириш умумий интилишга айланди. Жумладан, Навоийдек даҳо санъаткор ҳам сўфийлар сафига қўшилди. Бу албатта, сўфийлик нималигини етарли даражада билмасликдан чиқарилган ҳукмдан ўзга нарса эмас. Мақола ёки рисолада бирор-бир фикр-мулоҳазани илгари сураётганда уни оддий одамлар, хусусан, ёшлар қандай қабул қилишларини ҳам эсдан чиқармаслик зарур. Ёшлик ва ўспиринликда онгда ўрнашиб қолган фикрни ўзгартириш қийин.

Навоий ғазалларидан бирини:

Ибليس сифат эл сари майл этма, Навоий,
То бўлмағасен зарқу риё қайдида маълул, –

деган сўзлар билан тугаллайди. Бу иблис сифат кимса “пешво”, “ҳам ўзию ҳам маърифати жоҳилу мажхул” бир шайх. Бирорвлар ваъз айтиб, одамларни ғафлатдан бедор этсалар, у ҳар турли сафсалалар билан уларни ғофиллик хобига гирифтор қилиш билан кифояланмасдан тўғри гапни қатъиян инкор ҳам айладиди:

Кўрмай хирад асҳобида бир фардни оқил,
Топмай киши афсунида бир нуктани маъқул.

Мана шу шайх ҳам тасаввуфга дахлдор, тасаввуфнинг номидан иш юритган. Демак, Навоийнинг тасаввуфга ҳам, тасаввуф вакилларига ҳам мустақил қарашлари бўлган. Негадир масаланинг бу жиҳатлари умуман инобатга олинмаётир. Тўғри, Навоий ижодиёти тасаввуф таълимоти билан мустаҳкам боғлиқликка эга. Тасаввуфни билмасдан Навоий шеъриягини ҳаққоний тадқиқ ва тарғиб этмоқ қийин. Бироқ, бунда Навоий шеърларининг тасаввуфий “қатлами”ни белгилашда шошқалоқликка, тахминбозликка эрк берилмаслиги зарур. Акс ҳолда Навоийни шеърхонга яқинлаштиришга эмас, балки узоқлаштиришга уринилаётганлигини тан олиш керак бўлади. Улуғ шоир қитъаларидан бирида ёзади:

Эй Навоий, англаким, хуш оламитур фардлиғ,
Гар қуёш васлин тиласен, фард бўл зарротдин.

Ул эмастур фардлиқим, жуфтдин фард ўлғасен,
Фард улдурким, мужаррад бўлғай ул ҳар зотдин.

Тасаввуф ҳақиқатлари ва атамалари маъносидан бехабар ҳолда ушбу шеърнинг таҳлилилига уриниш бефойда. Чунки шоир ўқувчини “фардлиғ” ҳолига чорлаётганда ёлғизланиш, яккалик ёхуд танҳо яшашга чорлаётгани йўқ. Шунинг учун ҳам “Ул эмастур фардлиғим, жуфтдин фард ўлғасен”, деган учинчи мисрадаги таъкид бежиз эмас. Қадим даврларда ғайб эранларидан бир гуруҳи “фард” дейилган. Уларнинг нуқтаи назарида фардлик

нафсни тўла-тўкис мусаффолаштириш, қалбни ҳақдан бошқа ҳамма нарсадан ажратиш ҳисобланган. Тасаввуф луғатларида тажрид (якка, холи, озод) калимаси ҳам худди шу мазмунда шарҳланган. Хуллас, Навоий даъват қилаётган фардликнинг зоҳирйи бир сўққабошлиқ, одамлардан йироқлашувга асло алоқаси йўқдир. Бундай мисоллар эса Навоий ижодида оз эмас.

– Суҳбат сўнгида анъанавий бир саволга жавоб берсангиз: навоийшунос сифатида келажакдаги орзу ва ниятларингиз қандай?

– Орзу кўп. Лекин, асосийси: Навоийнинг санъат дунёсига имкон қадар чуқурроқ кириб бориш. Шунинг учун Навоий шеърларига шарҳлар ёзиш асосий машғулотларимиздан бири бўлиб қолмоғи лозим, деб ўйлайман. Навоий ижодиётининг футувват, тасаввуф, маломатийлик билан алоқадор жиҳатлари ўрганилган бир китобни тугатиш ниятим бор.

Суҳбатдош: Насиба Бозорова
“Ишонч” газетаси, 2002 йил 8 февраль

“НАВОЙНИНГ ҲУДУДСИЗ ОЛАМИ” [дағыра сүхбатынан]

1. Кейинги ўн-ўн беш йил мобайнида навоийшунослик гурнлаб тараққий этди, дейиш ҳақиқатга тұла мувофиқ келмайды, албатта. Лекин айнан шу даврларда бу илм тармоғи ҳар қалай үзининг янги үзанини топди, олдин эътибордан умуман четга сурилиб келинганд қатор мавзулар тадқиқи билан бойиди, айрим тамойилларда кучига унинг күч құшилди, десам ёлғон бүлмайды. Мумтоз адабиёт бўлими ходимлари диққат-эътиборни кўпроқ Навоий ижодиётига қаратиб, шоирнинг шеърий, насрий, илмий асарлари таҳлил ва талқининг бағишлиланган ишларини мақола, рисола, китоб шаклида эълон қилиб туришибди.

Олис замонларда яратилган мумтоз адабиёт намуналарини тўғри, ишонарли, таъсирли усуулларда тадқиқ ва талқин этиш осон ишмас. Тамоман узоқ бир даврда, фарқли ижтимоий-маданий муҳитда яшаётган, мақсади, завқи, ҳолати айри бўлган бир жамоа вакили саналмиш бугунги кун одамида эски матнларда ифодаланган ҳар қандай фикр фарқли таъсир ўтказиб, ўзгача таассурот уйғотиши табиий. Шунинг учун адабий матнларни вужудга келтирган даврнинг ижтимоий-маданий ҳаёти, фикр-қараши, мушоҳада тарзига асосланиб, шеър ёзилган замондаги маъно ва моҳият доирасида сўзла бугун айнан ишлатилгани билан, айтайлик, уларнинг Навоий шеърларидағи истилоҳий, рамзий-мажозий мазмуни кўп ҳолларда нисбатан бошқа ва “қатлам”ли. Чунки Алишер Навоий яшаб, қалам тебратган дунё билан ҳозирги одам яшаётган дунё бутунлай фарқли. Демак, фақат ўзи яшаётган давр тушунчаси, ҳақиқат ва ҳукмлари или Навоий матнларини қўлга олиб, ўқиганда нимани англаб, нимани кўрса уларни шунга би-

ноан баҳолаш сохтакорликни чуқурлаштиради. Мабодо мендан "Навоийшуносликнинг энг долзарб ва шарафли вазифаси ҳозир нима?" – деб сўрашса, мухтасар қилиб "Навоийни Навоийдан йироқлаштирмай, Навоийни Навоийга қарши қўймай тадқиқ ва талқин этиш", дея жавоб берардим. Чунки шўро даврида Навоий ижодиётини текширишда йўл қўйилган энг жиддий хато ва нуқсонлар худди ана шу талабга риоя қилинмаганидан туғилган. Бугун уни ёзиб бўлмайди, буни гапириш мумкин эмас, деган таъқиб ва чекловлар йўқ. Лекин Навоийнинг Руҳоният, Моҳият, Санъат дунёсига эркин кириб боришга куч-қувват етишмаётганилиги ҳар қадамда сезилади.

Буюк мутафаккир, беқиёс санъаткор қалбидан қайнаб, жўшиб чиққан энг олий, энг кўркам фикру туйғуларни ўзингизнинг ўтмаслашган дид ва савиянгизга мослаб, яъни жўнлаштириб тушунсангиз – қанақа навоийшуносиз?

2. Навоий ижодиётини ўрганиш, тарғибу ташвиқ қилиш, энг аввало, кўнгил ва муҳаббат, истеъодод ва мушоҳада малакаси. Ҳаётдан узилган, воқеликка ниҳоятда кенг нигоҳ ила қаролмаган ичи бўм-бўш киши, илмий унвон ё даражасидан қатъи назар, Навоий асарларининг қадр-қийматини жуда арzonлаштириб юборади. Навоийни ўқиганда, унинг ҳар бир калимаси, образи, ҳар бир мисрасида ҳаммага ҳам насиб бўлмайдиган англаш ҳаяжони, нафосат завқи ифодаланганини албатта ҳисобга олмоқ лозим. Токи шеър тили – тафаккур тили, гўзал маънавият тили эканлиги билинсин. Маъно, мантиқ, мушоҳада маданиятини тинимсиз равишда Навоийдан ўрганиш зарур. Сўз ва қуруқ фикрнинг "қулоғи"га ёпишиб чайналгани билан шоир қалбидаги дард тўлқинлари ва доимий ҳаракатдаги изтироб оташини шуурдан ўтказмоқ душвордир.

Навоийни ўқитишдаги маҳдудлик ва ноқислик жаврини биз тортиқ. Бундан бутунлай қутулиб билмаслигимиз ҳам аниқ. Ёшлар – навқирон авлод-чи? Ёрдамни улардан ҳеч аямаслик керак. Айни пайтда, талабни холислик, ростлик даражасидан пасайтири-маслик муҳимдир. Атоқли туркшунос Л.Гумилев бир мақоласида олимнинг тақдири билан "илмий ходим"ники ўзаро мувофиқ келмаслигини гапириб, "Илмий ходим кўп ўқийди, кейин эса

бошқаларнинг фикрини ўзиники қилиб баён этиб беради", дейди. Навоийшуносликда мана шунаقا чечанлик ва қиёфасизлик томир ёзиб кетмаслиги керак деб ўйлайман.

Ким қандай ва қайси нигоҳда қарамасин ёхуд ўрганмасин, Навоийнинг шахсиятида ҳам, шеъриятида ҳам ҳеч нима ўзгармайди. Фарқ ва ўзгариш муносабатда, нуқтаи назар ва билимда. Бундан Навоийга бирор фойда ё зиён борми? Йўқ – фойда ҳам, зиён ҳам Навоий ижёди билан қизиқувчиларники. Улардан бирлари ўзича билиб, тушуниб сўзласа, бошқа бирорлари моҳиятга ҳеч яқин бормасдан гапиради. Демак, ўз-ўзидан фикрий мубоҳаса, мунозарага йўл очилади. Яна савол туғилади: Навоийга зарра қадар бўлсин, бундан манфаат етадими? Ҳеч қанақа манфаат тегмайди. Манфаатни тоғ бири боғдан, бири тоғдан келиб, кўпинча тафаккур маҳдудлигига мағлублар ўйламоғи керак. Чинакам муҳлис ва муҳиб эса тоғ тепасида туриб пастдагиларнинг аҳволини кузатаётган сокин орифга ўхшайди. Навоийшунос биринчи галда шундай зотлар олдида масъулликни ёдда тутмаса, адашади...

*"Ўзбекистон адабиёти ва санъати" газетаси,
2010 йил 5 февраль*

“АГАР СҮЗИ ЧИНДУР – ҚҮРИНҮР ЮЗИ...”

1. Иброҳим ака, мана, беш юз йилдан ортиқ муддатки, Алишер Навоий шеърият мулкининг султони сифатида халқимизнинг фахрига айланиб келмоқда. Лекин Навоийнинг Навоий бўлишида темурийзода Ҳусайн Бойқаронинг ҳам ўзига хос ўрни бор. Келинг, сұхбатимизни бу икки буюк зотни боғлаган улуғ ришталар, муштарақ мақсадлар ҳақидаги муроҳазалардан бошласак...

– Ҳусайн Бойқаро ва Навоий муносабати, улар орасидағи ахлоқий, сиёсий, маданий алоқалар навоийшуносликдаги долзарб мавзулардан бири. Бу ҳақда маълум бир фикрлар айтилган бўлса ҳам, шўро мафкураси эркин гапириш ва Бойқаронинг тарихий хизматларини холис баҳолашга тўла имкон бермаган. Ҳолбуки, Бойқаронинг ҳукмдорликдаги ютуқ ва зафарларини Навоийсиз, Навоийнинг ижоддаги оламшумул натижаларга эришишини Бойқаросиз тасаввур этиш мумкин эмас. Навоий ва Бойқарони энг аввало болалик, ўсмирликнинг беғубор ҳислари ўзаро яқинлаштирган. Кейин уларни давлат, салтанат, миллат манфаатлари камарбаста айлаган. Албатта, шоҳликнинг ўзига хос мураккаблик ва кескинликлари бўлган. Лекин Навоий буларнинг аксариятига чидаб, Бойқарони эзгу ишларга чорлашдан ҳеч чекинмаган. Бойқаронинг улкан салтанат соҳиби сифатида шуҳрат топишида Навоийнинг хизматлари беқиёсdir.

2. Ҳоросон ва Мовароуннаҳр тарихида Навоийнинг нафақат буюк шоирлик сифатлари, балки қудратли шахси, сиёсий фаоллиги, бунёдкорлик ғайратлари алоҳида тилга олинади. Бугун Навоийнинг қайси жиҳатларини яхшироқ ўрганмоқ муҳим, деб ўйлайсиз?

– Одамлар ҳаётини умумий тарзда иккига ажратиш мумкин. Биринчиси, табиий, яъни содда, тўғри, ҳалол, самимий, айни пайтда бир қадар қийинчилик, азият, андуҳ ва армондан холи бўлмаган турмуш тарзи. Кўпчилик доим шундай яшаган.

Иккинчиси, сунъий, яъни алдам-қалдам, ёлғон, алдов ва ҳар турли найрангбозчиликларга асосланган ҳаёт тарзидир. Гапнинг очиғини айтадиган бўлсак, одамлар олдинги даврдагиларга нисбатан бир-биридан кўпроқ, чўчийдиган, бир-бирига ортиқроқ инонмайдиган бўлиб қолди. Нега? Чунки табиий ҳаёт тарзи қанақа-ю сунъий ҳаёт йўли қанақа – буни фарқлаш, бунга муносабат билдириш истаги сезиларли зайлда сусайди.

Табиий ҳаёт тушунчасини чуқур англаш ва уни чидам ила амалда жорий эта билиш ҳикматини, менимча, бугун кўпроқ Навоидан ўрганиш зарур. Ана шунда адашиш, чалғиши, иккилашилар анча камаяди. Миллат, юрт, ҳақиқат, илм-маърифат дарди билан яшашда Навоий шахси ва фаолияти энг улуғ ибратdir.

3. Навоий ва Жомий ўртасидаги устозу шогирдлик ришталари ҳақида ҳам сўзлаб берсангиз...

– Ҳазрат Жомийнинг маъно дуру гавҳарлари билан тўлибтошган ижод ҳазинаси бизга нечоғлик қадрли бўлса, унинг Алишер Навоий билан дўстлиги, устоз-шогирдлиги шу даражада эътиборли ва эҳтиромли. Бу – ҳалқлар, адабиётлар, илм-фан, маданиятлар тарихида ниҳоятда сийрак учрайдиган ҳодиса. Жомий ва Навоийга ўхшаб дунёқараши-дунёқарашига, шахсияти-шахсиятига, маслаги-маслагига боғланиб, ижодиёти ва маҳорати ўзаро уйғунлик касб этган икки миллат, икки адабиёт вакилини тасаввурга келтириш қийин. Асаларида Навоий Жомий таърифида, Жомий Навоий мадҳида сўз юритар экан, уларнинг ҳар иккаласи ҳам гўё бир тафаккур иқлимида нафас олиб, бир дард ва шодлик гулшанида кезиб улуғ истеъдод, мислсиз бадиий кашфиётларни шарафлаётганга ўхшайди. Навоийнинг Жомийга, Жомийнинг Навоийга қалб яқинлиги, меҳр-муҳаббати, ишончи қандай бўлган бўлса, уни ўшандоқ ўрганиш лозим. Жомий ижодиётини ўқиб-ўрганмай, Навоий шаънига мадҳия тўқиши тарихий, ҳаётний, бадиий ҳақиқатга қанчалик зид бўлса, Навоий даҳосининг куч-

қувватини ҳис қилмай, ижодиётининг моҳият оламига кириб бормай Жомийнинг Навоийга таъсири хусусида мубоҳаса бошлаш шунчалик бемаънилиқдир.

4. Навоий "Насойим ул-муҳаббат" асарида энг кўп келтирган китоблардан бири Али бин Усмон Жўллобий Ҳужвирийнинг "Кашф ул-маҳжуб"идир. Бу нодир асар нимаси билан шундай улуғ шоирнинг эътиборини қозонган?

– Али бин Усмон Абу Али Жўллобий Ҳужвирий XI асрнинг иккинчи ярмида ғазнавийлар давлатининг пойтахти Ғазнада яшаб ижод қилган. У ҳам шоир, ҳам сермаҳсул олим бўган. Лекин унинг энг машҳур асари "Кашф ул-маҳжуб"дир. Ҳужвирий бу китобни ёзишда Суламийнинг "Табақоти сўфийя", Абу Наср Сарроғнинг "ал-Лумаъ", Қушайрийнинг машҳур рисоласидан фойдаланган. Ўз навбатида тасаввуф масалалари тадқиқига бағишлиланган бу бебаҳо китоб Атторнинг "Тазкират ул-авлиё", Абдураҳмон Жомийнинг "Нафаҳот ал-унс"ининг ёзилишига таъсир ўтказган. У етти қисмдан таркиб топган. Учинчи қисмда тасаввуфий фирмалар (мазҳаблар) ва қарашлар ёритилган бўлса, тўринчи қисмда тасаввуфий ҳақиқатлар ва муомалалар хусусида фикр юритилган. Менимча, "Кашф ул-маҳжуб"нинг ниҳоятда қизиқарли саҳифалари етти бўлимдан иборат сўфийларнинг таржимаи ҳолларига доир фикр-мулоҳазалардир.

Китобдан ўрин олган маломатийлар тўғрисида айтилган гаплар ҳам алоҳида диққатга лойиқ. Олмониялик машҳур тасаввуфшунос олима Анна Мария Шиммелнинг таъкидлашича, "Ҳужвирийнинг энг муҳим янгилиги "Кашф ул-маҳжуб"ни форсийда ёзганлиги ва тасаввуф адабиётида янги бир даврнинг бошланишига эришганидир". Бу китоб аввало ана шу жиҳатдан Навоийнинг диққатини ўзига жалб этган. Шунингдек, тасаввуфнинг бир қатор мураккаб ва мунозарали муаммоларини осон англашда буюк шоирга яқиндан ёрдам кўрсатган. Умуман, Навоийнинг Ҳужвирийга муносабатини тадқиқ этиш бир қанча янгиликларга йўл очиши шубҳасиздир. Боз устига Ҳужвирий Фарғонага ҳам саёҳат қилиб, ўз асарида турк машиҳилари тўғрисида гапирган.

5. Навоийшунос олимларнинг кўпчилиги "Навоий хослар шоири" дейишишади. Сиз улуғ шоир асарларининг ирфоний моҳияти, илоҳий ҳақиқатлари ҳақида нима дейсиз?

– Чекланиш, маҳдудлик майда шахсиятли ижодкорларга хосдир. Навоий эса даҳо санъаткор, яъни бутун миллат ва инсоният шоири. Унинг ирфоний қараш ва ифодаларида ҳам ҳеч қанақа чегарала-ниш йўқ. Фақат Навоийни англашда оқсамаса бўлгани. Ана шунда хосу авомга ажратишга ҳеч ҳожат қолмайди.

*6. Навоий ижодига бўлган қардош халқларнинг бугунги муно-
сабати, эътирофи ва асрий алоқалари ҳақида гапириб берсан-
гиз?*

– Навоий қардош халқлар томонидан ҳамиша меҳр-
муҳаббат билан ўқилган, бундан сўнг ҳам шундай бўлаверади.
Бунинг бир далили ўлароқ ўтган йили Озарбойжоннинг марка-
зи Боку шаҳрида буюк бобомизга қўйилган ҳайкални эслатиш
мумкин.

*7. Алишер Навоийнинг ҳаёти, адабий, илмий меросини
ўрганиши олижаноб меҳнат. Лекин шоир асарларини қанчалик
чукур ва пухта ўрганишига киришмайлик, барибир мукаммал
тушунишга қийналамиз. Сизнингча, Навоийни англаш саода-
тига қандай эришиш мумкин?*

– Навоий шеърларида, энг аввало, руҳий асос, сўзнинг фик-
рий-маърифий илдизи жуда бақувват. Шунинг учун Навоийни
ўқиганда ақл, кўнгил, туйғу деярли баб-баробар ишлаши керак.
Лекин Навоий шеъриятини англашнинг асосий йўли – бу билим.
Тил, тарих, дин, тасаввуф, фалсафа ва мумтоз адабиёт хусусият-
ларини қанча яхши билсангиз, Навоий асарларини ҳам ўшанча
пухтароқ тушунишга эриша борасиз. Дилдан Навоий шахсиятига
боғланниш, такрорланмас бу улуғ шахсият ҳолат ва ҳақиқатларини
баҳоли қудрат мушоҳада айлаш лозим...

*8. Навоий нафақат ғазалларини, балки, замондошлари-
нинг ҳам минглаб мисраларини ёддан билган. Бугунги айрим
шоирлар Навоийни ўқиши ўз шеърларини ҳам ёд-*

дан айтиб беролмайди. Умуман, бугун ижодга бўлган талаб сизни қониқтирадими ?

– Шеър ҳақиқий завқ, юксак илҳом маҳсули ўлароқ туғилса, хотирада албатта сақланиб қолади. Нафсоний майллардан пайдо бўлган қофияли мисралар эса деярли ҳеч кимнинг ёдида қолмайди. “Ижодга бўлган талаб”га келсак, менимча, бундай тушунчанинг ўзи бугун деярли унутилди. Адабиётнинг ҳозирги аҳволи – қаровсиз бир аҳвол. Ким нимани хоҳласа, шуни ёзаётир. Ким эпласа, ўша китоб чиқараётир. Яроқлиси қайси, қай бирлари яроқсиз – бу хусусда бош қотиувчи ҳам, гапиувчи ҳам топилмайди. Бу ҳолат яна маълум бир муддат давом топса, адабий танқид ва адабиётшунослик номини эслатишга ҳам ҳожат қолмайди. Бунақа лоқайдлик, бунақа бетарафлик қаёндан бош кўтарди – буни изоҳлаш қийин.

9. Ўқувчиларимизга Навоийдан энг яхши кўрган байтингизни шарҳлаб берсангиз?

Агар сўзи чинdur – кўринур юзи,
Кўрунмас юзи – бўлса ёлғон сўзи.

Бу байт “Садди Искандарий” достонидан. Унда фақат рост сўздагина инсон мустақил қиёфа касб эта олиши, ёлғон сўзлаш эса маънавий-ахлоқий қиёфадан маҳрумллик эканлиги таъкидланган. Бизнингча, энг ёмон юзсизлик ҳам мана шу.

“Хуррият” газетаси, 2009 йил 4 февраль

ЯНГИ ДАВР НАВОЙШУНОСЛИГИ: НАТИЖА, ВАЗИФА ВА ТУЛОҲАЗАЛАР (хулоса ўрнида)

Маълумки, улуғ мутафаккир санъаткор Алишер Навоий ҳаёти ва ижодиётига қизиқиш шоир тирик чоғларидаёқ бошланган эди. Ўша давр олим, шоир, давлат ва маданият арбоблари Навоийнинг шахсиятига ҳам, ижодиётига ҳам жуда юқори баҳо беришган. Навоий асарларига тузилган маҳсус луғатлар, XVI асрдан бошлаб шоир ижод намуналарининг хорижий тилларга таржима қилиниши Навоий адабий-илмий меросига эътиборнинг ўзига хос шакллари эди.

Алишер Навоий ижодиётини янгича, янги адабиётшунослик нуқтаи назаридан ўрганиш XX аср бошларида жадид ёзувчилари ва олимлари фаолиятлари билан бошланган эди. Масалан, 1919 йилда устод Абдурауф Фитратнинг "Инсоният ҳақинида Навоийнинг фикри" номли рисоласи босилиб чиқсан. Навоий ижоди шундан бўён изчил тадқиқ этилиб, асарлари нашр қилиниб келинмоқда. Бир неча авлод тадқиқотчиларнинг меҳнати билан Ўзбекистонда фаннинг навоийшунослик аталмиш янги тармоғи пайдо бўлди. Бу соҳанинг илгарилашида Фитрат, Садриддин Айний, Олим Шарафуддинов, Ойбек, Мақсуд Шайхзода, Порсо Шамсиев, Ҳамид Сулаймон, Воҳид Абдуллаев, Абдуқодир Ҳайитметов, Абдурашид Абдуғафуров сингари ўнлаб олим ва адаблар сидқидилдан хизмат қилишган. Навоий туғилган куннинг беш юз ва беш юз йигирма беш йиллигини ўтказиш муносабати билан амалга оширилган ишлар ҳам таъкидга лойиқdir.

Хуллас, алоҳида фан тармоғи сифатида навоийшунослик XX асрда шаклланиб, ривож топганлиги иштибоҳсиз бир ҳодиса. Лекин унинг эркинлиги ва тубдан янгиланиши халқимизнинг ўз истиқололини қўлга киритганидан сўнг бошланди. Бу шунчаки бир

хукм эмас. Шу маънода навоийшуносликнинг "таркиби"га бир нигоҳ солсак. Ўтган асрнинг йигирманчи, ўттизинчи йилларида ҳам Навоий асарларини қўлёзма ё тошбосмада ўқиш араб алифбосини билганларга жиддий қийинчилик туғдирмаган. Эллигинчи йилларнинг охирларига келиб эса эски қўлёзмаларни ўқиш ва уларни жорий алифбога табдил қилиш олимлик имтиёзи ўлароқ қабул этилган. Мумтоз адабиёт тадқиқотчилигига табиатан адабиётдан йироқ, сўз ва гўзалликни чуқур ҳис қдоломайдиган кимсаларнинг аралашиб қолишига бир сабаб ана шу.

Олтмишинчи йиллардан кейин эса русталини пухта ўзлаштирган ва ғарб, айниқса, рус адабиётшунослигида юзага келган фикрмулоҳаза, қонун-қоидаларни ўзбек адабиётшунослиги, жумладан, навоийшунослиқда жорийлаштирган тадқиқотчиларнинг келаҗагига шубҳа билан қаралмаган. Худди шу тоифа сафидан Навоий ижодиётини сиёсатга мос ва мувофиқ равишда тадқиқу таҳлил қилувчилар майдонга чиқишганки, бошқалар мана шу зотларнинг оғзига қараб, асосан, шуларга мақбул ва манзур келишини кўзлаб фаолият олиб боришган. Акс ҳолда, у ё бу олим муқаррар тарзда айбланиб, номаълум йўл ва пинҳона ҳаракатлар билан четга суребашланган. Бунинг нимаси эркинлик?

Шўро замонида Навоий ижодиётининг миллий замини ва асослари хусусида холис баҳс юритиб бўлмаганидек, тарих, дин, тасаввуф, сиёсат билан муносабатларини эркин ўрганишга ҳам имкон берилмаган. Ушбу мавзуу ва масалаларда қўплаб мақола, рисола ҳамда китобларнинг нашр этилиши истиқлол берган имконият самарасидир.

Устоз ва тажрибали навоийшунослар сафига кейинги йилларда келиб қўшилган навқирон илм аҳли вакилларининг ҳам меҳнат ва ғайратлари туфайли Навоийнинг шеърий, насрый, илмий мероси тадқиқига бағишлиб ўнлаб китоблар эълон қилинди. Уларнинг аксариятида янгиланиш ва илгарилаш руҳи ўз аксини топган.

Алишер Навоий Муқаммал асарлари тўплами 20 жилдлиги нашрининг тугалланиши мамлакат илмий-маданий ҳаётида мухим бир ҳодиса бўлди. Шу нашр туфайли ҳалқимиз ilk мэротаба улуғ санъаткорнинг ҳамма асарлари билан танишишга эришди. Буюк шоир асарларининг турли шаклдаги алоҳида

нашрлари ҳам истиқлол яратган имконият ҳосиласидир. "Хамса", тўрт мустақил девондан таркиб топган "Хазойин ул-маоний", айниқса, Мустақилликнинг йигирма йиллиги арафасида Навоий "Асарлар"и ўн томлигининг чоп этилиши нашр ишларидағи муваффақиятни далиллашга етиб ортади.

Бугунги кунда Навоий ижодини зарур йўналишларда ўрганиш ишлари йўлга қўйилган. Хусусан, шоир ижодини халқа яқинлаштириш, асарларининг изоҳли нацирларини амалга ошириш дикқатга лойиқдир. Навоий ғазалларидан танлаб олинган байтлар ва уларнинг бугунги тилдаги изоҳларидан таркиб топган Навоийнинг шоҳбайтлари китоби, Навоий ҳикматлари алоҳида тўплам ҳолида нашр қилинди.

Ютуқлар етарли. Аммо навоийшунослик истиқболи қўлга киритилган яхши ё ўртacha натижалар билан қаноатланишда эмас, балки қилинажак ишларни аниқ белгилаш, қатъият илиларийлай олишдадир.

Алишер Навоий ижодиётининг нисбатан кам ўрганилаётган ёки эътибордан четда қолаётган мавзу ва масалаларидан биринчиси, эҳтимол, асосийси, буюк шоирнинг санъаткорлик маҳоратини теран тадқиқ этишдир. Бунинг учун эса шахсият, ижод ва анъана, дунёқараш, тарихий давр ҳаёти, дин ва тасаввуфга муносабат каби қатор масалаларни янгича кўз-қараш билан ҳормай-толмай ўрганиш лозим. Муаммо ёхуд мавзуни ўртага қўйиш унчалик ҳам қийин эмас. Хусусан, Навоийга бағишлиб уюштирилган матбуотдаги давра сухбатларини ўқиган киши буни тез илғаши мумкин. Лекин уларни юқори савияда бажариш, албатта, қийин. Зоро, Навоийнинг биргина сўзи ё иборасини нотўғри англаб, тўғри шарҳламаслик баъзан жиддий хато ва адашувларга йўл очадики, бунинг далил ҳамда мисоли ҳам оз эмасдир.

Собиқ шўро давлати ҳукм юритган даврларда вояга етган ва фаол ишлаган навоийшунослар асарларини ўқиб-ўрганиш, уларнинг суюниладиган томонларига суюниш лозим. Бу – ҳам тўғри, ҳам фойдали. Аммо салафларнинг ишларидан ўз ички ҳаракатсизлиги, илмий ноҷорликларини хаспўшлаш ёхуд яшириш учун фойдаланмаслик керак. Бу нима дегани?

Ўтган замонга мансуб устод навоийшунослардан қайси бирининг тадқиқотини олиб, синчилаб назардан ўтказманг, шўро сиёсати ва мафкурасининг изи, нуқси у ёки бу тарзда, албатта, сезилади. Бошқача бўлиши мумкин ҳам эмас эди. Бироқ бир ҳақиқатга қатъий ишониш керак: ўша олимлар мустақиллик даврида илм билан машғул бўлишганда Навоий ижодиётига уларнинг қарашлари ҳам, ёзган мақола ё китобларининг мазмунмоҳияти ҳам ўзгача бўларди. Бунга А.Ҳайитметов, А.Абдуғафуров, Б.Валихўжаев, Р.Орзибеков сингари устозларнинг кейинги тадқиқотлари ёрқин далил бўлиши мумкин. Демоқчимизки, у ёки бу марҳум навоийшунос асарларини мақтаб ҳамда шахси ни ўзича шарафлаб шуҳрат қозонаман, деган иddaони бутунлай четга сурмоқ зарур.

Яна бир мулоҳаза. Навоийшуносликда олдин амалга оширилган ишлар, айтилган фикр-хulosаларни ўзгача сўз ва ифодалар билан такрорлаш кейинги пайтларда кўпроқ кўзга ташаланаётир. Нечоғлик уринилмасин, бундай хунук ҳодисани хаспўшлаб ҳам, яшириб ҳам бўлмайди.

Дунёning у чеккасидан кириб, бу чеккасидан чиқинг, Навоийдаги кўнгил холислиги, фикр ва тушунча тозалиги, Ҳақ ва ҳақиқатга садоқатни ҳеч бир жойдан тополмайсиз. Навоийнинг Шахси адабиёт, сиёsat, фалсафа, ҳаттоки, дин ва тасаввуфга нисбатан ҳам олий бир теранликни тамсил этади. Навоий шахсиятидаги Дард, Изтироб, Ҳаракат, Маҳзунликдан кўз юмилса, Навоийни танимай қоласиз. Яшашдан қанча чарчаб, толиқмасин, буюк шоир икки нарсадан асло безмаган, зерикмаган. Улардан бири – ҳаёт, иккинчиси – таассурот. Навоий шеърларида ҳаёт таассуротга, таассурот туйғу ва ҳаёлга кенг йўл очади. Шеърда Навоий баъзан ҳаёлни зўр иштиёқ ила манзаралаштиrsa, гоҳо ғазални ҳол ва туйғу "драма"си даражасига кўтаради.

Дарвоқе, у ёхуд бу улкан санъаткорнинг дунёқарashi белгиланганда, ҳаммадан олдин унинг ҳаётга муносабати, воқелик билан ўзаро ички алоқасига эътибор қаратилиб, ундан сўнг бошқа устувор тушунча ва асослар билан қизиқиш жоиз. Чунки ижодкорнинг дунёқарashi ҳар қанча кенг, ахлоқий, диний, фалсафий жиҳатдан нақадар дахлсиз бўлмасин, руҳидаги озроқ сустлик

ё қитмирлик охир-оқибатда барисини барбод қиласы. Бундай ҳолатда дунёқарааш хусусида сүзлаш – ёлғонни ҳақиқатга хизмат қилдиришга үшшаб қолади. Шахсият – қар қандай ижодкор дунёқараашининг пойдевори. Шахсияти бутунлик касб этмаган ва ҳар нимадан аввал “мен” лигини поклай олмаган ёзувчи ё шоирнинг фикр ва хаёл олами нақадар биқиқ бўлса, унинг маънавий-маърифий имкониятлари янада чекланади. Зеро, паст ва майда шахсият кенг ё бақувват дунёқараашга “пойдевор”лик қилолмайди.

Дин, тасаввуф, фалсафа, сиёсат – булар дунёқарааш такомили учун муҳим восита. Бош асос эса санъат ва санъаткорлик туйғусидир. Бу туйғу дин ва фалсафа заминидан эркин озиқланиб, куч олсагина, замон ва давр ҳукмларидан ҳамиша баланд турди. Навоийда худди шундай. Навоий шеърларида сўз ва фикр ҳамиша санъаткорлик ҳиссиёти измида яшайди. Бу жуда муҳим. Айниқса, сўз ва фикр покизалигини муҳофаза қилишда алоҳида аҳамиятга эга.

Жамият осмони ёлғон, риё, алдовнинг қора булутлари билан қопланса, одамларнинг маънавий-маданий ҳаёти ҳам қоронғилашиб, шиддат ила бузилиб боради. Шунда ҳатто сўз ҳам софлик ва таъсир жозибасини аста-секин йўқотади. Муҳаммад Фузулий яшаган замонлардаги маънавий-ахлоқий буҳронларни назарда тутиб донишманд бир олим ёзади: “Сўзлар ўз-ўзидан ахлоқсизлашарди. Бир кунда қанча ахлоқсиз сўзларни эшитиш, ахлоқдан маҳрум калималарни ўқишига тўғри келарди. Фикрни ёзолмайсан, тилда уни ифода этолмайсан. Ахлоқсиз сўзлар кимларнидир йўлдан оздирив, маънисизлаштириб, қандай бўлмасин ахлоқсизликка маҳкум этарди. Ахлоқини бой берган сўзларга Фузулий номус либосини кийдириб, уларга имон ато айларди...” Бизнингча, бундай ишлар Фузулийдан олдин унинг буюк устоди Алишер Навоий томонидан амалга оширилиб, Фузулий каби шоирлар уни давом эттиришган.

Демак, Навоий шеърларини ўқигандан сўзнинг тақдирни ва аҳволига турли томондан ёндашиш ҳамда изоҳлар беришни ҳам ўрганиш керак.

Адабиётшунослик илмида тасаввуф ва Навоий ижодиётига доир бир қатор ишлар ёзилгани ҳамда уларнинг айримларида

мавзу маҳсус тайёргарлик ва масъулият билан ёритишга уринилганини, албатта, эътироф этмоқ лозим. Айни пайтда, на тасаввуф, на Навоий ижодиёти моҳиятини зарур даражада билмай, мушоҳада қилолмай қоғоз қоралашга киришиб кетганлар ҳам кам эмас. Бизнингча, ушбу мавзу тасаввуф ва тасаввуфий адабиётга доир бирламчи манбаларни шошилмасдан, бирёқламаликка умуман ён бермай ўрганишни талаб қилиши билан ҳам қизиқарли ва алоҳида аҳамиятга моликдир. Бу натижага эришилмаса, Навоийнинг наинки дунёқараши, шахсияти, ахлоқий-маънавий идеали борасида, балки шоир асарларини таҳлил ва талқин қилишда ҳам сохта нуктадонлик асло тўхтамаганидек, тахминий фикр-мулоҳазаларни илгари суриш ҳолати ҳам ҳеч ўнгланмайди.

Бир гапни такрор-такрор айтгим келади: Навоий ўқиб-ўрганган тасаввуфий манбаларнинг ҳечқурса маълум бир қисми билан танишиб, шундан кейин шоирнинг сўфиийлик ва сўфиийларга муносабати, шеъриятнинг тасаввуф билан алоқаси ҳақида сўз юритилса қанийди! Навоий шахси ва ижодиётини сўфиийлаштириш пойгаси тақа-тақ тўхтарди. Навоий учун тасаввуф бош мақсад эмас – муҳимдан ҳам муҳим бир восита, инсонни комиллик мартабасига етказгувчи ишқ ва ирфон йўли эди.

Дин, фалсафа, адабиёт (хусусан, шеърият), санъат, мусиқа – тасаввуф одамни шулардан ажратмаганилиги учун ҳам умуминсоний жозиба касб этган. Тасаввуф – нигоҳни, аввало, ўз сийратингга қаратиш демак. Бу таълимот зоҳирдан ботинга юриш, маънога тўлиб, сўнг ботиндан яна зоҳирга қайтиш тариқидир. Ишқий-ирфоний шу сайру саёҳат Навоий шеърларида бағоят сирли, но-зик ва гўзал ифодаларда кўрсатиб берилган. Кўпинча улар исмиз туйғу ё кайфият, маҳзун ҳол, ғам-андуҳли ҳаракатдан ўзга ҳеч бир нимани англатмайдиганга ўхшайди. Лекин худди ўша туйғу, ҳиссиёт, ҳол ва ҳаракатдан таъсирланган, янада аниқроқ айтганда, таассурот пайдо қила билган қалбда беихтиёр завқ-шавқнинг куч-қуввати шу “ҳеч нимада” эмасми, деган фикр пайдо бўлади. Буни комилликка ишончнинг хаёлий бир нишонаси ё муждаси, деса хато бўлмайди.

Ўтмиш замонларда яшаб ижод қилган, айниқса, девон тузган ижодкорнинг аксариятини “классик” дейишга кўнишиб

қолтаммиз. Классиклик дегани нима? Қандай шоир ёки адебни классик дейиш лозим? Буни күпчилик аник билмагани сингари илм ахли ҳам пухтароқ үйлаб күргани йўқ. Собиқ шўро замонида истеъмолга киритилган ва кенг қўлланилган ушбу истилоҳ син-фийлик, партиявийлик, оммавийлик, нари борса, ижтимоийлик тушунчасини тасдиқловчи бир “ёрлиқ”қа айлантирилган эди. Талант табиати, шахс, услуг, маҳорат, ижодий-эстетик ўзига хослик – булар кўп ҳолларда эътиборга олинмаган.

Улкан рус шоири Б.Пастернак таърифи бўйича, “Классик адабиёт – давр дунёқараши ўлароқ қабул қилинадиган асарлар ва адабий йўналишлар мажмуасидан иборатдир”.

Шарқ мумтоз адабиётига шу нуқтаи назардан қараладиган бўлса, бутун бир давр руҳи ва дунёқарашини тамсил этган асарлар каби ижодий тамойиллар ҳам кўп эмаслиги тез ойдинлашади. Алишер Навоий ижодиётига келиб ахволнинг тубдан ва мисли кўрилмаган даражада ўзгариши шунда эдики, даҳо санъаткорнинг бебаҳо асарлари, адабиётда яратган ғоявий-эстетик йўналишлари фақат ўн бешинчи аср эмас, балки ундан кейинги барча даврларда яшаган миллатимиз вакиллари дунёқарашига таъсирини ўтказганди. Шу боис XV асрнинг иккинчи ярмидан кейин туркий тилда от суриб, бадиий ижодда ютуқларга эришган бирор ўзбек шоири, адаби йўқки, Навоийга суюнмаган, Навоий санъатидан илҳомланмаган бўлсин.

Бинобарин, навоийшуносликнинг келажак тараққиёти, аввало, буюк шоир асарларининг маъно-моҳиятини тўғри билиш, тўғри мушоҳада қилиш, таҳлил ва талқинда тахминга берилмасликка боғлиқлигини ҳеч эсдан чиқармаслик зарур.

МУНДАРИЖА

МОҲИЯТ ВА АНГЛАШ ЗИЁСИ

Миллат вә мангулик тимсоли.....	4
Бадий матн ва таҳлил муаммолари.....	13
Шеърий матн ва образ маънодорлиги	22
Навоий шеъриятида сўзниң образга айланиш асослари.....	36
Навоий шеъриятида сўз ва маъно.....	45
Навоийнинг ваҳдат тушунчаси ва пантеизм.....	56
“Ул қуёш оқ уйдаю, мен ...”	68
Тамалсиз талқин ғалатдир.....	75
Маъно ва тафаккур зиёси.....	82
Шеър тарихи ва ҳақиқат уйғунлиги.....	90
Тафаккур ва тасаввур чечаклари.....	99
Шоҳбайт – энг порлоқ байт.....	105
Навоий шеъриятида фано талқинлари.....	111
“Руҳ раҳмони эрур...”	120
“Не келмак аён бўлди, не кетмагим...”	125
Алишернинг туғилган куни.....	128

ШАРҲ ВА ТАЛҚИНЛАР

“Парим бўлса учуб қочсам...”	132
“Қаро кўзум келу..” (бир байт таҳлили).....	139
“Гар қилса киши қилиб гуноҳе, тавба...”	144
“Ё рабки, фано базмида...”	147
“Ким бўлса бу мотамкададек...”	152
“Кўрқутма мени тамуғдин...”	155
“То дашт баҳор бирла рангин бўлғай...”	157
“Оллимда табиби чорасозим ҳам йўқ...”	159
“Масжидқа неча аҳли риёдек етайнин...”	161
“Элнинг адаби хушроқ эрур олтундин”	163

АДАБИЙ СУҲБАТЛАР

“Ҳар киши комил эрур...”	168
“Кўнглумда не маъни ўлса пайдо...”	178
“Навоийнинг худудсиз олами”	183
“Агар сўзи чиндор – кўринур юзи...”	186
Янги давр навоийшунослиги: натижা, вазифа ва мулоҳазалар (Хулоса ўрнида).....	191

УДК: 811.512.133(092) Навоий

821.512.133

ББК: 83. 3(5Ў)

Ҳ 40 Ҳаққул, Иброҳим.

Навоийга қайтиш: 2-китоб / Иброҳим Ҳаққул ; масъул муҳаррир Б.Тўхлиев ; ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт инс-ти. – Т.: Фан, 2011. – 200 б.

ISBN 978-9943-09-326-3

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти Илмий кенгаси томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: *Б.Абдулхайров*

Мусахҳих: *Н.Норбобоев*

Техник муҳаррир, саҳифаловчи: *Д.Абдуллаев*

Нашр. лиц. AI №138, 27.04.2009. Нашриёт рақами: з-69. Теришга берилди: 06.06.2011. Нашрга рұксат этилди: 10.10.2011. Қоғоз бичими $84 \times 108^1/_{32}$. Нашриёт-хисоб т. 10,0. Босма-шартли т. 10,5. Тиражи 1000. Келишилган нархда.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси "Фан" нашриёти.
100170, Тошкент, И.Мўминов кўчаси, 9.
Тел./факс (8-371) 262-80-65, 262-70-40. E-mail: fannashriyot@yandex.ru

ЎЗР ФА "Фан" нашриёти оригинал-макетидан
"КО'НІ-NUR" МЧЖ босмахонасида чоп этилди. 186-буортма.
100060, Тошкент шаҳри, Машинасозлар мавзеси, 4.

ISBN 978-9943-09-326-3

9 789943 093263

